

ΑΝΝΑΣ ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ – ΓΑΛΑΝΟΥ, δ.φ.
ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ – ΑΛΑΤΖΟΓΛΟΥ – ΘΕΜΕΛΗ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Ν. ΡΟΥΣΣΟΥ, δ.φ.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

(Είσαγωγή στη Φιλοσοφία)

ΣΤ' ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑΙ 1976



Michelangelo «Ἡ Δημιουργία τοῦ Ἀδάμ» (λεπτομέρεια)

Α' ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ι. ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Είσαγωγή. Ο άνθρωπος είναι τὸ ὄν ποὺ ἐπιδιώκει νὰ γνωρίσῃ τὴ φύση τῶν πραγμάτων καὶ ἀναρωτιέται γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του. Μὲ αὐτὴ τὴ διπλὴ ἀναφορὰ (ἀντικειμενικὴ γνώση-αὐτοσυνείδηση) ὁ ἄνθρωπος οἰκοδομεῖ τὴ ζωὴ του πάνω σὲ ἔννοιες. Αὐτὴ ἡ δραστηριότητα ἀνήκει στὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ πνεῦμα εἶναι ἀναφορικὸ καὶ μορφοποιητικόν· τὶς ιδιότητές του ἐκδηλώνει μὲ ποικίλους τρόπους, ὅπως ἡ ἐπιστήμη, ἡ θρησκεία, ἡ τέχνη, ἡ γλῶσσα, ἡ φιλοσοφία.

Ὁ ὅρος. Ὁ ὅρος *Φιλοσοφία* σημαίνει: φιλία (ἀγάπη) γιὰ τὴ σοφία. «Σοφία» εἶναι ἔννοια διφορούμενη, δηλώνει τὴ θεωρητικὴ γνώση, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀσκηση τῆς ἀρετῆς. Μὲ τὴ σύνδεση τῶν δύο ὁρων καὶ τὴ διπλὴ σημασία τοῦ ὅρου «σοφία» ὡς φιλόσοφος

νοείται αὐτὸς ποὺ εἶναι θεωρητικὸ πνεῦμα καὶ ἠθικὴ προσωπικότητα. Τὴν ἔννοια αὐτὴ τοῦ φιλοσόφου ἐνσάρκωσαν π.χ. ὁ Σωκράτης, ὁ Κάντ καὶ οἱ σύγχρονοι χριστιανοὶ ὑπαρξιακοί. Κατ' ἐξοχὴν θεωρητικοὶ φιλόσοφοι ὑπῆρξαν οἱ πρῶτοι Ἕλληνες «φυσιολόγοι».

Ἡ Φιλοσοφία, ὅπως δείχνει τόσο ἡ ἐτυμολογία της ὅσο καὶ ἡ ἱστορικὴ παρουσία της ὡς σήμερα, εἶναι κριτικὸς στοχασμὸς καὶ διακρίνεται ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν γνώσεων, ἀπὸ τὴν πολυμάθεια καὶ ἀπὸ τὴν εἰδικὴ μάθηση. Ὁ Ἡράκλειτος ἔλεγε χαρακτηριστικά: «Ἡ πολυμάθεια δὲν σοῦ μαθαίνει νὰ ἔχῃς νοημοσύνη», καὶ ἔψεγε γιὰ τοῦτο τὸν Πυθαγόρα καὶ τὸν Ξενοφάνη. Ὅμως καὶ οἱ δύο αὐτοὶ προσφέρουν πραγματικὰ δείγματα φιλοσοφικῆς στάσεως: Κατὰ τὴν παράδοση ὁ Πυθαγόρας πρῶτος ὀνόμασε τὸν ἑαυτοῦ φιλόσοφο, ἀποφεύγοντας ἀπὸ μετριοφροσύνη τὴν ἐπωνυμία «σοφός». Ἐξ ἄλλου ὁ Ξενοφάνης δίδασκε ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν κατέχει τὰ πάντα ὡς δῶρα θεῶν ἀπὸ τὴ γέννησή του, ἀλλ' εἶναι ζητητὴς τοῦ καλύτερου μέσα στὸ χρόνο. Ἔτσι ξεπερνώντας τὴ μυθικὴ θεώρηση τοῦ ἀνθρώπου ὁ φιλόσοφος αὐτὸς μᾶς ἔδωσε τὴν πρώτη εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου ποὺ μὲ τὸν προσωπικὸ τοῦ ἀγῶνα γίνεται οἰκοδόμος τοῦ Πολιτισμοῦ καὶ τῆς Ἱστορίας. Ὁ Πλάτων, ποὺ θεωροῦσε τὴν ὁλότητα τῆς γνώσεως κτῆμα μόνο τοῦ θεοῦ, δίδασκε ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι καὶ πρέπει νὰ εἶναι φιλόσοφος, ζητητὴς καὶ ἀγωνιστὴς τῆς ἀλήθειας: Ἡ ἀνεξέταστη ζωὴ δὲν εἶναι ζωὴ ποὺ μπορεῖ ἢ ἀξίζει νὰ ζῇ ὁ ἄνθρωπος, καὶ ἀνδρεία εἶναι ἡ καρτερικὴ, ἐπίμονη ἀναζήτησις τῆς ἀλήθειας.

Τὸν ἀγωνιστικὸ χαρακτήρα τῆς Φιλοσοφίας ἔδειξε ὁ Πλάτων μὲ τριπλὸ τρόπο: ἐννοιολογικὰ μὲ τὸν ὀρισμὸ τοῦ φιλοσόφου ὡς ἀνθρώπου ποὺ θέλει νὰ γεύεται κάθε γνώση· ποιητικὰ μὲ τὸ συμβολισμὸ τοῦ ἔρωτος, ὡς τάσεως τοῦ πνεύματος πρὸς τὴ γνώση, καὶ παραδειγματικὰ μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Σωκράτη. Στὸν «Ἱππία τὸν μείζονα» ὁ Πλάτων παρουσιάζει τὸ Σωκράτη ὡς ἀντίθετο τῶν Σοφιστῶν καὶ τῶν ρητόρων, ἀπὸ «δαίμονια τύχη» παρακινούμενο νὰ ἐρευνᾷ συνεχῶς. Στὴν «Ἀπολογία» ὁ Πλάτων ἐρμηνεύει τὸ χρησμὸ τοῦ μαντείου, ποὺ χαρακτηρίζει τὸ Σωκράτη σοφώτατο, μὲ ἀναφορὰ στὴν κριτικὴ, ἐλεγκτικὴ διάθεση τοῦ δασκάλου του, στὴ σωκρατικὴ γνώση τῆς ἀγνοίας.

Γενικά στη Φιλοσοφία ο ζητητικός χαρακτήρας φανερώνεται με τη σημασία των ερωτημάτων της, την προτεραιότητά τους απέναντι στις απαντήσεις και τη δυνατότητα της μετατροπής κάθε απαντήσεως σε νέο ερώτημα. Έδω ή αλήθεια δεν είναι μία και τελειωτική.

Ερωτήματα της Φιλοσοφίας. Η έννοια της Φιλοσοφίας θα γίνει σαφέστερη με το διαχωρισμό της από την ειδική επιστήμη· είναι όμως δυνατό να έχουμε μία πρώτη ένδειξη για το εύρος της Φιλοσοφίας με την παράθεση μερικών ερωτημάτων από εκείνα που αναγράφονται στον πίνακα των θεμάτων της:

- Γιατί υπάρχει κάτι και όχι τίποτα;
- Το Σύμπαν έχει ένότητα σκοπού ή είναι τυχαία συσσώρευση ατόμων; Η συνείδηση είναι μόνιμο μέρος του σύμπαντος ή προσωρινό επεισόδιο πάνω σ' ένα προσωρινά υπαρκτό πλανήτη; Το καλό ή το κακό έχουν σημασία μόνο για τον άνθρωπο ή υπάρχουν καθαυτά;
- Τί μπορώ να ξέρω; Τί πρέπει να κάνω; Τί μπορώ να ελπίζω;
- Ο άνθρωπος είναι προσδιορισμένος ή ελεύθερος;
- Ποιές είναι οι λογικές προϋποθέσεις της επιστήμης και ποιά η λειτουργία της τέχνης;

Έρευνητικά πεδία της Φιλοσοφίας. Τρία είναι γενικά τα έρευνητικά πεδία της Φιλοσοφίας: α) ο άνθρωπος, β) ο κόσμος, γ) ο Θεός.

α) **Ο άνθρωπος.** Τη Φιλοσοφία ενδιαφέρει ο άνθρωπος ως δημιουργική συνείδηση (άξια), ως ύπαρξη που ολοκληρώνεται με την πνευματική καλλιέργεια.

β) **Ο κόσμος.** Η Φιλοσοφία είναι θεωρητική μελέτη του κόσμου, αναλυτική της έμπειρίας με την όποια ο άνθρωπος νομίζει σχετίζεται με τη φύση ή μαρτυρεί για την ύπαρξη της φυσικής πραγματικότητας.

Η Φιλοσοφία στην Ελλάδα ξεκίνησε ως κοσμολογία. "Όπως το παιδί διαμορφώνει πρώτα συνείδηση για τα γύρω του πράγματα κι ύστερα γνωρίζει τον εαυτό του, ο άνθρωπος έδω φιλοσόφησε για το άμεσο δεδομένο των αισθήσεών του (τα «πρόχειρα από τα παράδοξα» κατά τον Άριστοτέλη), και ύστερα ανα-



Bartolomeo Suardi - Bramantino, *Ὁ νεαρός Σφόρτσα μελετᾷ Κικέρωνα*.

ρωτήθηκε γιὰ τὸ κέντρο ποὺ ἔθετε τὸ ἐρώτημα, δηλαδὴ γιὰ τὸ πνεῦμα του. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι οἱ πρῶτοι φιλόσοφοι εἶδαν, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Χάιντεγκερ, αὐτὸ ποὺ ὀνόμασαν «Φύσιν» βασισμένοι σὲ μιὰ θεμελιακὴ ποιητικὴ καὶ στοχαστικὴ ἐμπειρία τοῦ ὄντος: «Φύσις εἶναι ὁ ἐρχομὸς στοῦ φῶς, τὸ γεγονὸς τῆς ἀναδύσεως ἀπὸ τὸ κρυμμένο». Ἡ περιορισμένη ἔννοια τῆς φύσεως στὴ Φυσικὴ εἶναι μεταγενέστερη τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας.

γ) **Ὁ Θεός.** Τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ Θεό, ἐνῶ στὴ θρησκεία ἐκφράζεται μὲ δόγματα, εἰκόνες καὶ σύμβολα καὶ καλλιεργεῖται μὲ τὴν πίστη, στὴ Φιλοσοφία ἀντιμετωπίζεται κυρίως μὲ λογικὲς ἐννοίες.

Ἡ Φιλοσοφία ὡς προσωπικὸ πνευματικὸ ἀγώνισμα

Ἀπὸ ὅσα προηγήθηκαν ἐγίνε φανερό ὅτι ἡ Φιλοσοφία δὲν περιορίζεται σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πλευρὲς τοῦ ἐπιστητοῦ, δηλαδὴ σὲ ἓνα εἰδικὸ χῶρο ἀντικειμένων, καὶ ὅτι γνώρισμά της εἶναι ὁ ἀ-
δικοπος προβληματισμός.

Ἐπειδὴ ἡ Φιλοσοφία δὲν εἶναι οὔτε πολυμάθεια οὔτε εἰδικὴ μάθηση κάθε ὀρισμός της εἶναι πράγματι περιορισμός· κανένας ὀρισμός δὲν ἀποδείχνεται μοναδικός. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὀρίζει κανεὶς τὴ Φιλοσοφία εἶναι κιόλας καθρέφτης τῆς προσω-
πικότητος, δηλαδὴ ἀποτελεῖ ἔκφραση προσωπικῆς στάσεως ἀπέναντι στὴ ζωὴ. Ἡ Φιλοσοφία πραγματώνεται ὡς ζωντανὴ σκέψη, ὡς αὐτοδιάλογος καὶ ὡς διάλογος μὲ τοὺς ἄλλους ἀν-
θρώπους εἴτε ὥριμους εἴτε, γενικά, ἀνθρώπους μὲ πνευματικὲς ἀνησυχίες. Καὶ στὶς δύο αὐτὲς μορφὲς τοῦ διαλόγου δὲν ἔχουν σημασία οὔτε οἱ ἀφετηρίες, ἀφοῦ ὁποιοδήποτε ἐρώτημα εἶναι δυνατό ν' ἀποτελέσῃ ξεκίνημα τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, οὔτε οἱ αὐθεντίες, πάνω στὶς ὁποῖες θὰ βασίσωμε τὶς ἀλήθειες ποὺ ὑποστηρίζομε· αὐτὲς οἱ ἀλήθειες πρέπει νὰ ἔχουν κατα-
κτηθῇ μὲ προσωπικὸ πνευματικὸ μόχθο. Τὴν προσωπικὴ ἐμπειρία τῆς Φιλοσοφίας δίδαξε ὁ Σωκράτης, ποὺ συμβούλευε τοὺς μα-
θητὲς του νὰ μὴ ὑπακούουν ἀπλῶς στὸ δάσκαλο καὶ νὰ συμφω-
νοῦν μαζί του, ἀλλὰ νὰ συμφωνοῦν μὲ τὴν ἀλήθεια, δηλαδὴ νὰ ἀγωνίζωνται νὰ γίνουν οἱ ἴδιοι μέτοχοί της.

Παράδειγμα αὐτῆς τῆς πραγματώσεως τῆς Φιλοσοφίας ἀπο-
τελοῦν οἱ σχέσεις Πλάτωνος - Σωκράτους καὶ Ἀριστοτέλους - Πλάτωνος, ὅπου ἡ μαθητεία τοῦ πρώτου ἀπὸ τὸ κάθε ζεῦγος στὸ δεύτερο δὲν ὑπῆρξε παθητικὴ, ἀλλ' ἀφορμὴ κυοφορίας προσωπικῶν στοχασμῶν.

Ἡ Φιλοσοφία μὲ τὸ νὰ εἶναι οὐσιαστικὰ αὐτοσυνειδησία καὶ προσωπικὸς προσανατολισμὸς στὸν κόσμον δὲν εἶναι εἰδικὴ μά-

θηση, αλλά καλλιέργεια του πνεύματος, για τοῦτο δὲν μαθαίνονται ὅπως οἱ ἄλλες ἐννοιολογικὲς ἐκδηλώσεις τῆς συνειδήσεως. Ἡ φιλοσοφικὴ δημιουργία εἶναι λοιπὸν σὲ κάθε περίπτωση: α) **ἀγώνισμα**, ὅπου οἱ ἰδέες τοῦ ἀνθρώπου εἶναι σὲ δράση ἢ εἶναι ἢ δράση μέσα σὲ ἰδέες ποὺ ἱκανοποιοῦν ὑψηλὲς θεωρητικὲς ἀνάγκες. καὶ β) **μέθοδος** μὲ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ἀσκεῖ τὸ πνεῦμα του, ὥστε νὰ διατυπώσῃ κανόνες τοῦ λόγου καὶ νὰ βρῇ προοπτικὲς κατὰ τὸ πέρασμά του μέσα στὸν κόσμον.

Διαίρεση τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας

Σύμφωνα μὲ μιὰ διαίρεση, ποὺ ἀφορᾷ κυρίως στὴν ἐλληνικὴ σκέψη καὶ τὴν καταξιώνει, μιὰ καὶ ὑπῆρξε ἡ γεννήτρα τῆς Φιλοσοφίας, ἡ Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας διαιρεῖται σὲ τρεῖς χιλιετίες: α) ἀπὸ τὸ 600 περίπου π.Χ. ὡς τὸ 500 περίπου μ.Χ., β) ἀπὸ τὸ 500 περίπου μ.Χ. ὡς τὸ 1500 περίπου, καὶ γ) ἀπὸ τὸ 1500 περίπου, περίοδο ποὺ διανύομε καὶ μεῖς σήμερα.

Ἡ πρώτη χιλιετία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας ἀρχίζει μὲ τὸ Θαλῆ καὶ τερματίζεται τὸ ἔτος 529, δηλαδὴ μὲ τὸ κλείσιμο τῆς πλατωνικῆς Ἀκαδημίας ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἰουστινιανό. Μὲ τὸ τελευταῖο σύστημα τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας ἐργάζεται ὁ χριστιανὸς Αὐγουστίνος, ὁ δημιουργὸς τῆς χριστιανικῆς Φιλοσοφίας τῆς Δύσεως. Ἔτσι ἡ χριστιανικὴ Φιλοσοφία τῆς Δύσεως εἶναι βασικὰ ἐλληνοχριστιανική.

Στὴ δεύτερη χιλιετία, ποὺ ὀνομάζομε Βυζαντινὴ περίοδο, ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία ἔχει τὴ μορφή τῆς παραδόσεως.

Ἡ τρίτη χιλιετία, ἡ Μεταβυζαντινὴ, ἀρχίζει μὲ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἔντονη εἶναι ἡ μέριμνα γιὰ τὴ διάσωση τῶν φιλοσοφικῶν κειμένων. Πραγματοποιεῖται ἀναγέννηση τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας. Ἡ ἀναγέννηση ἀρχίζει μὲ τὸν Θεόφιλο Κορυδαλλέα (1570-1646) καὶ συνεχίζεται μὲ τοὺς Ἀλέξανδρο, Νικόλαο καὶ Κωνσταντῖνο Μαυροκορδάτο, τὸν Εὐγένιο Βούλγαρι, τὸν Βενιαμὶν Λέσβιο (1762-1824), τὸν Κωνσταντῖνο Κούμα (1777-1863) κ.ἄ.

Καὶ στὴν τρίτη αὐτὴ περίοδο, ποὺ, γενικότερα, κορυφώνεται

στά μεγάλα συστήματα του Καρτεσίου, του Κάντ, και του Έγελου, ή ελληνική σκέψη είναι προσδιοριστική.

Σύμφωνα με μιὰ ἄλλη διαίρεση τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας, ἡ ὁποία εἶναι περισσότερο γενική, καὶ τὴν ὁποία ἀκολουθοῦμε στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο, ἔχομε τέσσερις περιόδους: τὴν ἀρχαία Φιλοσοφία, τὴ μεσαιωνικὴ χριστιανικὴ, τὴ νεώτερη καὶ τὴ σύγχρονη Φιλοσοφία.

Ἱστορικὴ ἐπισκόπηση τῆς Φιλοσοφίας

(Οἱ παρατηρήσεις τοῦ κεφαλαίου ἀποτελοῦν διδακτικὸ ὕλικό, τὰ ἄλλα στοιχεία Πίνακα τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας).

Ἀρχαία Φιλοσοφία (Ἀπὸ τὸ 600 περίπου π.Χ. ὡς τὸ 500 περίπου μ.Χ.).

Παρατηρήσεις: Ἡ Φιλοσοφία ξεκίνησε ὡς φιλοσοφία τῆς φύσεως (Προσωκρατικὴ περίοδος). Μὲ τὸ Σωκράτη ἔγινε ἀναζήτηση τῆς ὀρθῆς γνώσεως γιὰ τὴν ὀρθὴ κατεύθυνση τῆς πράξεως. Μὲ τὸν Ἀριστοτέλη ἔγινε Ὀντολογία ἢ Μεταφυσικὴ. Μὲ τοὺς Στωικοὺς καὶ Ἐπικουρεῖους Ἠθικὴ.

- Ἴωνες φυσιολόγοι - Πυθαγόρειοι - Ἐλεάτες - Ἀτομικοί.
- Σοφιστὲς - Σωκράτης - Σωκρατικοί - Πλάτων (καὶ Ἀκαδημία).
- Ἀριστοτέλης (καὶ Περιπατητικοί).
- Στωικοί - Ἐπικούρειοι - Σκεπτικοί.
- Νεοπλατωνικοί - Αὐγουστίνος.

Φιλοσοφία τῶν Μέσων Χρόνων καὶ τῆς Ἀναγεννήσεως (Ἀπὸ τὸ 500 περίπου μ.Χ. ὡς τὸν 17ο αἰ. μ.Χ.).

Παρατηρήσεις: Τὸ Μεσαίωνα ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ παράδοση, κυρίως ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι δεσμευτικὴ γιὰ τὸ φιλοσοφικὸ στοχασμό. Ἡ Φιλοσοφία ἐξ ἄλλου ἀναλαμβάνει νὰ ὑπερασπισθῇ ἐπιστημονικά, καὶ ἔτσι νὰ ὑπηρετήσῃ, τὸ χριστιανικὸ δόγμα. Τῆς Σχολαστικῆς Φιλοσοφίας βασικὸ πρόβλημα εἶναι τὸ πρόβλημα τῶν «καθόλου», δηλαδὴ τῶν γενικῶν ἰδεῶν. Συγκρούονται στὸ σημεῖο αὐτὸ δυὸ ρεύματα: ὁ μεταφυσικὸς ρεαλισμὸς (κατὰ τὸν ὁποῖο οἱ καθολικὲς ἔννοιες ἔχουν πραγματικὴ ὑπόσταση) καὶ ἡ ὀνοματοκρατία (ἡ ἄποψη σύμφωνα μὲ τὴν ἥποια οἱ

γενικὲς ἔννοιες δὲν ἔχουν ἀντικειμενικὴ ὑπόσταση, ἀλλ' εἶναι ἀπλὰ ὀνόματα).

Κατὰ τὴν Ἀναγέννηση ἡ Φιλοσοφία ἀποδεσμεύεται ἀπὸ τὴ Θεολογία καὶ γίνεται κοσμικὴ σοφία. Μὲ τοὺς ἀνθρωπιστὲς ἀναβιώνει ἡ δόξα τοῦ ἀρχαίου πνεύματος καὶ ἀποκαθίσταται ἡ σημασία τοῦ προσωπικοῦ στοχασμοῦ ἀντίθετα στὸ θρησκευτικὸ φανατισμό.

- Χριστιανικὴ Φιλοσοφία.
- Πατερικὴ Φιλοσοφία καὶ Χριστιανικὸς Νεοπλατωνισμός.
- Ἀραβες Φιλόσοφοι (Ἀβικένας, Ἀβερρόης).
- Σχολαστικὴ Φιλοσοφία (Ἀβελάρδος, Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης).
- Ἰταλικὴ Ἀναγέννηση (Τζορντάνο Μπρούνο) καὶ Ἀνθρωπιστὲς (Μονταῖν, Βυδέ, Ἔρασμος).

Νεώτερη Φιλοσοφία (17ος, 18ος, 19ος αἱ.)

Παρατηρήσεις: α) 17ος καὶ 18ος αἱ. Ὁ Καρτέσιος εἶναι ὁ ἀρχηγὸς τῆς πνευματικῆς ἐπαναστάσεως τῶν νεώτερων χρόνων. Ὁ φιλοσοφικὸς προβληματισμὸς μεταφέρεται μὲ τὸν Καρτέσιο ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς ὄντολογίας στὸ χωρὶ τῆς γνώσεως καὶ τῆς μεθόδου ποὺ ὁδηγεῖ στὴν κατάκτησίν της. Ἀπὸ τὴ μεθοδικὴ χρῆση τῆς Λογικῆς τὸ πνεῦμα ὁδηγεῖται στὴ Μεταφυσικὴ. Τὸ γνωσιοθεωρητικὸ ὅμως πρόβλημα γίνεται κατόπιν πεδίο συγκρουομένων ρευμάτων, ὅπως τῶν ὀρθολογιστῶν - δογματικῶν καὶ τῶν ἐμπειρικῶν, τῶν αἰσθησιοκρατῶν κλπ. Ἡ σύγκρουση εἶχε ὡς συνέπεια τὸ ξέσπασμα κρίσεως στοὺς κόλπους τῆς Φιλοσοφίας.

Ὁ Κάντ τέμνει ἀκριβῶς τὴ μέση ὁδὸ ἀνάμεσα στὸν ὀρθολογισμό καὶ τὸν ἐμπειρισμό, τὴν ὁδὸ τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας. Μὲ τὸν καντιανὸ κριτικισμό γίνεται στὴ Φιλοσοφία μιὰ «κοπερνίκεια» ἐπανάσταση (ὅπως λέγει ὁ ἴδιος ὁ Κάντ). Γύρω ἀπὸ τὴν αὐτενεργὸ συνείδηση στρέφεται τώρα ὁ κόσμος, ὅπως στὴ θεωρία τοῦ Κοπέρνικου γύρω ἀπὸ τὸν ἥλιο κινεῖται ἡ γῆ.

β) Ὁ 19ος αἱ. εἶναι ὁ αἰώνας τῆς μεγάλης προόδου τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Ὁ ἄνθρωπος θεωρεῖται προῖον τῆς φύσεως ἀδύναμο ν' ἀλλάξη τὴν τύχη του ἐξ αἰτίας κληρονομικῶν καταβολῶν. Ἀπὸ τὴν πίστη αὐτὴ ξεκινᾷ ὁ θετικισμὸς τοῦ Κόντ. Βασικὲς ἀρχές, ποὺ προσδιορίζουν τὴν ἐποχὴ αὐτή, εἶναι ἡ ἑτεραρχία (ντε-

τερμινισμός) και ό έπιστημονισμός. Ό έπιστημονισμός δέχεται ότι άρκεϊ νά ύποτεθϊ όρισμένη ποσότητα ένέργειας, δυνάμεως και ύλης, και τότε όλα τά φαινόμενα (φυσικοχημικά, ψυχολογικά) εϊναι δυνατό νά έρμηνευθοϋν. Ό έπιστημονικός ύλισμός και ό όρθολογισμός, που θεμελιώνουν την άντιμεταφυσική θεώρηση τής πραγματικότητας, βρήκαν άντίπαλες όρισμένες διδασκαλίες, όπως τή θεωρία τής ήθικης δράσεως (Πουανκαρέ), τόν πραγματισμό (Τζαίμς), τή φιλοσοφία τής διαισθήσεως (Μπερξόν).

Τά σημαντικότερα φιλοσοφικά ρεύματα του 19ου αϊ. ξεκινούν:

α) από τόν **Κάντ**: οί **Μετακαντιανοί** έπιχειροϋν νά ξεπεράσουν τήν άνάλυση του Κάντ και συγκροτοϋν θεωρίες του άπόλυτου (Φίχτε, Σέλλινγκ, Έγκελος)· οί **Νεοκαντιανοί** άντίθετα στή μεταφυσική τών Μετακαντιανών ξαναγυρνοϋν στόν Κάντ και διατυπώνουν θεωρίες τής γνώσεως και τής λογικής.

β) από τόν **Έγκελο**, από τόν όποιο όμως παίρνουν ή τή μέθοδο (Φόουερμαχ) ή άντικαθιστοϋν τήν ιδέα του άπόλυτου πνεύματος του Έγέλου με τήν ιδέα του ανθρώπου ως πραγματικού ύποκειμένου τής Ιστορίας (Μάρξ). Άντίδραση στο άφηρημένο πνεύμα του Έγέλου εϊναι ή Φιλοσοφία του Κίρκεγκωρ.

- Καρτεσιανή φιλοσοφία (Καρτέσιος, Λάιμπνιτς, Σπινόζα, Μαλεμπράνς).
- Έμπειρισμός (Λώκ, Χιούμ) - Κριτικισμός (Κάντ).
- Θετικισμός (Κόντ).
- Ιδεαλισμός (ύποκειμενικός: Φίχτε, άντικειμενικός: Σέλλινγκ, διαλεκτικός ιδεαλισμός: Έγκελος, διαλεκτικός ύλισμός: Μάρξ).
- Νεοκαντιανισμός (Σχολές Μαρβούργου, Βάδης).
- Έξελιξιοκρατία (Σπένσερ) - Ωφελισμός (Μίλλ) - Πραγματισμός (Τζαίμς).
- Φιλοσοφία τής διαισθήσεως (Μπερξόν).
- Φιλοσοφία τής ζωής (Νίτσε, Ντίλταϋ).

Σύγχρονη εποχή.

Παρατηρήσεις: Αντίθεση στην άφηρημένη ὀρθολογική σκέψη ἀποτελοῦν οἱ φιλοσοφίες τοῦ ὑπαρξισμοῦ, τῶν ὁποίων πρόδρομοι εἶναι ὁ Νίτσε καὶ ὁ Κίρκεγκωρ. Οἱ φιλοσοφίες αὐτὲς ἔχουν ὡς ἀντικείμενο ἢ τὴν κατανόηση τοῦ ἀνθρώπου ὡς συγκεκριμένης ὑπάρξεως μέσα στὸν κόσμο καὶ τὴν ἱστορία ἢ τὸ εἶναι τοῦ ἀνθρώπου μὲ ὅλη τὴν τραγικότητά του (Χάιντεγκερ, Σάρτρ). Γενικὰ διακρίνομε δύο τάσεις: τὸν χριστιανικὸ ὑπαρξισμό (Γιάσπερς, Μαρσέλ) καὶ τὸν ἀθεϊκὸ ὑπαρξισμό (Σάρτρ, Μερλώ-Ποντύ). Ἄλλο ρεῦμα, ποὺ τὴ μέθοδό του χρησιμοποιοῦν ὀρισμένοι ὑπαρξιακοὶ φιλόσοφοι, εἶναι ἡ φαινομενολογία, ἡ ὁποία διδάσκει τὴν ἐπιστροφή στὸ συγκεκριμένο, σὲ μιὰ πρωταρχικὴ ἐνόραση τῶν πραγμάτων. Ὡς μέθοδος τῆς γνώσεως ἡ φαινομενολογία χρησιμοποιεῖται σὲ πολλοὺς τομεῖς τοῦ πνεύματος. Τὸ συγκεκριμένο ἐξ ἄλλου, ὡς πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ πράξη καὶ ἡ κριτικὴ στάση ποὺ σκοπεύει στὴν ἀλλαγὴ τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν εἶναι ὁ σκοπὸς ὀρισμένων φιλοσόφων, ὅπως αὐτοὶ ποὺ ἀποτελοῦν τὴ λεγόμενη Σχολὴ τῆς Φραγκφούρτης. Στὴν περιοχὴ τῆς λογικῆς κινεῖται ὁ σύγχρονος ἐμπειρισμὸς μὲ ἔρευνες θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν καὶ ἔρευνες γλωσσικῆς ἀναλύσεως.

- Ὑπαρξισμὸς (Χάιντεγκερ, Σάρτρ, Μερλώ-Ποντύ, Γιάσπερς, Μαρσέλ).
- φαινομενολογία (Χοῦσσερλ, Χάρτμαν, Σέλερ).
- Περσωναλισμὸς (Μουνιέ).
- Νεοθωμισμὸς (Μαριταίν).
- Σχολὴ τῆς Φραγκφούρτης (Μαρκουζε, Χορκχάιμερ, Ἀντόρνο, Χάμπερμας).
- Σύγχρονος ἐμπειρισμὸς (λογικὸς θετικισμὸς, νεοθετικισμὸς, ἀναλυτικὴ φιλοσοφία: Ράσσελ, Πόππερ, Λόρεντς, Στεγκμύλλερ, Ἄλμπερτ, Κάρναπ, Ράιχενμπαχ, Βιτγκενστάιν).

Κλάδοι τῆς Φιλοσοφίας

Ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἀκόμη ἡ Φιλοσοφία διαιρέθηκε σὲ κλάδους, στοὺς ὁποίους ἀντιστοιχοῦν διάφορα προβλήματα τῆς. Καὶ οἱ κλάδοι τῆς Φιλοσοφίας, ἐφόσον ἡ Φιλοσοφία μεταβάλλεται σύμφωνα μὲ τὴ ζωὴ, διαφοροποιοῦνται ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό τους. Οἱ κυριότεροι κλάδοι, ποὺ πραγματώνουν ὁ καθένας ἓνα εἶδος τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, εἶναι:

1. **Ἡ Ὀντολογία:** Θεώρηση τοῦ ὄντος καθ' ἑαυτό. Ἡ ὄντολογία διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἀνθρωπολογία, ποὺ εἶναι ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ὄντολογία θεωρήθηκε: ἀνάλυση τῆς πηγῆς ποὺ κάνει ὅλα τὰ πράγματα καὶ τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα νὰ εἶναι (Πλάτων), ἀνάλυση ἐκείνου ποὺ μᾶς ἀποκαλύπτει ὅλα τὰ ἀντικείμενα τοῦ κόσμου, δηλαδὴ τοῦ Θεοῦ (Σπινόζα), τῆς Ἱστορίας (Ἐγελος), ἀνάλυση τοῦ γεγονότος τῆς ὑπάρξεως τὸ ὁποῖο συντελεῖται σὲ κάθε ἄνθρωπο (Χάιντεγκερ).

2. **Ἡ Γνωσιολογία:** Θεώρηση τοῦ γεγονότος, τῶν πηγῶν, τῶν ὁρίων καὶ τῶν μορφῶν τῆς γνώσεως.

Ἐπιστημολογία: Θεώρηση τῶν προϋποθέσεων τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως.

3. **Ἡ Ἠθικὴ:** Ἐρευνα τῶν σκοπῶν τῆς ζωῆς καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς πράξεως.

4. **Ἡ Αἰσθητικὴ καὶ ἡ Φιλοσοφία τῆς τέχνης:** Θεωρητικὴ ἐπιστήμη τῆς τέχνης, τῆς αἰσθητικῆς δημιουργίας, τῆς οὐσίας τοῦ ὥραίου καὶ τῆς αἰσθητικῆς ἀντιλήψεως ἢ συγκινήσεως ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς τέχνης.

5. **Ἡ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας:** Ἐρευνα τοῦ νοήματος τῆς Ἱστορίας.

6. **Ἡ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας:** Ἑρμηνεία τῆς οὐσίας τῆς θρησκείας καὶ τῆς θρησκευτικῆς ἐμπειρίας.

2. ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Α'. Ἡ ἔννοια τῆς Ἐπιστήμης

Ἀπὸ τὴν ἔμφυτη ἀνησυχία καὶ τὴν ἰκανότητα τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐφευρίσκη ὑποθέσεις, γιὰ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸν κόσμον μ' ἓνα σύστημα ἐννοιῶν (ν' ἀντικαθιστᾷ δηλαδὴ τὴν ἐμπειρική πολλαπλότητα μὲ τὴ λογικὴ ἐνοποίηση) καὶ νὰ τὸν μεταμορφώσῃ πρακτικά, γεννήθηκε ἡ ἐπιστήμη, ποὺ ἀντικατέστησε ἔτσι τὴ μαγεία, τὸ μῦθο καὶ τὴν πρώτη τεχνική. Ἡ Φιλοσοφία καὶ ἡ Ἐπιστήμη ἔχουν κοινούς τοὺς ὅρους τῆς γνώσεως: α) τὴν ὑπαρξὴ γνωστικοῦ ὑποκειμένου, β) τὴν ὑπαρξὴ ἀντικειμένου τῆς γνώσεως καὶ γ) ὀρισμένες λογικὲς ἐννοιες.

Στὴν ἀρχαιότητα, στὸ Μεσαίωνα καὶ στὴ νεώτερη ἐποχὴ ὥς τὸ 17ο αἰῶνα δὲν εἶχε χωρισθῇ ἡ Φιλοσοφία ἀπὸ τὴν Ἐπιστήμη. Μεταφυσικὴ καὶ ἐπιστήμη ταυτίζονται στὸν Πλάτωνα. Ὁ Ἀριστοτέλης διδάσκει ὅτι δίχως τὴ γνώση τῶν γενικῶν ἀρχῶν δὲν ἔχομε ἐπιστήμη. Ὁ Καρτέσιος θεωρεῖ τὴ Φιλοσοφία ὁλόκληρη ὡς δένδρο, ποὺ ρίζες του εἶναι ἡ μεταφυσικὴ, κορμὸς ἡ φυσικὴ καὶ κλαδιὰ ἡ μηχανικὴ, ἡ ἱατρικὴ καὶ ἡ ἠθικὴ. Ὁ Λάιμπνιτς καὶ ὁ Σπινόζα δὲν κάνουν διάκριση μεταξύ μεταφυσικῆς καὶ ἐπιστήμης.

Τὴ βάση γιὰ τὸ χωρισμὸ τῶν δύο αὐτῶν μορφῶν τῆς ἐρευνητικῆς δραστηριότητος τοῦ πνεύματος ἔθεσε τὸ 18ο αἰῶνα ὁ Χρ. Ἰωάννης Βόλφ. Ὁ Κόντ ἐξ ἄλλου ἔδειξε ὅτι τρίτο στάδιο τῆς ἱστορικῆς προόδου τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τὸ στάδιο τῆς εἰδικῆς ἐπιστήμης, ὅπου ἡ γνωστικὴ ἐνέργεια στηρίζεται στὸ πείραμα καὶ στὴν παρατήρησι. Ἡ ἐπιστήμη ἐγίνε ἱστορικὰ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴ Φιλοσοφία ἀπὸ τότε ποὺ φάνηκε ὅτι ἀνταποκρίνεται σὲ διαφορετικὰς πνευματικὰς ἀνάγκες ἀπ' ὅ,τι ἡ Φιλοσοφία, ἀπὸ τότε δηλαδὴ ποὺ ἐγίνε φανερό ὅτι ἡ διαφορὰ ἔγκειται σὲ τρία κυρίως σημεῖα: α) στὸ εἶδος τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσεως, β) στὴν κατεύθυνση καὶ γ) στὴ μέθοδο.

Β'. Ἐπιστήμη καὶ Φιλοσοφία. Διαφορὲς

Ἐνῶ ἀντικείμενο τῆς Φιλοσοφίας εἶναι, μποροῦμε νὰ ποῦμε, τὸ εἶναι γενικά, τὸ ὅλο τῆς πραγματικότητος ἢ κάθε ἰδέα ποὺ τὸ

πνεῦμα θέτει ὡς πρόβλημα (π.χ. οἱ ἔσχατοι σκοποὶ τῆς ζωῆς, ἡ ἑσωτερικὴ διάσταση τῶν φαινομένων, οἱ πηγές τῆς γνώσεως), ἢ ὡς ἓνα «γιατί» (γιά τὴ Φιλοσοφία δὲν ὑπάρχει αὐτονόητο), ἀντικείμενο τῆς ἐπιστῆμης εἶναι συγκεκριμένα φαινόμενα, πράγματα ἢ κατηγορίες πραγμάτων, ὀρισμένη περιοχὴ γεγονότων, τὰ ὁποῖα ἐπιδέχονται διυποκειμενικὴ θεώρηση· εἶναι δηλαδὴ δυνατόν νὰ παρατηρηθοῦν ὄχι μόνο ἀπὸ ἓνα ἀλλ' ἀπὸ πολλοὺς παρατηρητές, νὰ ἀναλυθοῦν, νὰ συνδεθοῦν μὲ τοὺς νόμους τῆς νοήσεως καὶ νὰ μετρηθοῦν.

Τὸ ἀντικείμενο συνιστᾷ τὸ εἰδητικὸ γνῶρισμα κάθε ἐπιστήμης. Ἔτσι π.χ. ἀντικείμενο τῆς Φυσικῆς εἶναι τὰ φυσικὰ φαινόμενα. Ἡ Φυσικὴ, μὲ βάση τὴν ἰδέα ὅτι ἡ ὑπαρξὴ τοῦ κόσμου εἶναι ἓνα δεδομένο καὶ ξεκινώντας ἀπὸ ὀρισμένα ἀξιώματα, προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰ ἐπὶ μέρους φυσικὰ πράγματα, ζητεῖ νὰ «δώσῃ λόγο γι' αὐτά», νὰ «σώσῃ», ὅπως ἔλεγε ὁ Πλάτων, τὰ «φαινόμενα», δηλαδὴ νὰ συλλάβῃ τὰ γενικά τους χαρακτηριστικά, τὶς λογικὲς τοὺς ἀρχὲς καὶ σχέσεις. Τῆς Φιλολογίας ἀντικείμενο εἶναι ὁ γραπτὸς λόγος καὶ οἱ ἐπιγραφές· τῆς Ἀρχαιολογίας τὰ μνημεῖα, δηλαδὴ τὰ ἔργα ποὺ κατασκεύασαν οἱ ἄνθρωποι σὲ περασμένες ἐποχές. Γεγονότα ἐξ ἄλλου εἶναι τὰ ἀντικείμενα τῶν Ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου, τῶν ἐπιστημῶν ποὺ ἐξετάζουν τὴν ἰδιαίτερη συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου ὡς γεγονός, δηλαδὴ τῆς Ἱστορίας, Ψυχολογίας, Κοινωνιολογίας, Ἀνθρωπογεωγραφίας, Πολιτικῆς Οἰκονομίας. Τὰ γεγονότα στὴ χρονικὴ τους ἐκτύλιξη, ὅπως δίνονται ἀπὸ μαρτυρίες, ἀφηγήσεις (κείμενα) ἢ στὰ μνημεῖα τοῦ παρελθόντος, καὶ ὁ συσχετισμὸς τοὺς ἐνδιαφέρουν τὴν Ἱστορία. Τὰ κοινωνικά γεγονότα (θεσμοί, ἔθιμα, συλλογικὲς πεποιθήσεις) ἐνδιαφέρουν τὴν Κοινωνιολογία· τὰ ψυχικά (αἰσθήματα, συναισθήματα, βουλήσεις κλπ.) τὴν Ψυχολογία.

Ὅταν ἡ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου μελετᾶται ὄχι ὡς γεγονός, ἀλλ' ὡς πρόβλημα, π.χ. ἀπὸ ἠθικὴ ἀποψη, τότε τὴ θέσῃ τῆς εἰδικῆς ἐπιστῆμης παίρνει ἡ Φιλοσοφία. Ἔτσι, ὅταν ἡ Ἱστορία ἐνδιαφέρῃ τὸ μελετητὴ ὡς πρὸς τὸ νόημά της, γίνεται Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας. Ὅταν τὰ ψυχικά γεγονότα ἐρευνῶνται ὡς νοήματα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τυπικότητα, τὴ χρονικότητα καὶ τὴν

ατομικότητά τους, από αντικείμενα της Ψυχολογίας γίνονται αντικείμενα της Φιλοσοφίας. Ἡ Ψυχολογία ἀναζητεῖ τὴν κανονικότητα τῆς σκέψεως, ἐρευνᾷ τὴ σκέψη ὡς ψυχικὴ λειτουργία καὶ τὴν ἀνάγει στὴ διάνοια· ἡ Φιλοσοφία ἀντιμετωπίζει τὸ πρόβλημα τῆς ἀξίας τῆς σκέψεως. Στὴν Ψυχολογία ὁ θαυμασμός π.χ. εἶναι ψυχικὴ κατάσταση· στὴ Φιλοσοφία θεωρεῖται προϋπόθεση τῆς γνώσεως, ἀπορητικὴ δηλαδὴ στάση τοῦ πνεύματος, ποὺ ζητεῖ νὰ κατακτήσῃ κάτι λογικὰ («φιλοσοφικὸν πάθος», κατὰ τὸν Πλάτωνα), ἀλλὰ καὶ ὄντολογικὸ γνῶρισμα τῆς ὑπάρξεως. Μὲ μυθολογικὴ γλῶσσα παρατηρεῖ ὁ Πλάτων ὅτι σωστὰ ἡ Ἥρις, ποὺ φέρνει τὰ μηνύματα τῶν θεῶν (τὴ γνώση), θεωρήθηκε κόρη τοῦ Θαύμαντος. Ὁ νεοσωκρατικὸς σύγχρονος φιλόσοφος Γκαμπριέλ Μαρσέλ ὑποστηρίζει ὅτι «ἡ ὑπαρξὴ εἶναι ἀδιαχώριστη ἀπὸ τὴν ἐκπληξή».

Ὅλες οἱ παραπάνω ἐπιστῆμες λέγονται *εἰδικές*, γιατί χωρίζουν ἓνα εἶδος ἀντικειμένου μὲ σκοπὸ γνωστικὸ. Χαρακτηριστικὰ αὐτῶν τῶν ἐπιστημῶν εἶναι: α) ὅτι τὰ εἰδικὰ ἀντικείμενά τους εἶναι δοσμένα εἴτε ἀπὸ τὴν φυσικὴ ἐμπειρία εἴτε ἀπὸ τὴν ψυχικὴ ἐμπειρία, β) ὅτι βασίζονται σὲ «ὑποθέσεις» καὶ ἰσχύουν σ' αὐτὲς νόμοι, ὅπως ὁ νόμος τῆς αἰτίας καὶ τοῦ ἀποτελέσματος, καὶ γ) ὅτι ὡς «διδακτικὸ ὕλικό» τὸ ἀντικείμενό τους ἀναπτύσσειται ἀδιάλειπτα καὶ ἀπλώνεται σὲ καινούργιους κλάδους.

Προϋπόθεση τῶν ἐπιστημῶν εἶναι ἡ λογικὴ. Ἀκόμη καὶ ἐννοιεῖς ὅπως τὸ τυχαῖο, τὸ συμπτωματικὸ, τὸ «μὴ ὀριστικὸ» ἀνήκουν στὸ χωρὸ τῆς λογικῆς τῶν ἐπιστημῶν. Τὸ τυχαῖο π.χ. ἡ σύγχρονη Φυσικὴ προσπαθεῖ νὰ τὸ συλλάβῃ, νὰ τὸ προσδιορίσῃ ἐντάσσοντάς το σ' ἓνα εὐρύτερο πλαίσιο, τὴ λογικὴ τῶν πιθανοτήτων.

Ἡ ἀλήθεια τῆς Ἐπιστήμης εἶναι λογικὴ - τυπικὴ καὶ ἐμπειρικὴ. Εἶναι δηλαδὴ ἡ ἐπιστῆμη σύστημα κρίσεων ποὺ προκύπτουν συμπερασματικὰ ἀπὸ ὀρισμένα ἀξιώματα, ἀνεξάρτητα ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει· ἐξ ἄλλου οἱ θέσεις τῆς ἐπιδέχονται ἐπαληθεύσεις ἢ διαψεύσεις, πειραματικὸ ἐλεγχό, ἐπικυρώσεις μὲ τὴν ἐπιτυχία.

Ἡ ἐπιστῆμη ξεκινᾷ ἀπὸ ἐννοιεῖς ἢ προτάσεις («ὑποθέσεις»), ὅπου ἡ ἀλήθεια θεωρεῖται αὐταπόδεικτη: ὁ φυσικὸς π.χ. χρησιμοποιοῖ τὴν ἐννοια τῆς *δυνάμεως* ὁ βιολόγος τῆς *σκοπιμότητας*



«Το παιδί είναι άνοικτό σ' ό,τι του φέρνει ή ζωή, αισθάνεται, βλέπει κι έρωτᾶ για τὰ πράγματα» (Karl Jaspers).

κατὰ τὴν κοινὴ ἐκδοχὴ, χωρὶς νὰ τὶς ἐξετάζουν, καί, ἀκολουθώντας ὀρισμένη μεθοδικὴ πορεία, προχωροῦν στὴν ἀνακάλυψη νέων προτάσεων, στὴ συναρμολόγηση σὲ σύστημα τῶν στοιχείων ποὺ ἀνακαλύπτουν.

Ὡς σύστημα κρίσεων, ὅπου χρησιμοποιεῖται αὐστηρὴ γλώσσα καὶ ὀρισμένη μέθοδος, ἡ ἐπιστὴμὴ ἔχει ἀντικειμενικὸ κύρος (π.χ. τὰ Μαθηματικὰ ἰσχύουν ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἐκείνους ποὺ τὰ γνωρίζουν) καὶ εἶναι διαδόσιμη ἢ διδακτὴ.

Ἡ ἀλήθεια τῆς Φιλοσοφίας. Ἡ ἀλήθεια τῆς Φιλοσοφίας **δὲν εἶναι μία**, ὅπως καὶ τὸ ἀντικείμενό της δὲν εἶναι ἓνα ἐπὶ μέρους, ἀλλὰ τὸ ὅλο, γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἴδιου ἐπὶ μέρους δὲν ἰσχύει ἐδῶ γενικά γιὰ ὅλους, ὅπως ἰσχύει ἡ ἐρμηνεία τῶν ἀντικειμένων τῆς ἐπιστῆμης. Οἱ ἀλήθειες δηλαδὴ τῆς Φιλοσοφίας, τὰ νοήματά της δὲν ἐπιβάλλονται, ὅπως π.χ. οἱ νόμοι τῆς Φυσικῆς. Ἡ ἀλήθεια ἐδῶ κρίνεται ἀνάλογα μὲ τίς προϋποθέσεις ποὺ ἡ ἴδια ἡ Φιλοσοφία, τὸ ἐκάστοτε σύστημα θέτει. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι κάθε σύστημα ἔχει μιὰν αὐτάρκεια ποὺ τὸ κάνει νὰ συγγενεύῃ μὲ τὸ καλλιτέχνημα. Ἔτσι ἡ ἀλήθεια ἔχει καὶ μιὰ βιωματικὴ ἄποψη, εἶναι ἀπόλυτη γι' αὐτὸν ποὺ τὴ ζῇ μὲ ὅλο τὸ εἶναι του, ὅπως καὶ ἡ ἀξία ἐνὸς ἔργου τέχνης ἰσχύει ἀπόλυτα γιὰ τὸν ἴδιο τὸν καλλιτέχνη δημιουργό της. Ἡ ἀλήθεια ἐξ ἄλλου καὶ ἡ ἀξία της στὴ Φιλοσοφία μᾶλλον δεῖχνονται παρὰ ἀποδεῖχνονται.

Στὴ Φιλοσοφία δὲν ἔχει κύρος μόνο ἡ λογικὴ, ἡ τουλάχιστον αὕτη ἰσχύει ὡς πρωταρχὴ (ὅπως καὶ στὴν ἐπιστὴμην) στὴν ὀρθολογικὴ Φιλοσοφία, ποὺ εἶναι ὅμως μόνο μιὰ μορφή τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Μὲ τὴ Φιλοσοφία γίνεται φανερὸ ὅτι τὸ κριτήριο τῆς λογικῆς τῆς συγκεκριμένης ἐπιστῆμης δὲν εἶναι καὶ κριτήριο τῆς λογικότητος γενικά. Οἱ ἀρχὲς π.χ. τῆς ἀποφευκτέας ἀντιφάσεως καὶ τῆς ἐπιβεβαιώσεως τῆς εἰδικῆς ἐπιστῆμης δὲν ἰσχύουν ὅπωςδὴποτε καὶ γιὰ τὴ Φιλοσοφία. Ἡ Φιλοσοφία δὲν ξεκινᾷ ἀπὸ αξιώματα, ἀλλὰ εἶναι δυνατὸ νὰ προχωρήσῃ καὶ πέρα ἀπὸ κάθε ὑπόθεση, ὡς τὸ «ἀνυπόθετον» (Πλάτων). Ἡ Φιλοσοφία δέχεται καὶ αὐτὸ ποὺ δὲν ἀνάγεται στὴ λογικὴ, τὸ παράλογο, ὡς «ὑπέρ-λογον» ἢ ἐξωλογικό.

Ἔτσι, ἐνῶ ὁ Σπινόζα π.χ. ἀναρωτιέται «σὲ ποιὸν βωμὸ θὰ μπορούσε νὰ προσευχηθῇ ἐκεῖνος ποὺ ἐξευτελίζει τὴ μεγαλειότητα τοῦ λόγου», ὁ Κίρκεγκωρ, ὁ Μπερξόν, ὁ Νίτσε, οἱ φιλόσοφοι τοῦ ὑπαρξισμοῦ κ.ἄ. δὲν ταυτίζουν τὴν ἀλήθεια μὲ τὴ λογικὴ. Ἡ Φιλοσοφία καταφεύγει συχνὰ καὶ στὴ φαντασία, χρησιμοποιεῖ

τὸ μῦθο γιὰ νὰ παραστήσῃ ἐποπτικὰ καὶ συμβολικὰ τὰ νοήματά της, ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ συναίσθημα ἢ βασίζεται καὶ στὴν ἐμπειρία. Στὴν Ἀγγλία μάλιστα ἀπὸ τὸν Λῶκ καὶ τὸν Χιούμ ἐπεκράτησε ἡ γνώμη ὅτι σκοπὸς τῆς Φιλοσοφίας εἶναι ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἐμπειρικής Ψυχολογίας πάνω στὰ γνωστικὰ καὶ ἠθικὰ προβλήματα.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω συνάγεται καὶ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίπτωση ὀρισμένων ὁπαδῶν τους (Σχολές, «ἐξηγηταὶ» κ.λ.π.), δὲν ἔχουν οἰκουμενικότητα. Ἰσχύουν μάλιστα περισσότερο ὡς πρὸς ὅ,τι ἀρνοῦνται παρὰ ὡς πρὸς ὅ,τι παραδέχονται. Τὰ δογματικὰ συστήματα, ὅπου ὅλα ἐξηγοῦνται μὲ γενικὰ σχήματα ὅπου ἀπλῶνεται ἡ σκέψη πάνω στὴν κλίνη τοῦ Προκρούστη, δὲν μποροῦν νὰ ἱκανοποιήσουν τὸ κριτικὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη εἶναι διαλεκτικὴ στὴν ὑφή της. Τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα εἶναι γιὰ τοῦτο συνεχῆς διάλογος, ἐνῶ ἡ Φιλοσοφία ἡ ἴδια, ποὺ δὲν ὀλοκληρώθηκε ποτέ, παραμένει **οὔσσεια πνευματική**.

Γ' Φιλοσοφία καὶ Ἐπιστήμη. Σχέσεις

1. Ἡ Φιλοσοφία μελετᾷ ἡ ἴδια τὸν ἑαυτό της, εἶναι «αὐτὴ αὐτὴν θεωρητικὴ». Ὅταν μία εἰδικὴ ἐπιστὴμὴ ζητῇ νὰ γνωρίσῃ τὴ φύση τῆς γνώσεώς της, νὰ ἀποδείξῃ τὸ λόγο τῆς υπάρξεώς της, ἢ ὅταν ἐρευνᾷ καὶ ζητῇ νὰ θεμελιώσῃ κριτικὰ τὶς γενικὲς ἀρχές ποὺ χρησιμοποιοῖ καὶ τὸν ἰδιαιτέρο τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο πλησιάζει τὸ ἀντικείμενό της, λέγομε ὅτι ἡ ἐπιστὴμὴ αὐτὴ ἔχει τὴ φιλοσοφία της ἢ ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ συνείδηση, ἀναλαμβάνοντας καθοδηγητικὸ ρόλο, γίνεται φιλοσοφικὴ συνείδηση.

Εἰδικότερα ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τῶν ἀρχῶν εἶναι γεγονὸς ὅτι ἡ ἐπιστὴμὴ συναντᾷ τὴ Φιλοσοφία: πρώτη ὕλη, πρῶτα στοιχεῖα, πρώτη δύναμη, σχέση νόμων καὶ ἀριθμῶν εἶναι προβλήματα κοινὰ στὴ φυσικὴ ἐπιστὴμὴ καὶ στὴ Φιλοσοφία.

Τὸ κύρος ἐξ ἄλλου τῶν γνώσεων τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν, ὁ σκοπὸς τους καὶ ἡ σημασία τῶν πρακτικῶν ἐφαρμογῶν τους ἀνήκουν στὰ προβλήματα τῆς Φιλοσοφίας. Ἡ Φιλοσοφία δηλαδὴ δὲν σταματᾷ ἐκεῖ ὅπου φθάνει ἡ εἰδικὴ ἐπιστὴμὴ, ἀλλὰ γίνεται ἐπο-

πτεύουσα αρχή της έπιστήμης. Στα όρια της ειδικής έπιστήμης αρχίζει έντονώτερος και ούσιαστικότερος προβληματισμός. Ή ειδική έπιστήμη είναι ελεύθερη από κάθε αξιολόγηση. Στη γνωστική της ενέργεια αναστέλλεται ή αξιολογική δραστηριότητα του πνεύματος. Ή Φιλοσοφία δέν είναι μόνο γνώση, αλλά στοχασμός πάνω στις γνώσεις με τη δημιουργία σκοπών. Ή φιλοσοφία ένδιαφέρεται και για τη βούληση του ανθρώπου, έρμηνεύει τ'ά διάφορα θρησκευάματα, τ'ά πολιτικά συστήματα κ.λ.π.

Έτσι η Φιλοσοφία άποτελεϊ την προϋπόθεση τών έπιστημών, αλλά και προχωρεί πέρα από τις έπιστήμες στην προσπάθειά της ν'ά συλλάβη τ'ό νόημα του κόσμου στ'ό σύνολό του. Αυτό δηλαδή τ'ό τελευταίο δέν ισχύει μόνο ιστορικά, (όπως ήθελε ό Έγγελος, ό όποιος έλεγε ότι η Φιλοσοφία είναι ή γλαύκα της Άθην'ας πού έρχεται τ'ό σούρουπο), αλλά και ούσιαστικά.

2. Ή ίδια έξ άλλου ή Φιλοσοφία, για ν'ά μ'ην είναι μύθος, άστοχος και άβαθος στοχασμός, όφείλει κάθε φορά ν'ά ένημερώνεται σχετικά με τις κατακτήσεις τών έπιστημών στ'ά διάφορα πεδία του έπιστητού και τη μέθοδό τους. «Τ'ό φιλοσοφείν», λέγει ό Γιάσπερς, «πού δέν είναι βέβαια όνειροπόληση, μ'ά ζήτηση της αλήθειας, πρέπει ν'ά υίοθετ'η την έπιστημονική στάση του πνεύματος ή τ'όν έπιστημονικό χαρακτήρα του σκέπτεσθαι. Έπιστημονική στάση είναι ή γνώση μιάς μεθόδου».

Αυτό δέν ισχύει μόνον σήμερα, όπου είναι πολλές οι έπιστημονικές γνώσεις και αλματώδης ή έπιστημονική εξέλιξη· είναι κανόνας για τ'η Φιλοσοφία, ως πνευματική δραστηριότητα πού ζητεί την ένότητα της γνώσεως, δηλαδή βλέπει τ'ό πραγματικό ως όλο. Ή έπίθεση του Πασκάλ «ένάντια σ' όσους έμβαθύνουν ύπερβολικά στις έπιστήμες» δέν μπορεί ν'ά γίνη όλότελα άποδεκτή, έφόσον ή Φιλοσοφία νοεΐται ως καθολικός προβληματισμός, κύκλος από νοήματα, όπου περιέχονται και τ'ά πορίσματα τών έπιστημών.

Ός έρμηνευτική στάση ή Φιλοσοφία, και όταν αναλύη, δέν διασπ'ά, αλλά διαχωρίζει για ν'ά συνθέση τις γνώσεις, όπως τ'ους κρίκους μιάς αλυσίδας. Ό Σωκράτης, καταπολεμώντας τ'η μονομέρεια, παρατηρεί στ'όν Ίωνα, στ'όν όμώνυμο πλατωνικό διά-

λογο: «Σ' όλους είναι φανερό ότι δεν μπορείς να μιλάς για τον Όμηρο χρησιμοποιώντας τα μέσα μιας μόνο τέχνης και μιας έπιστήμης».

Από τη σκοπιά μόνον αυτή μπορεί να δεχτή κανείς τον όρισμό του Βούντ, ότι η Φιλοσοφία, ως γενική έπιστήμη «όφειλει να συνδέη τις γνώσεις των ειδικών έπιστημών». Ο σκοπός όμως δεν είναι να προκύψη ένα λογικό σύστημα απαλλαγμένο από αντιφάσεις, όπως στον όρισμό του Βούντ, αλλά να συζευχθούν οι θεωρητικές κατακτήσεις και οι πρακτικές εφαρμογές τους με κατευθυντήριες αρχές κατά τρόπο ώστε να σώζεται ο ανθρωπιστικός χαρακτήρας της έπιστήμης.

3. Η ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ Η ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΣΠΟΥΔΗΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Η αξία της Φιλοσοφίας

1. Η Έπιστήμη και η Φιλοσοφία, όταν αναπτύσσονται ως άφιλοκερδείς θεωρητικές δραστηριότητες, ως έκδηλώσεις δηλαδή πνευματικής περιεργείας, είναι για τον άνθρωπο αποδείξεις έλευθερίας. Ο Σόλων, ο Θαλής, ο Πυθαγόρας και όλοι έκείνοι οι πρώτοι Έλληνες «σοφοί», που ταξίδευαν για να γνωρίσουν, για χάρη της «θεωρίας» της πραγματικότητας, (με την αρχαία σημασία του όρου), έγιναν παραδείγματα αυτής της έσωτερικής έλευθερίας. Ο Πλάτων έξ άλλου διέκρινε τον έπιστήμονα - φιλόσοφο από τον τεχνίτη με το γνώρισμα της έλευθερίας, που απέδιδε μόνο στον πρώτο. Και ο Άριστοτέλης, στον όποιο η όντολογία είναι ταυτόσημη με την έπιστήμη, έλεγε ότι σκοπός της έπιστήμης είναι μόνο η αλήθεια, που είναι δείγμα έλευθερίας.

Η Φιλοσοφία γεννήθηκε και ύπάρχει από την ανάγκη που έχει ο άνθρωπος να τοποθετηθώ απέναντι στον κόσμο και να δικαιωθώ, προσανατολίζοντας ό ίδιος τη ζωή του. Η σημασία της Φιλοσοφίας φαίνεται και από τη διαρκή παρουσία της στις παροιμίες, υιούς μύθους και στις αντιλήψεις των λαών. Και μέσα στην τέχνη ύπάρχει η Φιλοσοφία. Τα όρια της έπιστήμης, έξ άλλου,

ὅπως εἶδαμε, τὰ ὑπερβαίνει ὁ φιλοσοφικός μόχθος τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ καὶ ὅταν ἀπορρίπτη κανεὶς τὴ Φιλοσοφία, φιλοσοφεῖ εἴτε τὸ ξέρει εἴτε ὄχι, ἐπιτελεῖ φιλοσοφικὴ πράξη, ἀφοῦ παίρνει στάση ἀπέναντι στοῦ στοχασμοῦ μὲ τὸν ἴδιο βέβαια τὸ στοχασμό.

Ἡ Μεταφυσικὴ ἐξ ἄλλου μπορεῖ νὰ ἀμφισβητήθηκε, γιὰ διαφορετικούς κάθε φορά λόγους, ὅπως ἐγίνε μὲ τοὺς Κάντ, Κόντ καὶ Μάρξ καὶ περισσότερο ἀπὸ τὸ θετικιστικὸ πνεῦμα τοῦ καιροῦ μας· ἡ μεταφυσικὴ ὅμως ἀνησυχία ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχη, καὶ αὕτὴ ἡ ἀντίσταση εἶναι ἀπόδειξη τῆς νομιμότητος τῆς Φιλοσοφίας ὡς Μεταφυσικῆς.

Ἡ σύγκρουση τῶν διαφόρων φιλοσοφικῶν ἀπόψεων ἀνήκει οὐσιαστικὰ στοῦ ἥθος τῆς Φιλοσοφίας. Ἡ σύγκρουση μπορεῖ νὰ εἶναι *κριτικὴ στάση* (προσωπικὴ, ὑπεύθυνη ἀντιμετώπιση προβλημάτων) ἢ ἱστορικὴ κρίση, μὲ τὴν ὁποία ἀπορρίπτονται οἱ ἄγονες ἀπόψεις καὶ γνώμες.

Ἡ Φιλοσοφία ἡ ἴδια, ὅπως μᾶς δείχνει ἡ ἱστορία τῆς, ὑπῆρξε συνεχῆς ἀντίρρηση στὴ στασιμότητα τῶν ἰδεῶν, στὴ θεώρηση τοῦ πραγματικοῦ ὡς ἀμετάβλητου. Κάθε μεγάλος φιλόσοφος ἐγίνε ἐνσάρκωση τῆς ὑπεροχῆς τοῦ προσώπου ἐναντι τοῦ ἀνυποψίαστου πλήθους ἢ τῆς ποσοπικῆς θέσεως ἐναντι τῆς ἀνῶνυμης, ἀβασάνιστης γνώμης. Ἡ Φιλοσοφία, ὡς μέθοδος σκέψεως, ὑπῆρξε καὶ εἶναι ἀντίπαλος τοῦ δογματισμοῦ καὶ τοῦ φανατισμοῦ. Μιὰ κριτικὴ, ποὺ δὲν εἶναι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Γιάσπερς, «αἰώνιο στριφογύρισμα πολεμικῆς, ἢ ὁποία δὲν ὁδηγεῖ ποτέ σὲ συνεννόηση, ἀλλὰ δραστικὴ κριτικὴ, ποὺ ἀκολουθεῖ βῆμα πρὸς βῆμα τὴν ἀλήθεια», εἶναι πραγματικὰ φιλοσοφικὴ στάση.

2. Ἡ μομφὴ ποὺ ἀποδίδεται συνήθως στὴ Φιλοσοφία εἶναι ὅτι ἀποτελεῖ εἶδος *ἀναχωρητικοῦ ἰδεαλισμοῦ*. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Φιλοσοφία ὡς γραπτὸς καὶ ὡς προφορικὸς λόγος εἶναι *ἐπικοινωνία* καὶ ὅτι κάθε θέση ποὺ ἐκφράζει προσφέρεται στοῦ κοινὸ καθιστᾷ τὴ Φιλοσοφία πράξη ἰδιότυπη. Σ' ἐκείνους ποὺ παραθεωροῦν τὴ λειτουργικὴ αὐτὴ πλευρὰ τῆς Φιλοσοφίας θὰ φέρωμε ὡς παράδειγμα τὸν Πλάτωνα: ὁ Πλάτων δὲν ἀρνήθηκε τὴν πράξη, ἀλλὰ προέταξε σ' αὐτὴν τὴ θεωρητικὴ ἐρμηνεία καὶ κατανόηση. Τὸ διαλεκτικὸ-φιλόσοφο ἤθελε ὁ Πλάτων παιδαγωγὸ καὶ ἀγωνιζό-

μενο για τη «σωτηρία ὅλης τῆς πόλεως». Καὶ γιὰ τὸν κυβερνήτη ἤθελε ἢ νὰ εἶναι φιλόσοφος ἢ νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ φιλόσοφος κυβερνήτης. Ὁ Πλάτων μὲ ὅλη τὴν φιλοσοφία του ἐπεδίωξε νὰ καταπολεμήσῃ τὴν ἀπνευματίστη ζωὴ καὶ ἔκανε πράξη τὸ λόγο τοῦ Σωκράτη, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο κανένας δὲν εἶναι κακὸς μὲ τὴ θέλησή του, ἀλλ' ἀπὸ ἀγνοία. Αὐτὸ παρέλαβε στοὺς νεώτερους χρόνους ὁ Καρτέσιος, ποὺ δίδαξε ὅτι «καθένας ποὺ σφάλει, τὸ κάνει ἀπὸ ἀγνοία», γιὰ τοῦτο καὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ καλλιεργήσῃ τὸ λογικὸ του καὶ νὰ προστατεύσῃ τὸ πνεῦμα του ἀπὸ τὶς δογματικὲς προκαταλήψεις.

Καὶ στὴ μουσικὴ ἀκόμη φιλοσοφία δὲν ὑπάρχει πλήρης ἀρνησὶς τῆς ζωῆς: ἐκεῖνο ποὺ προτείνεται εἶναι νὰ ζῆσι κανεὶς τὴ ζωὴ του ἐδῶ κάτω ἔτσι ποὺ νὰ ἀξίζῃ τὴν ἄλλη ζωὴ, τὴν ἀπόλυτη. Ὁ Πλωτῖνος, ὁ κατ' ἐξοχὴν μουσικὸς τῆς ἀρχαιότητος, ἀπαγόρευσε, ἀκολουθώντας στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸν Πλάτωνα, τὴν αὐτοκτονία ὡς λύση, γιὰτὶ δὲν καθαίρει τὴν ψυχὴ. Στοὺς χρόνους μας ὁ Μαρσέλ συνέλαβε τὴ φιλοσοφία ὡς συγκεκριμένη, ὅχι ἀφηρημένη διανοητικὴ κατασκευὴ, καὶ ἀνέλαβε νὰ τὴν ὑπεράσπιστῇ ἐνάντια στοὺς ἐπικριτὲς τῆς γενικὰ καὶ εἰδικὰ ἀπέναντι σ' ἐκείνους ποὺ τὴ θεωροῦν ἀπόκοσμη ἀπασχόληση.

3. Ἡ ὕπαρξις ἐξ ἄλλου πολλῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων μὲ διαφορετικὲς προϋποθέσεις καὶ ἀντικρουόμενες ἀπόψεις δὲν μειώνει τὴν ἀξία τῆς σπουδῆς τῆς Φιλοσοφίας γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους:

α) Ἡ Φιλοσοφία εἶναι προσωπικὴ προσπάθεια ἐνοποιήσεως τῶν γνώσεων καὶ διαμορφώσεως τῆς προσωπικότητος. Ἐφόσον τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα δὲν εἶναι ἀποκάλυψις, ἀλλ' αὐτοπροσανατολισμὸς στὸν κόσμον δὲν εἶναι δυνατόν παρὰ νὰ εἶναι ὑποκειμενικά.

β) Ὁ ὑποκειμενικὸς χαρακτήρας τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων δὲν μειώνει τὴν ἀξία τῆς σπουδῆς τῆς Φιλοσοφίας, ἐφόσον ἡ Φιλοσοφία δὲν εἶναι ἀπλῶς διδασχὴ, ἀλλ' ἀσκησις τοῦ πνεύματος.

Ὅ,τι μαθαίνει κανεὶς ἀπὸ τὴ Φιλοσοφία εἶναι ἡ τέχνη νὰ θέτῃ ἐρωτήματα, νὰ ἐμβαθύνῃ στὰ προβλήματα, ν' ἀγαπᾷ τὴν ἀλήθεια καὶ νὰ μὴν κἀνῃ, ὅπως λέγει ὁ Πλάτων, κανένα συμβιβασμό, προκειμένου νὰ κατορθώσῃ νὰ τὴν πλησιάσῃ ὅσο γίνεται περισ-



Gabriel Marcel. 'Ο φιλόσοφος της δημιουργικής πιστότητας

υσότερο. 'Από την άποψη ακριβώς αυτή οι Πλατωνικοί Διάλογοι είναι ύψηλή τέχνη του λόγου. 'Η άμφιβολία, ή μείωση της βεβαιότητας, που προκύπτουν από τη διαπίστωση των διαφορών μεταξύ των συστημάτων, είναι βέβαια δυνατό να οδηγήσουν μερικούς στο σκεπτικισμό και σ' ένα είδος «μισολογίας». Τους πνευματικά όμως ανδρείους και καρτερικούς δεν αποθαρρύνουν οι αντιθέσεις που υπάρχουν στα διάφορα σχήματα, τα όποια παίρνει ή σκέψη μέσα στην ιστορική της πορεία, γιατί αυτές ακριβώς οι αντιθέσεις είναι μέσα στην ουσία της ζωής. 'Εξ άλλου σ' αυτούς η διαπίστωση των αντιθέσεων έπαυξάνει την κριτική ικανότητα, την έλεγκτική διάθεση και

έπιβεβαιώνει την ανάγκη της προσωπικής τοποθέτησας μέσα στον κόσμο.

γ) Τò άμεσο κέρδος της φιλοσοφικής άσκήσεως, με τή σπουδή της Φιλοσοφίας ή με τò διάλογο (που γίνεται ανάμεσα σε ώριμους ανθρώπους και άνώριμους ή ανάμεσα σε φίλους), είναι ή *αυτοσυνειδήση*, ή ικανότητα του πνεύματος να προσδιορίζει τις έσωτερικές του άρχές. 'Η Φιλοσοφία, λέγουν, μειονεκτεί, γιατί δέν προτείνει λύσεις, όπως οι άλλες έπιστήμες· αυτό όμως συμβαίνει γιατί οι λύσεις έδω δέν μαθαίνονται, προκύπτουν από τήν τριβή της συνειδήσεως με τὰ προβλήματα.

δ) 'Η μελέτη της 'Ιστορίας της Φιλοσοφίας μπορεί να γίνη έργαστήρι για τò φιλοσοφικό στοχασμό, όταν πραγματοποιηται με τή συνειδήση ότι κάθε φιλοσόφημα είναι αποτέλεσμα του συγκερασμού των τάσεων μιås εποχής και των κλίσεων αυτού

πού τὸ δημιουργήσε. Κάθε φιλοσόφημα συγγενεύει μὲ τὸ ἔργο τῆς τέχνης, γιατί προϋποθέτει ἀφομοίωση καὶ μεταμόρφωση μιᾶς ἱστορικῆς πραγματικότητας. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν εἶναι ἡ φιλολογικὴ καὶ ἡ ἀρχαιογνωστικὴ μέθοδος κατάλληλες γιὰ τὴ μελέτῃ τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας. Ἡ πρόσληψη τῆς Φιλοσοφίας εἶναι οὐσιαστικὴ, ἐφόσον γίνεται μὲ σκοπὸ τὴν ἐξαγωγή ἀπὸ τὴν πείρα τοῦ παρελθόντος νοημάτων γιὰ τὸ παρόν.

Ἡ ἐποχὴ μας καὶ ἡ Φιλοσοφία .

Γιὰ νὰ κατανοήσωμε καλύτερα τὸ θέμα τῆς σημασίας τῆς Φιλοσοφίας, θὰ ἐξετάσωμε τὴ θέση της μέσα στὸ σημερινὸ κόσμο.

Ἡ ἐποχὴ μας χαρακτηρίζεται ἀπὸ καταπληκτικὴ πρόοδο τῆς τεχνικῆς, σύγχρονη μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς Φυσικῆς, ἀφοῦ ἡ τεχνικὴ ἀποτελεῖ ἐφαρμογὴ τῶν θεωρητικῶν κατακτήσεων τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης. Μὲ τὴν ἀνάπτυξη αὐτὴ τῆς ἐφαρμοσμένης γνώσεως ὁ ἄνθρωπος πέτυχε νὰ μειώσῃ σημαντικὰ τὸ μόχθο τῆς ἐργασίας, νὰ ἐκμηδενίσῃ ἀποστάσεις καὶ νὰ ἐνώσῃ – μὲ τὴν οἰκουμενικότητα, τὴν κοινὴ χρῆση τῶν τεχνικῶν κατασκευῶν – λαοὺς ποὺ διαφέρουν σὲ πολλὰ σημεῖα μεταξύ τους. Ἐξ ἄλλου μὲ ὀρισμένα τεχνικὰ ἐπιτεύγματα, ὅπως οἱ μηχανές, ὁ ἠλεκτρονικὸς ὑπολογιστής, οἱ πύραυλοι, τὰ διαστημόπλοια, ὁ ἄνθρωπος ἀπέδειξε ὅτι ἡ σημερινὴ τεχνολογία ξεπέρασε καὶ αὐτὴ τὴ φαντασία ἄλλων ἐποχῶν.

Τὸ πρόβλημα ποὺ ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη ἀφορᾷ στὴ σημασία ὅλης αὐτῆς τῆς προόδου γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο. Ἐνῶ ὁ παραδοσιακὸς ἀνθρωπισμὸς διαχωρίζει τὶς κλασσικὲς σπουδὲς ἀπὸ τὶς σύγχρονες, ἡ κριτικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη δὲν μπορεῖ κατ' ἀρχὴν νὰ παραθεωρήσῃ τὴν ἀξία τῆς τεχνικῆς, ἐφόσον αὐτὴ εἶναι συντελεστὴς τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ ὀρισμένες βιοτικὲς ἀνάγκες. Γιὰ νὰ ἀξιολογήσωμε ὅμως τὴν τεχνικὴ, θὰ πρέπει νὰ ἐξετάσωμε πόσο ἀνταποκρίνεται στὴν ὄντολογικὴ σημασία τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἀπόδειξη ὅτι ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰ ἄλλα ὄντα ἔγκειται στὸ ὅτι αὐτὸς δὲν εἶναι σειρὰ

από «φυσικές» μόνο λειτουργίες, ότι δεν έχει άπλη ζωικότητα, αλλά «βίον», όπως έλεγαν ο Πλάτων και ο Άριστοτέλης. Όντας ένα σκεπτόμενο όν, ο άνθρωπος ζη κίολας τὸ γεγονός ότι σκέπτεται, δηλαδή γνωρίζει τὴ διαφορά ὑποκειμένου καὶ αντικειμένου. Τὰ πράγματα, ποὺ δημιουργεῖ ὁ ἄνθρωπος μετὰ τὴν τεχνικὴ τοῦ, εἶναι ἀντι-κείμενα, μετὰ τὴν ἐτυμολογικὴ σημασία ποὺ ἔχει ὁ ὅρος. Καὶ κάθε ἀντικείμενο ὑπάρχει πάντα ὡς πρὸς ἓνα ὑποκείμενο ποὺ σκέπτεται καὶ ποὺ δὲν ἀντικειμενοποιεῖται. Τὰ ἀντικείμενα τῆς τεχνικῆς εἶναι μέσα, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος, ποὺ τὰ δημιουργεῖ, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μέσα, εἶναι «ἐντελέχεια» (ὄν ποὺ ἔχει τὸ σκοπὸ μέσα τοῦ).

Ἡ ὑπερτροφία ὅμως τῆς τεχνικῆς ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὴν ἐποχὴ μας ἀνέτρεψε, ὅπως εἶναι φανερό, αὐτὴ τὴν τάξη, ποὺ ἀνταποκρίνεται στὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου: οἱ τεχνικὲς κατασκευὲς ἐγίναν σκοποὶ, τὰ τεχνικὰ ὄργανα ἐξανδραπόδισαν τὸν ἄνθρωπο, ἡ ἐργασία ἀποπνευματώθηκε μετὰ τὴν ὁμοιομορφοποίηση.

Ἐνα σύγχρονο φιλοσοφικὸ ρεῦμα, ἡ ὑπαρξιακὴ φιλοσοφία, ὀφείλει ἐκτὸς τῶν ἄλλων τὴ γέννησή τοῦ στὴν ἀνάγκη ἀντιδράσεως στὴ μηχανοποίηση τοῦ ἀνθρώπου, στὸ σφετερισμό, ὅπως λέγει ὁ Γιάσπερς, τῶν πραγμάτων πάνω στὰ πρόσωπα. Ἡ Φιλοσοφία, ὡς κριτικὴ τῆς τεχνολογίας, δὲν ἐπιτίθεται στὴν τεχνικὴ μετὰ σκοπὸ τὴν κατάργηση τῶν τεχνικῶν μέσων, ἀλλὰ σκοπεύει στὴν ὄντολογικὴ ἀποκατάσταση τοῦ ἀνθρώπου, στὴν καταπολέμηση τῆς κακῆς χρήσεως τῶν μέσων καὶ τῆς αὐτολατρείας τοῦ ἀνθρώπου τῆς τεχνικῆς, στὴν ἀπόδειξη τῆς σημασίας τῆς προτεραιότητος τῆς καθοδηγητικῆς δυνάμεως τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἀξίας τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς. Εἰδικοὶ ἐπιστήμονες προτείνουν βέβαια καὶ συγκεκριμένους λύσεις, ὅπως π.χ. τὴ δίκαιη κατανομὴ τῆς ἐργασίας γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῆς ἀποξενώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ μηχανὴ ἢ τὴν προστασία τοῦ περιβάλλοντος ἀπὸ τὶς ὑπερβολὰς τῆς τεχνικῆς. Ὁ Ἀϊνστάιν μάλιστα χαρακτήρισε ἤδη τὴν ἐποχὴ μας ὡς ἐποχὴ τῶν τελείων μέσων καὶ τῶν συγκεχυμένων σκοπῶν. Τὰ ἀρνητικὰ ἐξ ἄλλου ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴν ἀδιάκοπη ἐξειδίκευση, ποὺ ἐπικρατεῖ στὴν ἐποχὴ μας, κατέδειξαν

τόσο ἐπιστήμονες, ὅπως π.χ. ὁ Ὅππενχάιμερ, ὅσο καὶ φιλόσοφοι.

Ὁ ρόλος ὅμως τῆς Φιλοσοφίας σήμερα εἶναι κατ' ἐξοχὴν καθοδηγητικός: Ἡ Φιλοσοφία ὀφείλει νὰ ἐπιμεῖνῃ στὴ σημασία τῆς συνεργασίας ὅλων τῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἐπίσης καὶ τῆς συνεργασίας τῶν ἀνθρώπων γενικὰ ἢ φιλοσόφων καὶ ἐπιστημόνων εἰδικά, γιὰ νὰ συμβαδίζῃ ἡ ἀνθρώπινη δημιουργία μὲ τὴ γνώση τῶν σκοπῶν. Ἡ Φιλοσοφία γεννιέται καὶ ὠριμάζει, ὅταν ὑπάρχουν προβλήματα· καὶ σήμερα ἐκεῖνο ποὺ τὴ δικαιώνει εἶναι νὰ καταδείξῃ τὴν ἀνάγκη νὰ ἀποκτήσῃ ὁ ἄνθρωπος ἐσωτερικὴ ζωὴ, ποὺ νὰ θεμελιώνεται πάνω σὲ ἀξίες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

1. Βὰλ Ζάν, Εἰσαγωγή στὶς φιλοσοφίες τοῦ ὑπαρξισμοῦ, μετάφρ. Χρ. Μαλεβίτση, Δωδώνη, 1970.
2. Γιάσπερς Κάρλ, Ὑποστασιακὴ Φιλοσοφία, μετάφρ. Π. Κανελλόπουλου, Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν 3, 1938.
3. Γιάσπερς Κάρλ, Φιλοσοφικὰ καὶ Πολιτικὰ Δοκίμια, μετάφρ. Ἀχ. Βαγενᾶ, Ἀναγνωστίδης.
4. Θεοδωρακόπουλου Ι.Ν., Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία τ. Α καὶ Β, 1974.
5. Θεοδωρακόπουλου Ι.Ν., Φιλοσοφία καὶ Ζωή. Μικρὰ φιλοσοφικὰ κείμενα, 1967.
6. Παναγιωτόπουλου Ι. Μ., Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος, 1966.
7. Τατάκη Β., Σκέψη καὶ Ἐλευθερία, 1975.
8. Χάιζενμπεργκ Β., Φυσικὴ καὶ Φιλοσοφία, μετάφρ. Κ. Κωνσταντίνου, 1971.
9. Wiener N., Κυβερνητικὴ καὶ κοινωνία, μετάφρ. Ἰ. Ἰωαννίδη, Παπαζήσης, 1970.

Β' ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

“Όταν κανείς αντικρύζει τὸ πέλαγος, ἔχει τὴν ἐντύπωση ὅτι βλέπει μιὰ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια. Ἄν κατὰ τύχη ὅμως ἰδῇ νὰ ἔρχεται ἀπὸ μακριὰ ἓνα πλοῖο, θὰ διαπιστώσῃ, ὅτι στὴν ἀρχὴ φαίνεται μόνο ὁ ἰστός του, ἐνῶ τὸ κυρίως σκάφος ἀρχίζει νὰ φαίνεται ἀργότερα. Κάτι τέτοιο βέβαια δὲν θὰ συνέβαινε, ἂν τὸ πέλαγος ἦταν ἐπίπεδη καὶ ὄχι κυρτὴ ἐπιφάνεια. Γιὰ τὸν πιστὸ ὅποιασδήποτε θρησκείας ἢ ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ εἶναι γεγονὸς τόσο βέβαιο ὅσο καὶ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Ὅμως γιὰ τοὺς ἀθεϊστὲς ὅλων τῶν ἐποχῶν εἶναι μιὰ ἀναπόδεικτη ὑπόθεση.

Μὲ ποιὸ κριτήριον ἀπορρίπτομε ὡς ψευδῇ τὸν πρῶτο ἰσχυρισμό, ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας εἶναι ἐπίπεδη καὶ ἐγκρίνομε τὸν δεύτερο; Ποιὸς μᾶς βεβαιώνει ὅτι τὴ μιὰ φορὰ βρισκόμαστε σὲ πλάνη, ἐνῶ τὴν ἄλλη ἔχομε ἀληθινὴ γνῶση; Ποιὰ εἶναι ἡ αἰτία ποὺ διαφοροποιεῖ ἀπὸ ἄνθρωπο σὲ ἄνθρωπο τὴν πίστη στὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ; Παρόμοια ἐρωτήματα ἔκαναν τὸν ἄνθρωπο συχνὰ νὰ ἀναρωτιέται: εἶναι ἄραγε δυνατὴ ἡ ἀληθινὴ γνῶση;

μπορεί ο άνθρωπος με τις ψυχοδιανοητικές δυνάμεις που διαθέτει να αποκτήσει βέβαιη γνώση, ή μήπως είναι καταδικασμένος να αγωνίζεται πάντα χωρίς αποτέλεσμα; να πιστεύη κάθε φορά ότι επί τέλους βρήκε την αλήθεια, ενώ με μια άλλη νεώτερη ανακάλυψη ή μ' ένα νέο συλλογισμό να αποδεικνύονται όλα τα προηγούμενα πλάνες; Πολλοί φιλόσοφοι υιοθέτησαν κατά καιρούς τέτοιες απαισιόδοξες απόψεις. Κι όμως, αρκεί να φέρη κανείς στο νου του τις μαθηματικές επιστήμες και τις εφαρμογές τους, για να πεισθῇ ότι πράγματι υπάρχει έγκυρη γνώση. Ποιός π.χ. θα αμφισβητήση την αλήθεια ενός απλού μαθηματικού συλλογισμού, όπως $2 + 2 = 4$; ή ποιός θα φέρη αντίρρηση ότι ή άρχή του 'Αρχιμήδους είναι μια βέβαιη γνώση, που μάλιστα έπαληθεύεται από την καθημερινή ζωή;

Πρόβλημα λοιπόν είναι όχι μόνον, αν είναι δυνατή ή γνώση γενικά, πράγμα που αμφισβητούν οι σκεπτικισταί όλων των εποχών, αλλά κυρίως σε ποιά πεδία είναι δυνατή. Είναι δυνατή τόσο στη φυσική (α παράδειγμα) όσο και στη μεταφυσική (β' παράδειγμα); 'Ακόμα, μέχρι που φθάνουν τα όριά της; Είναι απεριόριστες ή περιορισμένες οι γνωστικές μας δυνάμεις; Τέλος εγείρεται άδυσώπητο **τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τῆς γνώσεως**: πῶς φθάνομε στην αληθινή γνώση; μέσω ποιᾶ γνωσιοθεωρητικῆς πηγῆς; εἶναι ο νοῦς ἢ οἱ αἰσθήσεις που μᾶς τὴν προσπορίζουν; 'Η ὄραση π.χ. μᾶς πληροφορεῖ ότι ο οὐρανὸς ἐνώνεται με τὴν ἄκρη τῆς θάλασσας ἢ με τὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ, ο νοῦς μας ὅμως μᾶς ἐμποδίζει νὰ δεχθοῦμε αὐτὴ τὴ γνώμη ὡς αληθινή. Τί συμβαίνει λοιπόν; μήπως ὅλος **ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος**, ἔτσι ὅπως μᾶς τὸν παρουσιάζουν οἱ αἰσθήσεις, εἶναι διαφορετικὸς ἀπ' ὅ,τι τὴν πραγματικότητα; μήπως εἶναι ἓνα φαινόμενο που πίσω του ὑπάρχει κάτι ἄλλο ἢ μήπως τέλος δὲν ὑπάρχει καθόλου; 'Όλα αὐτὰ εἶναι ἐρωτήματα που ἀπασχολοῦν τὴ γνωσιολογία. 'Όμως ἡ γνωσιολογία ἔχει ἀκόμα μιὰ ἀποστολή: νὰ κάνη ἀντικείμενο ἔρευνας ὅ,τι γιὰ τὶς εἰδικὲς ἐπιστῆμες θεωρεῖται προϋπόθεση τῆς ἔρευνας. 'Η γνωσιολογία προσπαθεῖ νὰ σκεφθῇ τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως ὅσο γίνεται χωρίς προϋποθέσεις. 'Η μαθηματικὴ ἐπιστήμη π.χ. προϋποθέτει ὡς ἀναμφισβήτητο **τὸ κύρος** τῶν λεγομένων ἀξιωμάτων, χωρίς νὰ ἐρωτᾷ ἀπὸ ποῦ τὸ ἀντλοῦν. Αὐτὸ

ἀκριβῶς ἐρευνᾶ ἡ γνωσιολογία. Ποῦ στηρίζεται τὸ κύρος τῶν μαθηματικῶν ἀξιωμάτων; ἐρωτᾷ. Εἶναι ἡ ἀλήθεια τους κάτι «ἐμφυτο», δεδομένο στὸν ἄνθρωπο ἢ κάτι ποὺ κατακτᾶται μὲ τὴν ἐμπειρία; Ἀκόμα, οἱ εἰδικοί ἐπιστήμονες προϋποθέτουν ὅτι τὰ ἀντικείμενα ποὺ ἐρευνοῦν εἶναι πραγματικά καὶ προσπαθοῦν νὰ τὰ κατατάξουν καὶ νὰ τὰ ἐρμηνεύσουν. Ἄν τὰ πραγματικά αὐτὰ ἀντικείμενα εἶναι καὶ κάτι ἄλλο ἀπ' ὅ,τι φαίνονται στὴ συνείδησή μας, ἢ τί ἐννοοῦμε ὅταν λέμε ὅτι ὑπάρχουν, ὅτι εἶναι πραγματικά δὲν τὸ ἐξετάζουν, γιατί βέβαια, ἂν τὸ ἐξήταζαν, θὰ ἔκαναν φιλοσοφία καὶ ὄχι εἰδικὴ ἐπιστήμη. Ἔργο τους εἶναι νὰ προχωρήσουν θεωρώντας ὠρισμένες γνώσεις αὐτονόητες. Αὐτὲς τὶς αὐτονόητες γνώσεις καὶ τὸ κύρος τους ἔρχεται νὰ ἀμφισβητήσῃ καὶ νὰ ἐρευνήσῃ ἡ γνωσιολογία.

Ἡ θεωρία τῆς γνώσεως λοιπὸν ἡ γνωσιολογία, ὅπως ἀπὸ τὸ 17ο περίπου αἰῶνα λέγεται, εἶναι ὁ κλάδος τῆς φιλοσοφίας ποὺ ἀναλύει καὶ ἐρμηνεύει ὄχι κάποια ὠρισμένη γνώση, ἀλλὰ τὸ ἴδιο τὸ φαινόμενο ποὺ λέγεται γνώση. Μὲ τὴ γνωσιολογία ὁ νοῦς «ἐπιστρέφει εἰς ἑαυτὸν» καὶ αὐτοαναλύεται. Δὲν προβληματίζεται πάνω σὲ κάποιο ἀντικείμενο, ἀλλὰ κάνει τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του πρόβλημα. Ἡ ἐνέργεια τοῦ νοῦ, ἡ νόηση, ποὺ μὲ τὶς ἄλλες ἐπιστήμες πορεύεται πρὸς ἓνα ἀντικείμενο – μὲ τὶς εἰδικὲς πρὸς ἓνα εἰδικὸ καὶ συγκεκριμένο, μὲ τὶς φιλοσοφικὲς πρὸς ἓνα γενικό – μὲ τὴ γνωσιολογία ἀναλύει τὸ ἴδιο τῆς τὸ εἶναι. Μὲ τὴ γνωσιολογία ἡ νόηση προσπαθεῖ νὰ καταλάβῃ τὴ δομὴ τῆς, τοὺς τρόπους λειτουργίας τῆς. Προσπαθεῖ νὰ ἐκτιμήσῃ τὶς δυνατότητες καὶ τὰ ὅρια τῆς.

Στὰ ἐπόμενα κεφάλαια θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὰ σπουδαιότερα ἀπὸ τὰ προβλήματα, ποὺ ἐπισημάναμε. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γενικό πρόβλημα τί εἶναι γνώση καὶ ποιοὶ εἶναι οἱ ἀπαραίτητοι γιὰ τὴν πραγματοποίησή της ὅροι, θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν τρία ἀκόμα προβλήματα: τῶν πηγῶν τῆς γνώσεως, τῆς πραγματικότητας τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ τοῦ κύρους τῆς γνώσεως. Τὰ προβλήματα αὐτὰ θὰ τὰ ἐξετάσωμε ἱστορικά, δηλαδὴ συζητώντας τὶς σχετικὲς ἀπόψεις διαφόρων φιλοσόφων καὶ τὰ σχετικὰ φιλοσοφικά ρεύματα. Ἔτσι ἡ ἱστορία κάθε προβλήματος θὰ μᾶς βοηθήσῃ νὰ καταλάβωμε τὴν οὐσία του, καὶ ἀντίστροφα, ἡ οὐσία

του θα μᾶς βοηθήση νὰ καταλάβωμε ὡς ἓνα σημεῖο τὴν ἱστορικὴν του ἐξέλιξη. Γιατὶ τελικὰ ὅλα τὰ ἀνθρώπινα ἔργα – καὶ ἡ φιλοσοφία – δημιουργοῦνται, «γίνονται» μέσα στὸ ἱστορικὸ «γίνεσθαι», μέσα στὴν ἱστορία. Καὶ τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα λοιπὸν, μόνο ἂν τοποθετηθοῦν μέσα στὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο, ποὺ δημιουργήθηκαν καὶ ἐξελίχθηκαν, μποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν σωστά.

1. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ

Ἡ ἀνάλυση καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ γεγονότος τῆς γνώσεως, δηλ. τοῦ τί εἶναι γνώση, σὲ τί συνίσταται τὸ γεγονὸς τῆς γνώσεως, εἶναι ἀπὸ τὰ κύρια προβλήματα τῆς φιλοσοφίας καὶ εἰδικώτερα τῆς γνωσιολογίας. Γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας τίθεται τὸ ἐρώτημα: τί εἶναι γνώση, *τί ἐστὶν ἐπιστήμη*, στὸ διάλογο τοῦ Πλάτωνα *Θεαίτητος*. Ὁ διάλογος αὐτὸς¹ θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀποτελεῖ τὴν πρώτη γνωσιολογικὴ μελέτη. Καὶ λέμε «θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε», γιατί, ἐνῶ ἡ θεωρητικὴ ἔρευνα γιὰ τὴ γνώση εἶναι τόσο παλιὰ ὅσο σχεδὸν καὶ ἡ φιλοσοφία, ὁ ὅρος γνωσιολογία εἶναι ἄγνωστος στὴν ἀρχαιότητα. Καθιερώθηκε, ὅπως εἴπαμε, περίπου ἀπὸ τὸ 17ο αἰ. Ἄλλο μεγάλο ἔργο τῆς ἀρχαιότητος, μέσα στὸ ὁποῖο μελετᾶται καὶ ἀναλύεται τὸ γεγονὸς τῆς γνώσεως, εἶναι τὰ *Μετὰ τὰ φυσικὰ* τοῦ Ἀριστοτέλη².

Ἡ νόηση καὶ τὸ νόημα. Ἡ πρώτη γνωστικὴ ἐπαφὴ μας μὲ τὸν ἔξω κόσμον εἶναι τὸ αἶσθημα. Τὸ αἶσθημα ὅμως δὲν εἶναι γνώση ἀλλὰ βίωμα, ἄμεση θέα τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσεως, εἶναι ἀκουσμά, ἴδωμά κ.λπ. Εἶναι ἀπλῶς τὸ πρῶτο σκαλοπάτι γιὰ τὴν ἀπόκτηση γνώσεως. Τὰ αἰσθήματά εἶναι, ὅπως λέει ὁ Πλάτων, *παρακλητικά τῆς διανοίας*, παρακινοῦν δηλ. τὴ νόηση πρὸς τὴ γνώση. Ἡ παράσταση ἐξ ἄλλου εἶναι ἡ εἰκόνα ποὺ διατηρῶ στὴ συνείδησή μου εἴτε γιὰ αἰσθήματα, ἄμεσα δηλ. βιώματα, εἴτε γιὰ ἀντι-

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 27 ἐπ.

2. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 30 ἐπ.

κείμενα και καταστάσεις, που ποτέ δεν έγιναν αντικείμενα αίσθηματος. Ἡ ἔννοια τέλος είναι σύμβολο. Μὲ τὴν ἔννοια παραμερίζω καὶ συνοψίζω, ἐκλέγω ἓνα πολὺ μικρὸ μέρος ἀπ' ὅσα αἰσθάνομαι ἢ ἔχω στὴν παράστασή μου.

Αἰσθήματα ἔχει καὶ τὸ νήπιο, δὲν ἔχει ὅμως γνώση. "Ὅταν βλέπη τὴ φωτιά, ἔχει ἓνα αἶσθημα ὅπωςδὴποτε, γιατί ἡ ὄρασή του λειτουργεῖ, δὲν ἔχει ὅμως γνώση γιὰ τὸ τί εἶναι φωτιά. Γι' αὐτὸ καὶ ἀπλώνει τὸ χέρι του νὰ τὴν πιάσῃ. Μόνον ὅταν καὶ μιὰ ἢ περισσότερες φορὲς καὶ σχηματίσῃ μέσα του τὴν παράσταση ἢ καὶ τὴν ἔννοια τῆς φωτιάς καὶ ἀφοῦ συσχετίσῃ τὴν ἔννοια τῆς φωτιάς μὲ τὴν ἔννοια τοῦ πόνου ποὺ αἰσθάνθηκε, μόνο τότε καταλήγει στὴν κρίση: ἡ φωτιά καίει. Κρίση εἶναι ἀκριβῶς ὁ λογικὸς συσχετισμὸς δύο ἐννοιῶν ἢ παραστάσεων καὶ ἡ ἀπόδοση ἢ μὴ τῆς μιάς στὴν ἄλλη. Ἡ οὐσία τῆς κρίσεως ἔγκειται ἀκριβῶς σ' αὐτὸν τὸ λογικὸ συσχετισμὸ τοῦ κατηγορουμένου μὲ τὸ ὑποκείμενο τῆς κρίσεως. Σ' αὐτὸν ἐξ ἄλλου ἔγκειται καὶ ἡ γνώση γενικά, γιατί σὲ τελευταία ἀνάλυση γνώση σημαίνει κρίση.

Τί ἐννοοῦμε ὅμως ὅταν λέμε λογικὸ συσχετισμό; πῶς συντελεῖται μέσα στὴ συνείδησή μας; Πῶς ὀργανώνονται τὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας, τῶν αἰσθήσεων, ὥστε νὰ ἐξαχθῇ ὡς συμπέρασμα ἡ κρίση; Μήπως ὁ λογικὸς αὐτὸς συσχετισμὸς γίνεται αὐτομάτως, μόλις σχηματισθοῦν στὴ συνείδηση αἰσθήματα καὶ παραστάσεις ἢ μήπως εἶναι ἀπαραίτητὴ ἡ συμμετοχὴ τῆς νοήσεως γιὰ τὸ σχηματισμὸ τοῦ¹; Γιατί π.χ. ὅταν «εἴμαστε ἀφηρημένοι», δηλ. ὅταν δὲν συμμετέχῃ ἡ νόησή μας, τὰ αἰσθήματα ἔρχονται καὶ παρέρχονται, χωρὶς νὰ μπορούμε νὰ σχηματίσωμε κρίση, χωρὶς νὰ μπορούμε «νὰ καταλάβωμε» ὅ,τι βλέπομε ἢ ἀκοῦμε; "Ὅλα αὐτὰ ὅμως εἶναι προβλήματα, ποὺ θὰ τὰ συζητήσωμε στὰ ἐπόμενα κεφάλαια. Αὐτὸ ποὺ κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι νὰ διακρίνωμε σαφῶς τὰ δύο βασικὰ στοιχεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποτελεῖται ἡ κρίση: τὸ νόημα καὶ τὴ νόηση.

Ἡ νόηση εἶναι ψυχικὸ φαινόμενο, εἶναι ἡ ψυχικὴ ἐνέργεια μὲ τὴν ὁποία πραγματοποιεῖται ἡ κρίση. Τὸ νόημα εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς, εἶναι ἡ ἀλήθεια τῆς κρίσεως. Τὸ νόημα εἶναι ὅ,τι στὴ

1. Βλ. Ἀνθολόγιο ὅς. 29-30.

Λογική ονομάζουμε απλῶς κρίση, ὅ,τι ἐννοοῦμε λέγοντας: ἔστω ἡ κρίση $1+1=2$. Ἡ ψυχικὴ ἐνέργεια τῆς νοήσεως εἶναι κάτι τελείως διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμά της, τὸ νόημα. Ἡ ψυχικὴ ἐνέργεια ἐνδιαφέρει τὴν ψυχολογία, τὸ νόημα τὴ φιλοσοφία. Ἐξ ἄλλου μόνο τὸ νόημα εἶναι ἀληθές ἢ ψευδές, ἐνῶ ἡ ψυχικὴ ἐνέργεια εἶναι ἓνα γεγονὸς ψυχικόν, ποῦ δὲν ἐπιδέχεται τοὺς προσδιορισμοὺς ἀληθές καὶ ψευδές, εἶναι ἄ-λογο, δηλ. δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴ λογική, ἄρα εἶναι γνωστικῶς οὐδέτερο. Ποτὲ ἡ ψυχικὴ ἐνέργεια τῆς νοήσεως δὲν ταυτίζεται μὲ τὸ νόημα. Ἡ ψυχικὴ νοητικὴ ἐνέργεια ἔρχεται καὶ παρέρχεται μέσα στὴν ἀκολουθία τοῦ χρόνου, ἐνῶ τὸ νόημα μένει σταθερὸ καὶ εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴ χρονικότητα. Ἡ κρίση $2 \times 5 = 10$ περιέχει μιὰν ἀλήθεια, ἓνα νόημα, ποῦ τὸ συλλαμβάνει ὁ καθένας μὲ μιὰ νοητικὴ ἐνέργεια. Μπορεῖ νὰ εἶναι ἄπειρα τὰ ὑποκείμενα ποῦ συλλαμβάνουν τὸ νόημά της καὶ ἀντιστοίχως ἄπειρες οἱ νοητικές τους ἐνέργειες. Μπορεῖ οἱ νοητικές ἐνέργειες τῶν διαφόρων ὑποκειμένων νὰ εἶναι ὅμοιες, μπορεῖ ὅμως νὰ εἶναι καὶ διαφορετικές, ἄλλος π.χ. νὰ φθάσῃ στὸ ἀποτέλεσμα πολλαπλασιάζοντας τοὺς ἀριθμοὺς, ἄλλος προσθέτοντάς τους. Ποτὲ ὅμως οἱ ἐνέργειες αὐτὲς δὲν θὰ ἔχουν ἐνότητα καὶ ταυτότητα, ὅπως ἔχει τὸ νόημα. Ἐξ ἄλλου κάθε ψυχικὴ ἐνέργεια ὑπάρχει, ἐφ' ὅσον τὴν πραγματοποιεῖ κάποιο ὑποκείμενο, ὅταν παύσῃ νὰ πραγματοποιηθῇ, παύει καὶ νὰ ὑπάρχῃ, ἐνῶ τὸ νόημα ποῦ συλλαμβάνει ὁ καθένας μὲ τὴ νοητικὴ του ἐνέργεια ἐξακουλουθεῖ νὰ ὑπάρχῃ ἢ μᾶλλον νὰ ἰσχύῃ – γιατί τὰ νοήματα δὲν ὑπάρχουν, ἀλλὰ ἰσχύουν – καὶ ἀφοῦ παύσῃ ἡ νοητικὴ ἐνέργεια. Ἡ ἀλήθεια δηλ. μιᾶς κρίσεως δὲν εὐσταθεῖ μόνο ἐφ' ὅσον τὴν σκεπτόμαστε, ἀλλὰ καὶ ὅταν παύσωμε νὰ τὴν σκεπτόμαστε. Τὸ κύρος της εἶναι ἀντικειμενικὸ καὶ συνεπῶς ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴ νοητικὴ μας ἐνέργεια. Θὰ ἴσχυε τὸ ἴδιο καὶ ἂν δὲν τὴν εἶχαμε καθόλου σκεφθῇ.

Τὴ βασικὴ αὐτὴ διαφορὰ μεταξὺ νοήσεως καὶ νοήματος παραγνωρίζει ἡ φιλοσοφικὴ τάση ποῦ λέγεται «ψυχολογισμός». Κατὰ τὸν ψυχολογισμό, ἐφ' ὅσον τὸ νόημα εἶναι προϊόν τῆς νοήσεως ρυθμίζεται ἀπὸ τοὺς ψυχολογικοὺς νόμους, οἱ ὅποιοι διέπουν τὴ νόηση ὡς ψυχικὸ φαινόμενο. Τὸ νόημα δὲν ἔχει ἀντικειμενικότητα, ἰσχυρίζεται ὁ ψυχολογισμός, γιατί ἐξαρτᾶται ἀπὸ

τὴν ἐκάστοτε ψυχολογικὴ κατάσταση τοῦ ὑποκειμένου ποὺ τὸ σχηματίζει. Ἐκτὸς αὐτοῦ, ἐφ' ὅσον τὸ νόημα καὶ κατ' ἐπέκταση οἱ νόμοι τῆς νοήσεως, οἱ λογικὲς ἀρχὲς κ.λπ. θεμελιώνονται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν νόμων τῆς ψυχολογίας, ἔπεται ὅτι οἱ ψυχολογικοὶ καὶ ὄχι οἱ λογικοὶ νόμοι ρυθμίζουν τὴ γνώση μας. Τὸν πρῶτο λόγο δῆλ., σχετικὰ μὲ τὸ γεγονὸς τῆς γνώσεως, τὸν ἔχει ἡ ψυχολογία καὶ ὄχι ἡ λογική.

Ἄν ὅμως τὸ νόημα δὲν μπορεῖ νὰ καταταχθῇ στὴν κατηγορία τῶν ψυχικῶν φαινομένων καὶ ἐνεργειῶν, παρ' ὅλο ποὺ μέσῳ αὐτῶν κατακτᾶται, πολὺ περισσότερο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καταταχθῇ στὴν κατηγορία τῶν ὕλικῶν σωμάτων. Δὲν ἔχει οὔτε ἔκταση οὔτε χρῶμα οὔτε βάρος, γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ χαρακτηρίζομε ὡς νοητό, δηλ. ἔξω-πραγματικό. Ἐξω-πραγματικό ὅμως δὲν σημαίνει ἀνύπαρκτο. Ἀντίθετα σημαίνει ὅτι ἡ ὑπόστασή του εἶναι νοητὴ καὶ τὴν προϋποθέτει ὁ καθένας, ὅταν μιλήσῃ καὶ κρίνῃ. Ὅλα τὰ νοήματα τῶν ἐπιστημονικῶν κρίσεων εἶναι ἔξω-πραγματικά, ἰσχύουν ὅμως καὶ ἀφοροῦν τὴν πραγματικότητα, μὲ τὴν ὁποία σχετίζονται οἱ ἐπιστημονικὲς κρίσεις. Μὲ τίς κρίσεις λοιπὸν ἀνοίγεται ὁ χώρος τῶν νοημάτων, δηλ. ὁ νοητὸς κόσμος. Ἄν δὲν ὑπῆρχε, δηλ. δὲν ἴσχυε ὅ,τι ὀνομάζομε νόημα, δὲν θὰ ὑπῆρχε οὔτε ἐπιστήμη οὔτε ἀλήθεια, οὔτε θὰ ἦταν δυνατό ἡ συνεννόηση μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Συνεννόηση ἄλλωστε σημαίνει ἀκριβῶς ὅτι δύο ἢ περισσότεροι ἄνθρωποι ἐννοοῦν τὸ ἴδιο νόημα.

Μιὰ τρίτη αὐτονόητη διάκριση πρέπει νὰ κάνωμε ἀνάμεσα στὸ νόημα τῆς κρίσεως καὶ στὰ ὕλικά σύμβολα, μὲ τὰ ὁποία αὐτὸ παριστάνεται, δηλ. στὰ γλωσσικὰ σύμβολα. Τὰ γλωσσικὰ σύμβολα, οἱ λέξεις, εἴτε γράφονται εἴτε προφέρονται, εἶναι πάντα κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ νόημα ποὺ συμβολίζουν. Οἱ λέξεις «γηράσκουν», ἡ γλώσσα μεταβάλλεται, τὰ νοήματα ὅμως, ποὺ μ' αὐτὴν συμβολίζονται, παραμένουν. Ἀπόδειξη ὅτι μπορούμε νὰ ἐκφράσωμε τὸ ἴδιο νόημα σὲ διαφορετικὲς γλώσσες ἢ ἀκόμα καὶ στὴν ἴδια γλώσσα «μὲ ἄλλες λέξεις». Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ συμβολισμὸ τῶν ἀριθμῶν. Ἡ ἐννοια τοῦ ἀριθμοῦ παραμένει ἀναλλοίωτη, εἴτε μὲ ἀραβικοὺς εἴτε μὲ λατινικοὺς ἀριθμοὺς τὸν συμβολίσω.

Ύποκειμενο καὶ ἀντικείμενο τῆς γνώσεως. Τὸ γεγονὸς τῆς γνώσεως, γιὰ νὰ πραγματοποιηθῇ, προϋποθέτει δύο ὄρους: τὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ ἀντικείμενο¹. Τὸ ὑποκείμενο γνωρίζει, τὸ ἀντικείμενο γνωρίζεται. Τὸ ἀντικείμενο, ὅπως δείχνει καὶ τὸ ὄνομά του, κεῖται ἀπέναντι σὲ κάποιο ὑποκείμενο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ καὶ τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς του. Χωρὶς ἓνα ὑποκείμενο ποὺ γνωρίζει, δὲν νοεῖται ποτὲ ἓνα ἀντικείμενο, δὲν ὑπάρχει κατ' οὐσίαν.

Τὸ ὑποκείμενο τῆς γνώσεως ὅμως δὲν εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ ὑποκείμενο τῆς κρίσεως. Ἀκριβῶς τὸ ὑποκείμενο τῆς κρίσεως εἶναι ὅ,τι ὀνομάζομε ἀντικείμενο τῆς γνώσεως. Στὴν κρίση π.χ. ὁ οὐρανὸς εἶναι γαλάζιος, τὸ ὑποκείμενο οὐρανὸς εἶναι ἀντικείμενο γνώσεως κάποιου ἀνεξάρτητου ἀπὸ τὸν οὐρανὸ ὄντος, κάποιας συνειδήσεως ποὺ ἀντιλαμβάνεται, κρίνει καὶ ἀποδίδει στὴν ἔννοια οὐρανὸς τὸ κατηγόρημα γαλάζιος. Τὸ ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ ὄν εἶναι ἡ συνειδήσή μου, εἶναι τὸ ὑποκείμενο τῆς γνώσεως, τὸ γνωσιοθεωρητικὸ λεγόμενο ὑποκείμενο.

Ἀντικείμενο τῆς γνώσεώς μου μποροῦν νὰ γίνουν καὶ οἱ συνάνθρωποί μου μὲ ὅλο τὸν ψυχικὸ κόσμο τους. Μπορῶ ἐπίσης ἐγὼ ὁ ἴδιος καὶ ὡς σωματικὴ καὶ ὡς ψυχοδιανοητικὴ ὑπαρξὴ νὰ γίνω ἀντικείμενο γνώσεως ἐκ μέρους ἄλλων συνανθρώπων μου, ἄλλων γνωσιοθεωρητικῶν ὑποκειμένων, καὶ νὰ μοῦ ἀποδοθοῦν ἐκ μέρους των διάφορα κατηγόρηματα. Μπορῶ π.χ. νὰ ἀποφανθῶ ὅτι ὁ Γιάννης εἶναι ἐξυπνος ἢ ὁ Γιάννης νὰ ἀποφανθῇ γιὰ μένα ὅτι ὁ Γιώργος εἶναι ἐργατικός. Ὁλος λοιπὸν ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος καὶ οἱ συνάνθρωποί μου μὲ τὸν ψυχικὸ καὶ πνευματικὸ τους κόσμον μποροῦν νὰ εἶναι ἀντικείμενα τοῦ γνωσιοθεωρητικοῦ μου συνειδέναί. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἐαυτός μου, τόσο ὡς σῶμα ὅσο καὶ ὡς ψυχὴ, ἐφ' ὅσον στρέφω πρὸς αὐτὸν τὴ νοητικὴ μου ἐνέργεια καὶ τοῦ ἀποδίδω ἓνα κατηγόρημα, ὅτι π.χ. ἀγαπῶ τὴ μουσικὴ, μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπίσης ἀντικείμενο τοῦ γνωσιοθεωρητικοῦ μου συνειδέναί.

Τὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς γνώσεως βρίσκονται σὲ συνεχῇ ἀναφορὰ καὶ μόνο μὲ τὴν ἀναφορὰ αὐτὴ τοῦ ἑνὸς

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σ.32-36.

πρὸς τὸ ἄλλο ὑπάρχουν καὶ εἶναι νοητά. Ὅπως ἤδη εἴπαμε, ἓνα ἀντικείμενο δὲν ὑπάρχει ποτὲ ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἓνα ὑποκείμενο ποῦ τὸ παρατηρεῖ καὶ τὸ γνωρίζει. Ἀντίθετα τὸ ὑποκείμενο μόνον μὲ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀντικειμένου ἀποκτᾷ λόγο ὑπάρξεως, ὑπάρχει. Ὑποκείμενο καὶ ἀντικείμενο ἢ ἡ γνώση καὶ τὸ ἀντικείμενό της – γιατί βέβαια ἐννοοῦμε τὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ ἀντικείμενο τῆς γνώσεως καὶ ὄχι τὸ ὁποιοδήποτε – εἶναι πάντα συνδεδεμένα καὶ συγχρόνως χωριστά. Ὅταν ἀκριβῶς σκεπτόμαστε ὅτι τὸ ἓνα συνυπάρχει μὲ τὸ ἄλλο, τότε σκεπτόμαστε ὅτι τὸ ἓνα εἶναι κάτι χωριστὸ ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ἡ γνώση λοιπὸν προϋποθέτει δύο παράγοντες: τὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ ἀντικείμενο. Γι' αὐτὸ καὶ στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως δύο δρόμοι ἀνοίχθηκαν: ὁ ὑποκειμενικὸς καὶ ὁ ἀντικειμενικὸς. Ὁ ἓνας προχωρεῖ πρῶτα στὴν κατανόηση τῆς οὐσίας τοῦ ὑποκειμένου, ὁ ἄλλος στρέφεται πρῶτα στὸ ἀντικείμενο.

Εἶναι δύσκολο νὰ πῇ κανεὶς ποιὸς ἀπὸ τοὺς δύο δρόμους μᾶς ὀδηγεῖ πιὸ κοντὰ στὴν ἀλήθεια. Ἐκεῖνο ὅμως ποῦ ἔχει σημασία, ὁποῖον καὶ ἂν ἀκολουθήσῃ κανεὶς, εἶναι νὰ μὴ παραμελήσῃ κατὰ τὴν ἔρευνα τοῦ προβλήματος οὔτε τὸ ἀντικείμενο οὔτε τὸ ὑποκείμενο, νὰ μὴ παραγνωρίσῃ τὴ συμβολὴ κανενός, ἀντίθετα νὰ τονίσῃ τὴν ἀναφορὰ τοῦ ἑνὸς πρὸς τὸ ἄλλο, γιατί χωρὶς αὐτὴν εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐξηγήσωμε τὴ γνώση. Περισσότερο οἰκείος φαίνεται σήμερα ὁ δρόμος ποῦ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν ὑποκειμενικὸ παράγοντα, γιατί τὸ ὑποκείμενο μοιάζει, τουλάχιστον στὴν ἀρχή, ὥς κάτι γνωστό, ἀφοῦ βέβαια τὸ ὑποκείμενο εἴμαστε ἑμεῖς, τὸ Ἐγώ μας. Ἀπ' αὐτὸ ξεκινᾷμε, γιὰ νὰ βροῦμε τὸ ἀντικείμενο καὶ νὰ τὸ κατακτήσωμε μὲ τὴ γνώση.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅμως ὅτι κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὸ μεσαίωνα ἡ φιλοσοφικὴ σκέψις ξεκίνησε ἀπὸ τὴ θεώρηση τοῦ ἀντικειμένου, τοῦ Εἶναι, ἐνῶ κατὰ τὴ νεώτερη ἐποχὴ ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο. Ἡ ἀρχαία φιλοσοφία εἶναι κυρίως ὄντολογία, δηλ. ἔρευνα τοῦ ὄντος στὶς διάφορες μορφές του. Ὁ ἀρχαῖος ἄνθρωπος, θαμπωμένος ἀπὸ τὸ θαῦμα τοῦ κόσμου, καταπιάνεται μὲ πολλὴ ὁρμὴ νὰ τὸ γνωρίσῃ, ἐνδιαφέρεται κυρίως γιὰ τὸ ἀντικείμενο τῆς γνώσεως, ὁ νεώτερος ἀντίθετα στρέφεται στὸ ὑποκείμενο. Ἡ στροφή συντελέστηκε οὐσιαστικὰ μὲ τὸν Descartes

(Ντεκάρτ). Το *cogito ergo sum* είναι η άφετηρία της νεώτερης ευρωπαϊκής φιλοσοφίας και συγχρόνως η πρώτη στροφή προς το ύποκειμενο. Ο Descartes ξεκίνησε με τη ριζική αμφιβολία: *de omnibus dubitandum est*. Για ένα μόνο δεν μπόρεσε να αμφιβάλλει, για το ότι αυτός ως ύποκειμενο αμφιβάλλει. Η αμφιβολία όμως είναι σκέψη, και η σκέψη προϋποθέτει την ύπαρξη. Έτσι από το *dubito ergo cogito* πέρασε στο *cogito ergo sum*. Έτσι αυτοβεβαιώθηκε για την ύπαρξή του, την ύπαρξη του σκεπτόμενου ύποκειμένου. Ο Berkeley (Μπέρκλεϋ) με τον ύποκειμενικό και ο Kant με τον κριτικό ιδεαλισμό συνέχισαν ό,τι άρχισε ο Descartes.

2. ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ. ΟΙ ΣΧΕΤΙΚΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ.

Όρθολογισμός και έμπειρισμός. Το πρόβλημα των πηγών της γνώσεως είναι από τα πιο παλιά και επίμαχα. Όρθολογισμός και έμπειρισμός είναι τα δύο κύρια φιλοσοφικά ρεύματα που καθένας διεκδικεί για τον ένατό του το προνόμιο ότι λύνει το πρόβλημα της γνώσεως. Οι ρίζες τους βρίσκονται στην προσωκρατική φιλοσοφία. Έκτοτε «ζούν» αλληλοσυγκρουόμενα και αλληλοσυμπληρούμενα, πράγμα που ίσως αποδεικνύει ότι και τα δύο έχουν μέσα τους πυρήνα αλήθειας.

Ο όρθολογισμός ή ρασιοναλισμός (από το λατινικό *ratio* = λόγος) αποθεώνει το νοῦ. Κατά τον όρθολογισμό όλες οι αληθινές και βέβαιες γνώσεις μας κατάγονται από τη νόηση και είναι ανεξάρτητες από την έμπειρία. Στηρίζονται σε λογικές αρχές και έννοιες, οι οποίες ένυπάρχουν στο πνεῦμα μας και ισχύουν πριν έπαληθευθούν από την έμπειρία, πράγμα που δεν το έχουν καν ανάγκη. Τέτοιες αρχές και έννοιες που κατά κάποιο τρόπο «άναβλύζουν» από τη νόησή μας είναι οι λογικές και μεταφυσικές έννοιες, οι λογικοί νόμοι, τα μαθηματικά κ.λπ. Τα μαθηματικά είναι για τους όρθολογιστές ή κατ' έσοχὴν έπιστήμη. Οι γνώσεις μας λοιπόν που βασίζονται στο νοῦ είναι αὐταπόδεικτες και ολοφάνερες, οι γνώσεις που μᾶς προσφέρει η έμπειρία χρειάζονται έπαλήθευση.

Ο έμπειρισμός διακηρύσσει αντίθετα ότι πηγή της γνώσεως είναι η έμπειρία, ή άμεση δηλ. αντίληψη αντικειμένων και φαινομένων μέσω τών αισθήσεων. Άρνείται κάθε « έμφυτη » έννοια και αντιλέγει στον όρθολογισμό ότι, αν υπήρχαν έμφυτες αρχές και έννοιες, έπρεπε να τις έχουν όλοι οί άνθρωποι, πολιτισμένοι και απολίτιστοι, και βέβαια και τὰ παιδιά. Όλες οί γνώσεις μας, κατά τον έμπειρισμό, δημιουργούνται ή μάλλον έγγράφονται στη συνείδησή μας εκ τών υστέρων, με την έμπειρία. Με την επανάληψη έξ άλλου συμπληρώνονται και διορθώνονται. Άποχρώσεις μεταξύ τών δύο αυτών ακραίων απόψεων υπάρχουν πολλές. Υπάρχουν εκπρόσωποι του έμπειρισμού που δέχονται ως ένα σημείο τò ρόλο του νοῦ, και εκπρόσωποι του όρθολογισμού που παραδέχονται τò ρόλο τών αισθήσεων. Σημασία όμως έχει, σέ ποιά από τις δύο αυτές πηγές της γνώσεως δίνει κανείς τò προβάδισμα.

Τή φιλοσοφία της αρχαιότητας δέν μπορούμε να την κατατάξωμε αποκλειστικά οὔτε στο ένα οὔτε στο άλλο ρεύμα, παρ' όλο που τὰ σπέρματα της πάλης όρθολογισμού και έμπειρισμού βρίσκονται, όπως ήδη είπαμε, στην προσωκρατική φιλοσοφία. Η θέση που παίρνει ο Πλάτων στο πρόβλημα τών πηγών της γνώσεως συνδέεται με τον πυρήνα της πλατωνικής φιλοσοφίας, τη θεωρία τών ιδεών. Η ιδέα για τον Πλάτωνα είναι κάτι ανάλογο με ό,τι στη λογική ονομάζομε έννοια, με τη σημαντική διαφορά ότι ή ιδέα δέν σχηματίζεται με λογική άφαιρέση, οὔτε προέρχεται από την παρατήρηση πολλών όμοειδών αντικειμένων, απλώς είναι δεδομένη στη νόηση. Καί είναι δεδομένη, γιατί ακριβώς είναι οντότητα ανεξάρτητη από μās και τον αισθητό κόσμο. Η ιδέα « ζεί » στον κόσμο τών ιδεών. Έκει κάποτε, πριν ένσωματωθῇ, τη γνώρισε και ή ψυχή μας. Γι' αυτό τώρα που ή ψυχή βρίσκεται μέσα στο σώμα και περιβάλλεται από τον αισθητό κόσμο, ο όποιος άποτελεί άπεικασμα του νοητοῦ, του κόσμου τών ιδεών, κάθε φορά που βλέπει κάτι όμορφο ή δίκαιο ανάμεσα στα αισθητά, « θυμάται » την ιδέα της όμορφιάς ή της δικαιοσύνης, και με μέτρο αυτήν διαπιστώνει ότι πράγματι αυτό είναι όμορφο ή δίκαιο, σχηματίζει δηλ. την κρίση που λέει ότι αυτό τò κορίτσι είναι

ὁμορφο ἢ αὐτὴ ἡ πράξις εἶναι δίκαιη. Τὰ αἰσθητὰ πράγματα ποῦ εἶναι ὁμορφα ἢ δίκαια τὰ ἀναγνωρίζει ἡ ψυχὴ ὡς ὁμορφα ἢ δίκαια, ἐπειδὴ ἔχει μέσα της τὴν ἰδέα τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ὁμορφιάς. Αὐτὴ εἶναι ἡ γνωσιολογικὴ σημασία τῆς ἰδέας καὶ μὲ αὐτὴν λύνει ὁ Πλάτων τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως¹. Τὰ αἰσθήματα εἶναι *παρακλητικά τῆς διανοίας*, κατὰ τὸν Πλάτωνα, παρακινοῦν τὴ διάνοια «νὰ θυμηθῇ». Ἡ «ἀνάμνησις» εἶναι ἡ μυθικὴ διατύπωση τῆς πλατωνικῆς θεωρίας τῆς γνώσεως. Τὸ λογικὸ της νόημα εἶναι ὅτι ὁ νοῦς ἔχει μέσα του τὶς αἰώνιες ἀρχές, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ἀποκτᾷ τὴ γνώση. Γνώση ἔχομε, λέει ὁ Πλάτων, ὅταν ἡ ψυχὴ, *αὐτὴ δι' αὐτῆς*, ἀφοῦ ἔχει πάρει ἀφορμὴ ἀπὸ τὰ αἰσθήματα, διαπιστώνει τὸ *ἔστιν ἢ οὐκ ἔστιν* τῶν πραγμάτων, ὅταν δηλ. ὁ νοῦς σχηματίζει τὴν κρίσιν ποῦ λέει ὅτι κάτι ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει.

Ὁ Ἀριστοτέλης πολέμησε τὴ θεωρίαν τῶν ἰδεῶν τοῦ δασκάλου του. Δὲν δέχεται ὅτι ὑπάρχουν ἰδέες ἔξω καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ αἰσθητὰ, οὔτε ἰδιαίτερος κόσμος τῶν ἰδεῶν, τῶν νοημάτων. Ἡ ἰδέα, τὸ *εἶδος*, ὅπως τὸ εἶπε, βρίσκεται μέσα στὸ συγκεκριμένο πρᾶγμα, *στοτόδε τι*. Ὁ Ἀριστοτέλης δηλ. ἔβαλε τὶς πλατωνικὰς ἰδέες μέσα στὰ αἰσθητὰ πράγματα. Γι' αὐτὸ καὶ παραδέχεται ὡς πηγὴς τῆς γνώσεως τόσο τὴν αἴσθησιν ὅσο καὶ τὴ νόησιν: τὰ πράγματα εἶναι ἔτσι ὅπως μᾶς τὰ παρουσιάζουν οἱ αἰσθήσεις καὶ ὁ νοῦς. Ἀφετηρία βέβαια γιὰ τὴ γνώση εἶναι τὸ αἶσθημα, ἡ διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντίληψη, ἀλλὰ ὁ νοῦς εἶναι ἐκεῖνος ποῦ ἐξασφαλίζει τὴ βεβαιότητα τῆς γνώσεως. Ὁ Ἀριστοτέλης θεμελιώνει τὴ γνώση ἐπάνω στοὺς λογικοὺς νόμους, οἱ ὁποῖοι ὅμως κατ' αὐτὸν εἶναι καὶ νόμοι τῆς πραγματικότητος. Οἱ περίφημες λογικὲς κατηγορίες του² εἶναι συγχρόνως καὶ προσδιορισμοὶ τοῦ ὄντος, ἰδιότητες δηλ. τῆς πραγματικότητος. Ἡ πρώτη, ἡ κατηγορία τῆς οὐσίας, ἀναφέρεται στὸ συγκεκριμένο ὄν, *στοτόδε τι*. Τὸ συγκεκριμένο αὐτὸ ὄν, ὁ Σωκράτης π.χ., μοῦ γίνεται ἀντιληπτὸ μέσῳ τῶν αἰσθήσεων, ὁ νοῦς μου ὅμως καταφάσκει πάντοτε ὅ,τι ἡ αἴσθησις μοῦ προσφέρει ὡς *τόδε τι*, ὡς

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 61 ἐπ.

2. Βλ. Ἀνθολόγιο σσ. 63-64.

Σωκράτη. Οί επόμενες κατηγορίες αναφέρονται σε καταστάσεις της ουσίας, στο πόσον, στο ποιόν κ.λπ., είναι τα *συμβεβηκότα* της ουσίας, αλλά συγχρόνως είναι και λογικοί τρόποι με τους οποίους σκεπτόμαστε την ουσία. "Όταν σκέπτομαι ότι ο Σωκράτης είναι άσχημος, σκέπτομαι βέβαια μια ιδιότητα του Σωκράτη, το ποιόν της μορφής του, το οποίο μου γίνεται προσιτό μέσω της αίσθησής μου. "Όμως ο νοῦς μου έχει μέσα του την κατηγορία του ποιοῦ, την ικανότητα δηλ. να σκέπτεται το ποιόν τῶν ὄντων, και γι' αυτό μπορεί και συλλαμβάνει άμέσως αυτό που ή αίσθηση του προσφέρει ως ιδιότητα ενός ὄντος.

Κατά το Μεσαίωνα έδέσποζε ο ὀρθολογικός τρόπος σκέψης, και μάλιστα χρησιμοποιήθηκε από τη φιλοσοφία για να στηριχθή λογικά ή πίστη στο Θεό και στις άνωθεν δοσμένες αλήθειες και αξίες. Γι' αυτό και χαρακτηρίστηκε ή μεσαιωνική φιλοσοφία ως «θεραπευτική της θεολογίας» (Ancilla Theologiae).

Ο γάλλος René Descartes¹ είναι εκείνος που κατ' ουσίαν έδημιούργησε ό,τι στη νεώτερη εποχή ονομάζομε ὀρθολογισμό. Η βασική παραδοχή του Descartes σχετικά με το πρόβλημα τῶν πηγῶν της γνώσεως είναι ή λεγομένη θεωρία τῶν ἐμφύτων ιδεῶν. Στηρίζεται στο επιχείρημα ότι υπάρχει για ὠρισμένες γενικές θεωρητικές και πρακτικές αρχές και έννοιες ὁμοφωνία. Η ὁμοφωνία αυτή αποδεικνύει, κατά τὸν Descartes, ότι υπάρχουν ἐκ καταβολῆς κοινές ἐμφυτες έννοιες στο νοῦ του ανθρώπου. Τέτοιες έννοιες είναι ή έννοια της αλήθειας, της δικαιοσύνης, του αριθμοῦ, του Θεοῦ κ.λπ. Ο Spinoza και ο Leibniz² (Σπινόζα, Λάμπνιτς) συμπληρώνουν την ομάδα τῶν ὀρθολογιστῶν του 17ου αιώνα. Ο Spinoza δὲν απομακρύνεται σχεδόν καθόλου από τὸν Descartes ως πρὸς το θέμα τῶν ἐμφύτων ιδεῶν. Ο Leibniz ὁμως πιστεύει ότι το ανθρώπινο πνεῦμα έχει μέσα του «δυνάμει» ὠρισμένες έννοιες και αρχές, οί ὁποῖες του γίνονται συνειδητές, όταν στρέψη την προσοχή του πρὸς αυτές.

Γενικά ο ὀρθολογισμός είναι ή ἀποθέωση της ratio, ή ὁποία

1. Βλ. 'Ανθολόγιο σελ. 36 ἐπ.

2. Βλ. 'Ανθολόγιο σελ. 41 ἐπ.



René Descartes.

μέ τις τότε προόδους τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν δικαιώνεται, θριαμβεύει καί ἐπιβάλλει τὴν ἀπολυταρχία τῆς στῆ γνώση. Ἀπὸ τὴν *ratio*, δηλ. τὸν ὀρθὸ λόγο, πηγάζουν οἱ αἰώνιες ἀρχές καὶ ἀλήθειες, οἱ λογικοὶ καὶ φυσικοὶ νόμοι. Ἀποτέλεσμα τῶν νόμων αὐτῶν εἶναι ἡ ἀπαρασάλευτη τάξη ποὺ ἐπικρατεῖ στὸν κόσμο. Ἡ πρώτη αἰτία ὅμως ἀπ' τὴν ὁποία πηγάζουν καὶ οἱ νόμοι καὶ οἱ ἐννοιες καὶ ὁ ἴδιος ὁ ὀρθὸς λόγος εἶναι ὁ Θεός. Ὁ κόσμος εἶναι τὸ ἀρχιτεκτόνημα τοῦ Θεοῦ, σύμφωνα μὲ τις ἀπόψεις τῶν ὀρθολογιστῶν.

Μὲ τὸν Francis Bacon (Βάκωνα) ἐγκαινιάζεται πολὺ νωρὶς, ἤδη στὸ τέλος τοῦ 16ου αἰῶνα, μιὰ μακρὰ σειρά ἀπὸ ἁγγλοὺς ἐμπειρικοὺς φιλοσόφους, ἡ ὁ-

ποία φθάνει ὡς τις ἡμέρες μας. Ἡ Ἀγγλία εἶναι τὸ προπύργιο τοῦ ἐμπειρισμοῦ. Τὸ πιὸ γνωστὸ ἔργο τοῦ Bacon εἶναι τὸ περίφημο «*Novum organum*». Τὸ ὠνόμασε ἔτσι γιὰ νὰ τὸ ἀντιπαραθέσῃ στὸ «Ὅργανον» τοῦ Ἀριστοτέλη (= τὰ λογικὰ συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη, τὰ ὁποία οἱ μεταγενέστεροι ὠνόμασαν ἔτσι), ποὺ ἐδέσποζε στὴ μέχρι τότε φιλοσοφία, καὶ νὰ δείξῃ τὴν ἀντίθεσή του πρὸς τὴν ἐννοιολογικὴ σχολαστικὴ μέθοδο. Τὸ «νέο ὄργανο» ἔγινε ἔτσι σύμβολο τοῦ νέου πνεύματος, τὸ ὁποῖο ἀρχισε νὰ πνέῃ στὴν Εὐρώπη, τοῦ πνεύματος ποὺ ζητοῦσε νὰ λυτρωθῇ ἀπὸ τὶς αὐθεντίες τοῦ Μεσαίωνα.

Ὁ John Locke (Λόκ) ὅμως εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἄνοιξε διάλογο μὲ τοὺς ὀρθολογιστές. Ἀντιτάχθηκε ζωηρὰ στὴ θεωρία τῶν ἐμ-

φύτων ιδεών του Descartes. Προσπάθησε ν' αποδείξει ότι δεν υπάρχει καμμιά όμοφωνία ως προς τις λεγόμενες γενικές έννοιες, αλλά και αν ακόμα υπήρχε, δεν θα ήταν απόδειξη ότι υπάρχουν «έκ καταβολής» στο πνεύμα μας. Οί λογικές αρχές έξ άλλου, όπως ή αρχή της ταυτότητος και της αντιφάσεως, δεν είναι έμφυτες, ισχυρίζεται ό Locke, αφού δεν είναι προσιτές ούτε στα παιδιά ούτε στους άπλοϊκούς ανθρώπους¹. Τό ίδιο ισχύει και για τις ήθικες αρχές και έννοιες (καλό, κακό κ.λπ.). Η όμοφωνία που επιτυγχάνεται τόσο στις ήθικες όσο και στις λογικές σχέσεις από άνθρωπο σέ άνθρωπο και από λαό σέ λαό προέρχεται από μιá κοινωνική ανάγκη: της ευημερίας και της συννενοήσεως. Η παιδεία και τá ήθη δημιουργούν αυτές τις κοινές ήθικες και λογικές αρχές, δεν είναι καθόλου έμφυτες. Η ψυχή του ανθρώπου, πιστεύει ό Locke, είναι μιá άγραφη πλάκα (tabula rasa). Με τήν άγωγή χαράσσονται πάνω της και οί λογικές και οί ήθικες και όποιεσδήποτε άλλες γενικές αρχές. Η περίφημη αυτή θεωρία της tabula rasa, που τόση έντύπωση έκανε και έγινε τό σύμβολο του έμπειρισμού, είναι αρκετά παλιά, είναι άποψη τών Στωικών. Ό Locke με αυτή του τή θεωρία δεν έχει τήν πρόθεση νά άμφισβητήσει τήν έμφυτη ικανότητα της ψυχής ή του νοϋ νά γνωρίζει, άπλως άμφισβητεί τήν παραδοχή ότι ό νοϋς έχει έκ καταβολής ώρισμένες έμφυτες βασικές αρχές και έννοιες, και καταλήγει στο δόγμα: «οϋδέν έν τή νοήσει, ό μη πρότερον έν τή αίσθήσει», δόγμα που κατάγεται από τόν Άριστοτέλη.

1. Βλ. Άνθολόγιο σσ. 43-44.



John Locke.

Ο Leibniz γράφει ένα ολόκληρο έργο για ν' αντικρούση τόν Locke (Nouveaux essais sur l'entendement humain) και συμπληρώνει τὸ παραπάνω δόγμα τοῦ Locke με τὴ φράση: ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ νόηση, δηλ. ὅτι ὅλα μπορεῖ νὰ κατὰγονται ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ νόηση, ἡ ὁποία εἶναι ἀνεξάρτητη καὶ αὐτόνομη λογικὴ δύναμη. "Εἶσι ἐπαληθεύεται γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ ἡ γνώμη, ὅτι ἡ ἀληθινὴ φιλοσοφία εἶναι ζωντανὸς διάλογος.

Οἱ George Berkeley καὶ David Hume. (Μπέρκλεϋ καὶ Χιούμ) μένουν πιστοὶ στὴν παράδοση ποὺ ἤδη ὑπῆρχε στὴν πατρίδα τους Βρεττανία. Ὁ Berkeley συμφωνεῖ με τὸν Locke ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἔμφυτες ἔννοιες, καὶ προχωρεῖ ὡς ἐξῆς: ἡ γενικὴ ἔννοια ἄνθρωπος ἢ ἡ γενικὴ ἔννοια τρίγωνο δὲν ὑπάρχει ἐκ τῶν προτέρων. Ἐχομε μόνο συγκεκριμένους παραστάσεις, τὴν παράσταση ἑνὸς συγκεκριμένου ἀνθρώπου ἢ τριγώνου. Τὶς παραστάσεις αὐτὲς τείνομε, μετὰ ἀπὸ πολλὰς ἐπαναλήψεις, νὰ τὶς γενικεύωμε, ἔτσι φθάνομε στὴν παραδοχὴ γενικῶν ἐννοιῶν. Ἀντὶ γιὰ γενικὲς ἔννοιες ὁ Berkeley δέχεται γενικὲς παραστάσεις. Δὲν ὑπάρχει κατ' αὐτὸν ἡ γενικὴ ἔννοια: κινούμενο σῶμα, ἀλλὰ μόνο ἡ παράσταση ἑνὸς συγκεκριμένου κινουμένου σώματος. Εἶναι ἀδύνατον, λέει, νὰ συλλάβω μιὰ ἀφηρημένη ἔννοια ἢ νὰ σχηματίσω τὴν ἔννοια τῆς κινήσεως χωρὶς ἕνα κινούμενο σῶμα. Μιὰ παράσταση μερικὴ καὶ συγκεκριμένη γίνεται γενικὴ, ὅταν τὴν χρησιμοποίησιν κανεὶς γιὰ νὰ ἐκπροσωπήσιν ὅλες τὶς ἄλλες τοῦ αὐτοῦ εἴδους.

Ριζικώτερος ὅμως εἶναι ὁ Hume¹. Μοναδικὴ πηγὴ καὶ κριτήριο τῆς γνώσεως θεωρεῖ ὁ, τὸ ἴδιος ὠνόμασε ἐντυπώσεις, δηλ. τὰ ἄμεσα δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, τὰ αἰσθήματα. "Ο,τι κυρίως τὸν ἐνδιαφέρει εἶναι νὰ δείξῃ ὅτι κάθε παράσταση εἶναι ἀντίγραφο ἐντυπώσεων. Ἡ παράσταση εἶναι σύνθεση ἐντυπώσεων, δηλ. στοιχείων ποὺ μᾶς δίνουν οἱ αἰσθήσεις. Τὸ ἐπόμενο βῆμα εἶναι νὰ δείξῃ ὅτι ὄχι μόνο οἱ παραστάσεις ἀλλὰ καὶ οἱ νόμοι, λογικοὶ καὶ φυσικοὶ, κατὰγονται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία. Κυρίως ἀσχολήθηκε με τὸ νόμο τῆς αἰτιότητος, τὸν ὁποῖο καὶ ἀνάγει στὴν ἐμπειρία: ὅταν ἐμφανίζονται μέσα μας παραστάσεις ποὺ ἔχουν

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 45 ἐπ.

κάποια σχέση μεταξύ τους, τότε αυτές συνδέονται κατά τὸ νόμο τοῦ συνειρμοῦ τῶν παραστάσεων, καὶ μάλιστα κατὰ τέτοιο τρόπο ὥστε, ὅταν καὶ στὸ μέλλον ἐμφανισθῇ μέσα μας ἡ μιά, περιμένουμε ἀμέσως καὶ τὴν ἄλλη. Ἐχομε τὴν τάση νὰ περιμένουμε ἀπὸ ὁμοειδῆ αἰτία ὁμοειδῆ ἀποτελέσματα. Ἡ συνήθεια, ἡ φαντασία καὶ ὁ μηχανισμὸς τοῦ συνειρμοῦ μᾶς παρακινοῦν, ὅταν ἔχωμε στὴ συνείδησή μας μιὰ παράσταση, νὰ τὴν συνδέωμε μὲ μιὰ ἄλλη ποὺ κάποτε εἶχε συσχετισθῇ μαζί της, καὶ νὰ τοὺς ἀποδίδωμε αἰτιοκρατικὴ σχέση. Δὲν ὑπάρχει οὔτε λογικότητα σ' αὐτὴ τὴ σχέση, οὔτε θεωρητικὸ κύρος. Ἀλλὰ καὶ γενικώτερα κατὰ τὸν Hume δὲν ὑπάρχει ἀντικειμενικὴ γνώση, ἀλλὰ πιθανότητα. Πιστεύουμε, λέει, ὅτι ὑπάρχει ὁ ἀντικειμενικὸς κόσμος, ἐπειδὴ τοῦτο μᾶς βοηθᾷ νὰ ρυθμίσωμε τὰ τῆς ζωῆς μας. Κατ' οὐσίαν δὲν ὑπάρχει οὔτε ἀντικειμενικὴ τάξη τῆς πραγματικότητας οὔτε ἀντικειμενικὸς κόσμος.

Εἶναι ν' ἀπορῇ κανεὶς πῶς τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα, ποὺ μὲ τὸν Descartes καὶ τοὺς ὀρθολογιστὲς εἶχε ἀποθεώσει τὴ λογικὴ τάξη καὶ ἀντικειμενικότητα τοῦ κόσμου, τώρα μὲ τοὺς ἐμπειριστὲς καὶ τὸν Hume ἀγωνίζεται νὰ καταλύσῃ ὅ,τι πρὶν δημιούργησε. Χαλαρώνει τοὺς ἄρμους ποὺ συγκρατοῦν τὸν κόσμον, ἀρνεῖται τὴν ἀντικειμενικότητά του καὶ τὸ σπουδαιότερο, μεταφέρει σιγά-σιγὰ τὸ κέντρο τοῦ βάρους ἀπὸ τὸ Θεὸ στὸν ἄνθρωπον, ἀφοῦ ἀνάγει καὶ τοὺς φυσικοὺς νόμους στὴν ἀνθρώπινη ψυχικὴ ἐμπειρία. Ἀξίζει ἀκόμα νὰ παρατηρήσωμε τὴ σταδιακὴ ὑποκειμενικοποίηση τῶν «γενικῶν ἐμφύτων ἰδεῶν» τοῦ Descartes. Ὁ Locke καταργεῖ τὴν ιδιότητά τους νὰ εἶναι ἔμφυτες, ὁ Berkeley τὶς κάνει ἀπὸ ἔννοιες παραστάσεις, ἐνῶ τέλος ὁ Hume τὶς θέλει ἄμεσα δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, δηλ. αἰσθήματα.

Ἡ κριτικὴ φιλοσοφία τοῦ Kant. Μὲ τὸν Kant τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα «ξαφνιασμένο» ἀπὸ τὶς ἀκρότητες, στὶς ὁποῖες ἔφθασε, προσπαθεῖ νὰ θέσῃ καὶ νὰ κρίνῃ ἐξ ἀρχῆς ὅλα τὰ προβλήματα τῆς φιλοσοφίας. Ἡ μέθοδος ποὺ ἐγκαινιάζει ὁ Kant εἶναι ἡ λεγομένη ὑπερβατολογικὴ, *transzendental*. Κατ' οὐσίαν συμπίπτει μὲ ὅ,τι ὀνομάζομε κριτικὸ τρόπο σκέψεως, γι' αὐτὸ ἡ φιλοσοφία του εἶναι γνωστὴ ὡς ὑπερβατολογικὴ ἢ κριτικὴ φιλοσοφία.

Μεγάλη σημασία είχε για τον Kant ή γνωριμία του με το έργο του Hume. 'Ο ίδιος όμολογεί ότι ή σκέψη του Hume τον αφύπνισε από το δογματικό του λήθαργο και ότι ή δόξα για τη θεμελίωση του προβλήματος της αιτιότητας ανήκει κατά μέγα μέρος στον Hume. 'Όπως είδαμε, ό Hume μετέθεσε το πρόβλημα της αιτιότητας από τον έξωτερικό κόσμο στο έσωτερικό του ανθρώπου, και το έρμήνευσε ψυχολογικά. 'Ο Kant τώρα το έρμηνεύει λογικά. Στη φύση δέν υπάρχει πουθενά αίτια και αποτέλεσμα, λέει ό Kant. Ούτε καν χρονική ακολουθία υπάρχει. 'Υπάρχει το σύννεφο και ή βροχή, υπάρχει ό κεραυνός και ή άστραπή. Τα ίδια τα φαινόμενα όμως δέν μάς λένε τίποτε για τη σχέση τους, έμείς είμαστε εκείνοι που διαπιστώνομε την αιτιοκρατική τους σχέση ή τη χρονική τους αλληλουχία. 'Εμείς διαπιστώνομε ότι το σύννεφο και ό κεραυνός είναι αίτια και προηγούνται χρονικά, ενώ ή βροχή και ή άστραπή είναι αποτελέσματα και ακολουθούν. Διαπιστώνομε όμως σημαίνει, για τον Kant, αποδίδομε στα πράγματα κάτι που υπάρχει μέσα μας και που δέν το έχουν τα ίδια. Σημαίνει προβάλλομε πρός τα έξω νόμους και τρόπους δικούς μας, άρα επιβάλλομε στη φύση τους νόμους της λογικής μας και τους τρόπους της έποπτείας μας.

Μέ τον όρο έποπτεία πρέπει να έννοήσωμε την παραστατική δύναμη της συνειδήσεώς μας, ή όποία έχει την ικανότητα να σχηματίζει παραστάσεις και συγχρόνως να τις τοποθετεί μέσα στη διάσταση του χώρου και του χρόνου. 'Ο χώρος και ό χρόνος δέν είναι ιδιότητες των πραγμάτων, δέν κατάγονται από τα πράγματα, αλλά από την παραστατική ένέργεια της συνειδήσεώς μας, ή όποία άνοίγει την προοπτική του χώρου και του χρόνου και τοποθετεί μέσα της τις παραστάσεις. 'Ο χώρος και ό χρόνος είναι τρόποι έποπτείας, δηλ. τρόποι με τους όποιους έποπτεύει ή συνείδηση το άμορφο και άλογο ύλικό που της προσφέρουν οί αισθήσεις. Δέν υπάρχει, κατά Kant, ένας απόλυτος χώρος, μιá ακίνητη ή έστω κινούμενη και όμοιόμορφη πραγματικότητα, ούτε ό χρόνος είναι μιá απόλυτη και όμοιόμορφη ρέουσα κίνηση. Ούτε ό χώρος ούτε ό χρόνος έχουν αντικειμενική ύπόσταση, είναι και οί δύο ύποκειμενικοί όροι του αντίλαμβάνεσθαι.

Οί λογικοί νόμοι έξ άλλου είναι λογικοί τρόποι, με τους όποι-

ους ή διάνοια κατατάσσει καί συντάσσει τὸ πλῆθος τῶν ἐποπτευ-
ῶν. Εἶναι οἱ γνωστές μας ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη κατηγορίες.
Ἐπάρχει ὅμως μιὰ οὐσιώδης διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς ἀριστοτελι-
κὲς καὶ στὶς καντιανὲς κατηγορίες. Οἱ ἀριστοτελικὲς κατηγορίες
εἶναι κυρίως ιδιότητες τῶν πραγμάτων, εἶναι τρόποι μὲ τοὺς
ὁποίους ὑπάρχουν τὰ πράγματα (ποσόν, ποιὸν κ.λπ.), ἐνῶ οἱ
καντιανὲς εἶναι τρόποι μὲ τοὺς ὁποίους λειτουργεῖ ἡ διάνοιά
μας. Οἱ κατηγορίες τοῦ Ἀριστοτέλη δηλώνουν τὴν τάξη τοῦ
κόσμου καὶ τῶν πραγμάτων, ἐνῶ οἱ καντιανὲς ἐκφράζουν τὴν
τάξη, ποῦ ἡ ἴδια ἡ διάνοια δίνει στὰ πράγματα. Οἱ λογικοὶ νόμοι
λοιπὸν ἢ οἱ κατηγορίες τοῦ Kant εἶναι τρόποι μὲ τοὺς ὁποίους ἡ
διάνοια κρίνει καὶ κατατάσσει, συνδέει καὶ χωρίζει τὰ ἐμπειρικὰ
δεδομένα. Ἐνας ἀπὸ τοὺς βασικοὺς αὐτοὺς τρόπους εἶναι καὶ ἡ
αἰτιότητα, ἄλλος εἶναι ἡ ποιότητα, ἡ ποσότητα κ.ο.κ.

Ἄν ξαναφέρωμε στὸ νοῦ μας τὸ παράδειγμα τοῦ μικροῦ παι-
διοῦ ποῦ καταλήγει στὴν κρίση: ἡ φωτιὰ καίει, πρέπει νὰ ὁμολο-
γήσωμε ὅτι τὸ παιδί πρέπει πρῶτα νὰ βάλῃ τὰ αἰσθήματά του σὲ
χρονικὴ ἀκολουθία (προηγεῖται ἡ θέα τῆς φωτιᾶς, ἔπεται τὸ αἰ-
σθημα τοῦ πόνου), πρέπει νὰ τὰ συνδέσῃ αἰτιοκρατικά (ἡ φωτιὰ
εἶναι ἡ αἰτία, τὸ αἶσθημα τοῦ πόνου τὸ ἀποτέλεσμα), γιὰ νὰ μπο-
ρέσῃ νὰ καταλήξῃ στὴν κρίση: ἡ φωτιὰ καίει. Ἄν δὲν λειτουρ-
γήσῃ δηλ. αὐτομάτως μέσα του ὁ ἐποπτικὸς τρόπος τοῦ χρόνου
καὶ ὁ λογικὸς νόμος τῆς αἰτιότητας, ἂν τὸ παιδί μείνῃ μόνο μὲ τὰ
βιώματα – τὸ αἶσθημα τῆς φωτιᾶς καὶ τὸ αἶσθημα τοῦ πόνου –
τότε θὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ βάζῃ τὸ χέρι του στὴ φωτιὰ, γιατί δὲν
θὰ ἔχῃ σχηματίσῃ τὴν κρίση, τὴ γνώση, ὅτι ἡ φωτιὰ καίει. Ἀκρι-
βῶς ὅμως ἐπειδὴ καὶ ὁ ἐποπτικὸς τρόπος καὶ ὁ λογικὸς νόμος
λειτουργοῦν αὐτομάτως μέσα μας εἶναι δύσκολο νὰ συνειδητο-
ποιήσωμε ὅτι εἶναι λειτουργίες τοῦ ἐσωτερικοῦ μας κόσμου καὶ
ὄχι ἔτοιμη προσφορὰ ἐκ μέρους τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου.

Τὰ δεδομένα λοιπὸν τῶν αἰσθήσεων, τὸ ἄμορφο καὶ ἄλογο
αὐτὸ ὑλικό, παίρνουν μορφή καὶ συντάσσονται σύμφωνα μὲ τοὺς
τρόπους τῆς ἐποπτείας, χῶρο καὶ χρόνο καὶ σύμφωνα μὲ τοὺς
νόμους τοῦ λογικοῦ. Οἱ τρόποι τῆς ἐποπτείας καὶ οἱ νόμοι τοῦ
λογικοῦ ἀποτελοῦν τὰ λογικά, τὰ προεμπειρικά – προϋπάρχοντα
τῆς ἐμπειρίας –, τὰ *a priori*, μὲ τὸν λατινικὸ ὄρο, στοιχεῖα τῆς

Es ist allem befohlen, Nachlasshülfe zu bewilligen,
jeder einzufordern, zu gewähren, die Nachlass
in einer Geldsumme zu sein und der Vortheil
eines so zu verwalten, wie es am angemessen
sehe. Es liegt bei der Vortheilung ist der
Nachlass der Summe ab und ungeteilt ist der
Theilung so wie es am besten ist, oder, in
Ermangelung dessen wie es am besten zu verwalten
ist. Sollte (wie, wenn es nicht mit Vortheil
nicht möglich) in meinem Testament eine Executor
testamenti benannt sein so soll ich das in
demselben benannte Legat bleiben und es,
wenn es für Diaconus Wärsen ist, vollständig
schenken, mit diesem gemeinschaftlichen Namen versehen.

Das ist meine letzte und ausschließliche Verfügung,
in der letzten Willen.

Königsberg den 19^{ten} December 1801.

Immanuel Kant.

Χειρόγραφο του Kant.

γνώσεως. Τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, τὰ αἰσθήματα, εἶναι τὰ ἐμπειρικά, τὰ a posteriori στοιχεία τῆς γνώσεως. Τὸ γεγονὸς τῆς γνώσεως ἐξαρτᾶται τόσο ἀπὸ τὰ λογικά, τὰ a priori, ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ ἐμπειρικά, τὰ a posteriori στοιχεία. Ἐδῶ ἐγκρίνεται ἡ σύνθεση, ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ Kant, καὶ ἡ προσφορά του στὸν τομέα τῆς γνωσιολογίας. Καταργεῖ τὴν ἀπολυταρχία ὀρθολογισμοῦ ἢ ἐμπειρισμοῦ καὶ ἀποδεικνύει ὅτι καὶ ἡ αἴσθησις καὶ ἡ νόησις συμβάλλουν οὐσιαστικά στὴ συγκρότηση τῆς γνώσεως¹.

Ὅπως εἶδαμε, κατὰ τὸν Kant, δὲν νοεῖται ἀντικειμενικὴ γνώσις ἑνὸς πράγματος χωρὶς τὴ συμμετοχὴ τῆς ἐποπτείας καὶ τοῦ λογικοῦ. Τὸ δεδομένο τῆς ἐμπειρίας – ὅσο σημαντικὴ θέσις καὶ ἂν κατέχη στὴ διαδικασία ποὺ λέγεται γνώσις – θὰ ἔμενε ἀπλὸ βίωμα συγχωνευμένο ἐξ ὁλοκλήρου μὲ τὸ ὑποκείμενο, ἂν δὲν εἴχαμε τοὺς τρόπους τῆς ἐποπτείας καὶ τοὺς νόμους τοῦ λογικοῦ. Τὸ ἄμεσο βίωμα ποὺ μοῦ προσφέρει ἡ ὄρασις, ἡ θέα τοῦ τραπέζιου π.χ., πρέπει νὰ τοποθετηθῇ ἐκ μέρους μου τουλάχιστον στὴ διάστασις τοῦ χώρου, δηλ. νὰ ἐποπτευθῇ ἀπὸ μένα, τὸ ὑποκείμενο, μὲ τὴν προοπτικὴ τοῦ χώρου, γιὰ νὰ γίνῃ ἀντικείμενο, γιὰ νὰ πῶ ὅτι τὸ τραπέζι ὑπάρχει. Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ προβάδισμα – ἃς τὸ ὀνομάσωμε ἔτσι – ποὺ δίνει ὁ Kant στὸ a priori στοιχεῖο, γιὰτὶ βέβαια ἡ ἐποπτεία εἶναι a priori στοιχεῖο, ἔδωσε λαβὴ νὰ τὸν κρίνουν καὶ νὰ τὸν ἐπικρίνουν, ὅτι ἐνῶ ἡ πρόθεσίς του ἦταν νὰ γεφυρώσῃ τὸ χάσμα ὀρθολογισμοῦ καὶ ἐμπειρισμοῦ, ἔκλινε τελικὰ κι αὐτὸς πρὸς τὸν ὀρθολογισμό.



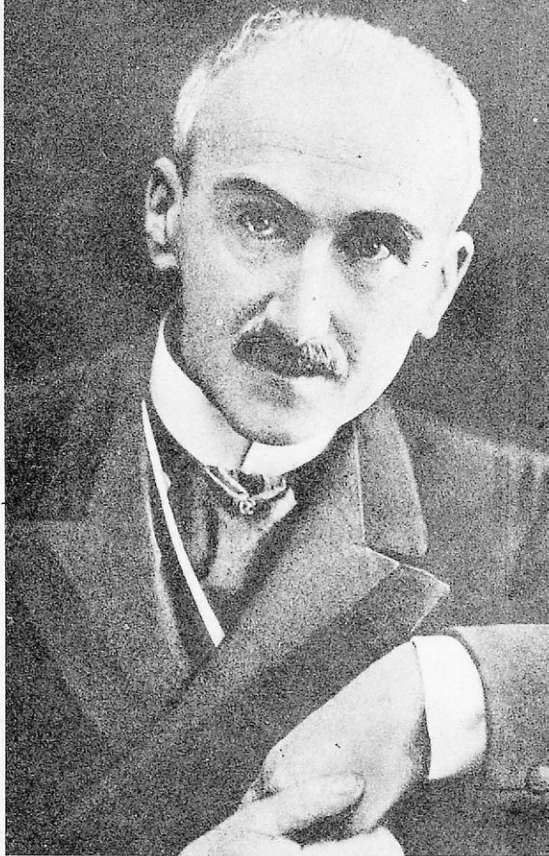
Immanuel Kant.

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 47 ἐπ.

Ἡ ἐνόραση. Μιά ἄλλη πηγή γνώσεως εἶναι ἡ ἐνόραση. Δὲν στηρίζεται οὔτε στὶς αἰσθήσεις οὔτε στὴ νόηση. Ἀποτελεῖ ἀντίδραση πρὸς αὐτοὺς τοὺς τρόπους γνώσεως, καὶ κυρίως ἀντίδραση πρὸς τὴν ἀπολυταρχία τοῦ νοῦ. Εἰσηγητὴς τοῦ ἐνορατικοῦ τρόπου γνώσεως στὴ νεώτερη ἐποχὴ εἶναι ὁ γάλλος Henri Bergson (Μπερξόν). Ἡ γνωσιοθεωρητικὴ ἀφετηρία τοῦ Bergson εἶναι ὅτι μεταξὺ διανοίας καὶ διαισθήσεως ἡ ἐνοράσεως ὑπάρχει ριζικὴ διαφορά. Οἱ διανοητικοὶ τρόποι τοῦ σκέπτεσθαι, ὅπως ἡ αἰτιότητα, ὁ σκοπὸς κ.λπ., εἶναι τρόποι πολὺ γενικοὶ καὶ ἀφηρημένοι, ἀλλὰ ἐπίσης δυσκίνητοι, δὲν μποροῦν νὰ συλλάβουν τὴν οὐσία τῶν ὄντων καὶ τὴν «ἀναβλύζουσα πηγὴ τῆς ζωῆς». Στὴ διάνοια ὡς γενικὴ καὶ ἀφηρημένη σκέψη, ἡ ὁποία μᾶς ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὴν πραγματικότητα, ἀντιτάσσει ὁ Bergson τὴ διαίσθηση ἢ ἐνόραση, ἡ ὁποία μᾶς ὁδηγεῖ ἀμέσως στὸ βάθος τῶν πραγμάτων.

Γιὰ νὰ φωτίσουμε τὴν ἐννοια τῆς ἐνοράσεως, πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ὁ εἰσηγητὴς τῆς Bergson εἶναι ἀπὸ τοὺς κορυφαίους τοῦ ρεύματος, ποὺ λέγεται «φιλοσοφία τῆς ζωῆς». Τὸ ρεῦμα αὐτὸ ζητᾷ, νὰ φθάσῃ ὁ καθένας μέσα του στὴν πλήρη βίωση τῆς ζωῆς, καὶ μὲ τὰ προσωπικὰ του βιώματα νὰ διεισδύσῃ ἐπειτα μέσα στὸ γενικὸ ρεῦμα τῆς ζωῆς. Ὅλα αὐτὰ βέβαια θὰ γίνουν ὄχι μὲ τὴ λογικὴ ἀλλὰ μὲ τὴ διαίσθηση καὶ μὲ ἐξωλογικὰ βιώματα, μὲ ἐξωλογικὲς γνώσεις. Τὸ κατ' ἐξοχὴν ὅμως ἐξωλογικὸ στοιχεῖο στὸν ἄνθρωπο εἶναι τὸ ἐνστικτο. Ὁ Bergson πιστεύει γιὰ τὸ ἐνστικτο ὅτι εἶναι κάτι τὸ πρωταρχικόν, μιὰ ἀσυνείδητη συμπαθητικὴ σχέση μὲ τὰ πράγματα καὶ μὲ τοὺς ὁργανισμούς. Ἡ ἐνόραση, δηλ. ἡ ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ εἰσχωρῇ στὸ βάθος τῶν πραγμάτων καὶ τῆς ζωῆς, εἶναι μιὰ ἀνώτερη μορφή ἐνστικτοῦ. Ἀξίζει νὰ ἀναφέρωμε ὅτι ὁ Ἐμπεδοκλῆς πρῶτος εἶχε εἰσαγάγει στὴ φιλοσοφία τὴ «συμπαθητικὴ σχέση» καὶ εἶχε πῇ ὅτι μόνον σ' αὐτὴ στηρίζεται ἡ ἀληθινὴ γνώση: τὸ ὅμοιο μόνον ἀπὸ τὸ ὅμοιο εἶναι δυνατόν νὰ γνωσθῇ. Ἡ ζωὴ δηλ. μόνον ἀπὸ τὴ ζωὴ εἶναι δυνατόν νὰ γνωρισθῇ. Αὐτὸ ἀκριβῶς ζητᾷ καὶ ὁ Bergson μὲ τὴν ἐνόραση: ἐπειδὴ εἴμαστε οἱ ἴδιοι ζωῇ, γι' αὐτὸ καὶ εἶναι δυνατόν νὰ συλλάβωμε τὴν οὐσία τῆς ζωῆς. Ὅχι ὅμως μὲ τὸ νοῦ ἀλλὰ μὲ τὴν ἐνόραση.

Ἡ ἐνόραση εἶναι τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῆς βίωσης, μὲ τὴν ὁποία μπαίνομε στὸ ἐσωτερικὸ ἐνὸς ἀντικειμένου, γιὰ νὰ συναντήσωμε ἐκεῖ τὸ μοναδικὸ καὶ ἀνέκφραστο ποὺ τὸ χαρακτηρίζει, λέει ὁ Bergson. Ἐνῶ ὁ νοῦς μὲ τὶς κρίσεις, τοὺς συλλογισμοὺς καὶ τὴν ἀφηρημένη σκέψη γενικὰ μᾶς ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὴν πραγματικότητα, ἡ ἐνόραση μᾶς ὁδηγεῖ ἀμέσως στὸ βάθος τῆς πραγματικότητας. Ὁ νοῦς βλέπει τὰ πράγματα ἀπ' ἔξω, τὰ περιγράφει, ὑφαίνει γύρω τοὺς ἰστούς, ἡ ἐνόραση εἰσχωρεῖ μέσα τοὺς, στὴν οὐσία τοὺς. Εἶναι ἓνα εἶδος πνευματικῆς ἀκροάσεως ποὺ ἀκούει τὴν ψυχὴ τῶν πραγμάτων. Ἡ φιλοσοφία πρέπει ἀκριβῶς τοῦτο νὰ ἐπιδιώκη, πῶς μὲ τὴν ἐνόραση θὰ μπῇ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀντικειμένου, γιατί μό-



Henri Bergson.

νον ἐκεῖ μέσα ὑπάρχει τὸ ἀπόλυτο. Ἡ γνώση μας αὐτὴ γιὰ τὸ ἀπόλυτο ποὺ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν ἐνορατικὴ γνώση πιθανὸν νὰ ἔχη χάσματα, ἰσχυρίζεται ὁ Bergson, ὅμως δὲν εἶναι ἐξωτερικὴ, ὅπως ἡ γνώση ποὺ ἔχομε μὲ τὴ νόηση. Ἡ διάνοια, λέει ὁ Bergson, ὑπολογίζει, μετράει, συνδυάζει, ἐνῶ ἡ ἐνόραση μᾶς χαρίζει πραγματικὴ, ζωντανὴ γνώση. Ἔτσι φθάνομε στὸ παράδοξο ἡ γνώση νὰ κατακτᾶται μὲ τὰ ἄλογα στοιχεῖα τῆς ὑπάρξεώς μας¹.

Ὅμως ὁ ἐνορατικὸς αὐτὸς τρόπος γνώσεως, ποὺ ὁ Bergson εἰσάγει, δὲν εἶναι κάτι ἐντελῶς νέο, συγγενεῦει μὲ πολλὰ προηγούμενα στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. Ὁ Schelling (Σέλλινγκ)

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 50 ἐπ.

είχε εισαγάγει την «πνευματική θέα», και είναι φανερό ότι επέδρασε στον Bergson. Η πνευματική αυτή θέα (intellektuelle Anschauung) του Schelling είναι μια άμεση νοητική αποκάλυψη, με την οποία ο νοῦς θεάται την αλήθεια, χωρίς τη μεσολάβηση επισημονικῶν αποδείξεων. Ἀλλὰ καὶ τοῦ Schelling ἡ «πνευματική θέα» ὑπάρχει στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, εἶναι ἔννοια πλατωνική. Ὁ Πλάτων πολλές φορές στοὺς διαλόγους του εἰσάγει, μετὰ τὴ δύσκολη πορεία τῆς διαλεκτικῆς, ἓνα εἶδος πνευματικῆς θέας τοῦ ὑπὸ συζήτησιν ἀντικειμένου. Ἡ θέα ὅμως αὐτὴ ἔρχεται ἐκ πολλῆς συνουσίας γιγνομένης περὶ τὸ πρᾶγμα αὐτὸ... καὶ ἐξαίφνης, οἷον ἀπὸ πυρὸς πηδῆσαντος ἐξαφθὲν φῶς... Ἀφοῦ δηλ. ὁ νοῦς ἔχει περιζῶσει λογικὰ τὸ ἀντικείμενο, καὶ ἀφοῦ ἔχουν ἐξαντληθῇ ὅλοι οἱ τρόποι λογικῆς προσεγγίσεως, ἔρχεται ἐξαίφνης καὶ ἀπὸ τὴν πολλὴ λογικὴ συνάφεια, ποὺ ἔχει προηγηθῇ, ἡ διείσδυση στὴν οὐσία τοῦ πράγματος, ἔρχεται ἡ ἐνορατικὴ θέα, ὅπως θὰ ἔλεγαν οἱ σύγχρονοι. Ὅμως ὁ Πλάτων ποτὲ δὲν ἀπολυτοποιεῖ τὴ θέα αὐτή, ὥστε νὰ τὴν κἀν μοναδικὴ πηγὴ γνώσεως. Τὸ βῆμα αὐτὸ πρὸς τὴν ἀπολυτοποίησιν γίνεται λίγους αἰῶνες ἀργότερα μὲ τὸν νεοπλατωνικὸ φιλόσοφο Πλωτῖνο. Μὲ ἀπίθανα πλούσια χρώματα περιγράφει στὶς Ἑννεάδες του ὁ Πλωτῖνος, πῶς ἡ ψυχὴ, σὲ στιγμὲς ἐξαιρετικῆς, φθάνει σὲ ἄμεση θέα τῆς ἴδιας τῆς αλήθειας, ποὺ γι' αὐτὸν εἶναι τὸ Ἐν ἢ ὁ Θεός. Ἡ συναίσθησις τοῦ Πλωτίνου εἶναι, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, ἓνα «πλησίασμα» τῆς ψυχῆς τοῦ ὑποκειμένου πρὸς τὸ ἀντικείμενο τόσο ἄμεσο, ὥστε τὸ ὑποκείμενο «εἰσχωρεῖ» πλέον μέσα στὸ ἀντικείμενο καὶ τὸ θεᾶται. Γιὰ νὰ φθάσῃ ὅμως ὁ ἄνθρωπος στὴ θέα αὐτὴ πρέπει νὰ ξεπεράσῃ ὄχι μόνο τὶς πληροφορίες ποὺ τοῦ δίνουν οἱ αἰσθήσεις, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπιστήμη: *ὑπὲρ ἐπιστήμην... δεῖ δραμεῖν καὶ ... ἀποστῆναι δεῖ καὶ ἐπιστήμης καὶ ἐπιστητῶν.* Ὅ,τι ὅμως κανεὶς θεᾶται δὲν ἀνακοινώνεται μὲ λόγια. Μπορεῖ ἀπλῶς κανεὶς νὰ ἐγκαρδιώσῃ ἐκεῖνον ποὺ θέλει νὰ ἔχῃ αὐτὴ τὴ θέα, ἀλλὰ ἡ θέα ἢ ἴδια εἶναι ἔργο τοῦ *ἰδεῖν βουλομένου*, κατὰ τὸν Πλωτῖνο.

Ἡ φαινομενολογία. Μιὰ νέα φιλοσοφικὴ μέθοδος, τρόπον δηλ. ἔρευνας, εἰσάγει ὁ Edmund Husserl (Χοῦσερλ). Ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι ἡ μέχρι τότε φιλοσοφία ἀπέτυχε, δὲν πλησίασε

κάν τὸ σκοπὸ τῆς. Ἡ φιλοσοφία πρέπει, κατὰ τὸν Husserl, νὰ εἶναι αὐστηρὴ ἐπιστῆμη. Νὰ μὴν ἀναλίσκεται σὲ θεωρητικὲς ἀναζητήσεις, ἀλλὰ νὰ ἐπιστρέψῃ «στὰ ἴδια τὰ πράγματα» καὶ νὰ τὰ περιγράψῃ ἀπλᾶ καὶ λιτά. Πραγματικὴ καὶ γνήσια εἶναι ἡ ἐπιστῆμη μόνον ὅταν τῇ βάσει τῆς τὴν ἀποτελοῦν κρίσεις, ποὺ τὸ κύρος τους πηγάζει ἄμεσα ἀπὸ τὴ «θέα». Ἡ ἄμεση θέα, λέει ὁ Husserl, εἶναι ἡ πηγὴ γιὰ κάθε λογικὸ ἰσχυρισμό. Ἡ θέα εἶναι ἡ ὁδὸς τῆς γνώσεως. Ἡ θέα ὅμως αὕτὴ δὲν νοεῖται, ὅπως στὸν ἐμπειρισμό, ὡς θέα τοῦ συγκεκριμένου ἀντικειμένου, θέα διὰ τῶν αἰσθήσεων, ἀλλὰ ὡς θέα τῆς «οὐσίας», τοῦ «εἶδους» (ὁ ὅρος εἶναι ἀριστοτελικός), ποὺ ἐνυπάρχει στὸ κάθε συγκεκριμένο ἀντικείμενο. Ἡ οὐσία ἢ τὸ εἶδος εἶναι, κατὰ τὸν Husserl, ἓνα ἰδιότυπο ἀντικείμενο γνώσεως, καὶ μπορεῖ νὰ συλληφθῇ μόνο μὲ ἓνα ἐπίσης ἰδιότυπο τρόπο ἢ μᾶλλον μὲ μιὰ ἰδιότυπη θέα. Ἡ ἔννοια αὕτὴ τῆς θέας συνδυασμένη μὲ τὴ θεωρία περὶ τῆς οὐσίας τοῦ ἀντικειμένου ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρίαν τῆς φαινομενολογίας. Ὅπως ἡ ἐμπειρικὴ θέα εἶναι ἡ συνείδηση ἑνὸς ἀτομικοῦ, συγκεκριμένου ἀντικειμένου, ἔτσι ἡ θέα τῆς οὐσίας εἶναι συνείδηση τῆς καθαρῆς οὐσίας. Ἡ θέα αὕτὴ μᾶς δίνει τὴν αὐτοουσία τῶν πραγμάτων.

Γιὰ νὰ συλλάβω τὴν οὐσία τοῦ δένδρου π.χ., πρέπει βέβαια νὰ ξεκινήσω ἀπὸ τὰ συγκεκριμένα δένδρα στὶς διάφορες μορφὲς καὶ ποικιλίες τους. Γιὰ νὰ φθάσω ὅμως σ' αὐτὸ ποὺ ἡ φαινομενολογία ὀνομάζει ἀντικείμενο τῆς γνώσεως, δηλ. στὴν οὐσία ἢ τὸ εἶδος, πρέπει νὰ ἐφαρμόσω ὅ,τι ὁ Husserl ὠνόμασε «ἐποχή» (ὁ ὅρος προέρχεται ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους σκεπτικοὺς φιλοσόφους καὶ σημαίνει : ἐπιφύλαξη νὰ ἐκφέρω γνώμη). Πρέπει δηλ. νὰ παραμερίσω τὴν ὕπαρξη τοῦ συγκεκριμένου δένδρου, τὰ ἐμπειρικὰ καὶ ἀτομικὰ στοιχεῖα του, ποὺ εἶναι ἄστατα καὶ ρευστά, νὰ τὰ βάλω ὅλα αὐτὰ σὲ «παρένθεση» καὶ νὰ ἀσκήσω «ἐποχή». Ἔτσι θὰ μπορέσω νὰ φθάσω στὸ σταθερὸ καὶ πρωταρχικόν, στὴν οὐσία, στὸ εἶδος τοῦ δένδρου. Καὶ παρ' ὅλο ποὺ ὅλη αὕτὴ ἡ διαδικασία στηρίζεται στὴ θέα τῶν ἐπὶ μέρους, τῶν πολλῶν συγκεκριμένων δένδρων, δὲν φθάνω στὴν οὐσία τοῦ δένδρου μὲ λογικὴ ἀφαίρεση, ὅπως γίνεται μὲ τὶς ἔννοιες, ἀλλὰ μὲ τὴν ἄμεση θέα, ποὺ στὴν περίπτωσιν αὕτῃ – ἐπειδὴ ἔχω πολλὰ ἐπὶ μέρους – λέγεται

γενικεύουσα θέα. Ἡ φαινομενολογική μέθοδος λοιπὸν εἶναι καθαρὰ περιγραφική. Περιγράφει τὴν οὐσία ὅπως ἀκριβῶς τὴν θεάζεται. Ἀφοῦ ἀσκήσῃ «ἐποχή» καὶ βάλῃ σὲ «παρένθεση» τὴν ὑπαρξή, τὴ φυσικὴ ὑπόσταση τοῦ ἀντικειμένου, προχωρεῖ βῆμα - βῆμα πρὸς τὴ διαφώτιση τῆς οὐσίας μέσῳ τῆς θέας.

Ἀντίθετα μὲ τὸ συγκεκριμένο ἀντικείμενο, ποῦ (μέσῳ τῆς ὁράσεως) εἶναι δεδομένο τῶν αἰσθήσεων, ἡ οὐσία, τὸ εἶδος (μέσῳ τῆς θέας) εἶναι δεδομένο τῆς συνειδήσεως. Γι' αὐτό, ὅταν ὁ Husserl λέει νὰ ἐπιστρέψωμε «στὰ ἴδια τὰ πράγματα», ἐννοεῖ νὰ ἐπιστρέψωμε σὲ ὅ,τι εἶναι ἀπλᾶ, δηλ. ἄμεσα - μὲ τὴν ἄμεση θέα - δεδομένο στὴ συνειδήσῃ μας ἢ σὲ ὅ,τι «βλέπομε» νὰ ἐμφανίζεται ἐνώπιον τῆς συνειδήσεώς μας. Τὰ δεδομένα αὐτὰ τῆς συνειδήσεως τὰ ὀνομάζει ὁ Husserl «φαινόμενα», ἐπειδὴ ἀκριβῶς παρουσιάζονται, «φαίνονται» ἐνώπιον τῆς συνειδήσεως, καὶ τὴ φιλοσοφία του ἢ μᾶλλον τὴ μέθοδό του «φαινομενολογία», ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἀσχολεῖται καὶ προσπαθεῖ νὰ γνωρίσῃ αὐτὰ τὰ φαινόμενα. Φαινόμενο λοιπὸν στὴ φιλοσοφία τοῦ Husserl δὲν σημαίνει οὔτε τὸ φυσικὸ φαινόμενο, οὔτε αὐτὸ ποῦ ἀπλῶς φαίνεται καὶ ποῦ μπορεῖ πίσω του νὰ ὑπάρχῃ κάποιο νοούμενο, σημαίνει αὐτὸ ποῦ ἀπλῶς φαίνεται στὴ συνειδήσῃ, ποῦ εἶναι δεδομένο τῆς συνειδήσεως. Προϋποτίθεται βέβαια ὅτι δεδομένο τῆς συνειδήσεως εἶναι μόνον ἡ οὐσία, καὶ μόνος τρόπος προσεγγίσεώς της ἡ θέα. Ἡ φαινομενολογία λοιπὸν δὲν ἐνδιαφέρεται, ἂν πέρα ἢ πίσω ἀπὸ τὸ φαινόμενο ὑπάρχει κάτι ἄλλο, ἀλλὰ καταγίνεται ἀποκλειστικὰ μὲ τὸ δεδομένο τῆς συνειδήσεως ὡς φαινόμενο, ὡς κάτι ποῦ φαίνεται στὴ συνειδήσῃ, χωρὶς νὰ ρωτᾷ ἂν αὐτὸ εἶναι πραγματικότητα ἢ ἀπλὴ ἐμφάνεια. Ἡ φαινομενολογικὴ μέθοδος δὲν εἶναι οὔτε ἀπαγωγικὴ οὔτε ἐπαγωγικὴ, θέλει νὰ διαφωτίσῃ πλήρως, ν' ἀποδείξῃ - ἀλλὰ ὄχι μὲ συλλογισμοὺς - ὅ,τι εἶναι δεδομένο τῆς συνειδήσεως. Δὲν ἐξηγεῖ τὰ φαινόμενα μὲ νόμους οὔτε ἐξάγει συμπεράσματα ἀπὸ ἀρχὰς ποῦ θέτει ἀλλὰ θέλει νὰ ἰδῇ, νὰ θεασθῇ ὅ,τι ὑπάρχει ἐνώπιον τῆς συνειδήσεως. Τὴν ἐνδιαφέρει ὅ,τι γνωρίζομε ἢ ἀγαπᾶμε ἢ μισοῦμε ἢ ἐκεῖνο γιὰ τὸ ὁποῖο ἀμφιβάλλομε, δηλ. ὅ,τι ὑπάρχει ἐνώπιον τῆς συνειδήσεως, τὸ δεδομένο¹.

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 52 ἐπ.

Μαθητής του Husserl είναι ο γερμανός Martin Heidegger (Χάιντεγκερ), του οποίου το όνομα είναι στενά συνδεδεμένο με το φιλοσοφικό ρεύμα του υπαρξισμού. Ο υπαρξισμός γεννήθηκε στον 20ο αιώνα, μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, απλώθηκε όμως ευρύτερα μετά τον δεύτερο. Καυά το σχηματισμό του δέχθηκε την επίδραση τόσο της «φαινομενολογίας» του Husserl όσο και του ρεύματος που λέγεται «φιλοσοφία της ζωής». Κατάγεται όμως κατ' ευθείαν από το Δανό φιλόσοφο του περασμένου αιώνα Søren Kierkegaard (Κίρκεγκωρ). Έκτός από τον Heidegger άλλος γερμανός εκπρόσωπος του υπαρξισμού είναι ο Karl Jaspers (Γιάσπερς). Είναι αυτός που «έξεθαψε» και έρμήνευσε συστηματικά στα μαθήματά του τον Kierkegaard. Στη Γαλλία τέλος, όπου είναι ευρύτατα διαδεδομένος, αντιπροσωπεύεται ο υπαρξισμός κυρίως από τους Gabriel Marcel (Μαρσέλ) και Jean-Paul Sartre (Σάρτρ). Όλοι σχεδόν οι υπαρξιστάι χρησιμοποιούν τη φαινομενολογική μέθοδο, είναι «φαινομενολόγοι». Αντίποδα αυτών αποτελούν οι «αναλυτικοί φιλόσοφοι», που ή μέθοδός τους κατάγεται από το θετικισμό (βλ. επόμενο κεφάλαιο). Φαινομενολογία και αναλυτική φιλοσοφία είναι τα δύο κύρια φιλοσοφικά ρεύματα της εποχής μας.

3. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Ήδη στην εισαγωγή ανέκυψε από τη συζήτησή μας το πρόβλημα της πραγματικότητας του εξωτερικού κόσμου. Έξωτερικός λέγεται όλος ο φυσικός κόσμος, ό,τι βλέπομε, αγγίζομε ή ακοῦμε. Μέσα σ' αυτόν συγκαταλεγόμαστε και μεῖς οἱ ἴδιοι ὡς φυσικά ὄντα, ὡς ὀργανισμοί. Έξαίρεση πάντοτε ἀποτελεῖ ὁ,τι ὀνομάζομε σὸν ἄνθρωπο γνωσιοθεωρητικὸ συνειδέναι, ὁ,τι δηλ. ἀποτελεῖ τὸ ὑποκείμενο τῆς γνώσεως. Μόνον αὐτὸ δὲν κατατάσσεται ποτὲ σὸν λεγόμενο ἐξωτερικὸ κόσμο.

Ὁ κόσμος λοιπὸν αὐτός, ὁ ἐξωτερικός, πού γιὰ τὴν ἀπλὴ καθημερινή ζωὴ εἶναι ὁ,τι πιὸ ἀληθινὸ καὶ αὐτονόητο, ἔγινε πολὺ νωρὶς πρόβλημα γιὰ τὴ φιλοσοφία, καὶ ἰδιαίτερα τὴ γνωσιολογία.

“Όπως είπαμε ήδη στο πρώτο κεφάλαιο, οί ὅροι τῆς γνώσεως εἶναι δύο: τὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ ἀντικείμενο. Μεγάλη σημασία ἔχει νὰ καταλάβουμε τὴ σχέση ἀναφορᾶς τοῦ ἑνὸς πρὸς τὸν ἄλλο. Ὅτι δηλ. τὸ γνωσιοθεωρητικὸ ὑποκείμενο ἢ συνειδέναι, ὅπως ἔχει ἐπικρατήσῃ νὰ λέγεται, δὲν νοεῖται, δὲν ὑπάρχει χωρὶς νὰ ἀναφέρεται σὲ κάποιον ἀντικείμενο, τὸ ὁποῖο ἔχει ἐνώπιόν του καὶ προσπαθεῖ νὰ τὸ γνωρίσῃ. Εἶναι βέβαιο λοιπὸν ὅτι, ἐφ’ ὅσον ὑπάρχει τὸ ὑποκείμενο, ὑπάρχει καὶ κάτι ἄλλο, π.χ. ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος, τὸν ὁποῖον τὸ ὑποκείμενο συλλαμβάνει μὲ τὴ γνώση του. Τὸ ἀντικείμενο τίθεται μαζί μὲ τὸ ὑποκείμενο, τὸ ὁποῖο καὶ ἀποτελεῖ τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς του. Εἶναι αὐτονόητο ἐπομένως ὅτι γιὰ νὰ ἰσχυρισθῶ ὅτι ὑπάρχει κάτι ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ μένα, πρέπει νὰ ἔχω γι’ αὐτὸ κάποια γνώση. Μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ: ὑπάρχει ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος, συνυπονοῶ ὅτι ἔχω καὶ κάποια γνώση γι’ αὐτόν. Τὸ «ὑπάρχειν» δηλ. ἔχει μέσα του πάντοτε καὶ τὸ «εἰδέναι». Ἐφ’ ὅσον ὅμως τὸ ὑπάρχειν ἔχει μέσα του καὶ τὸ εἰδέναι, δηλ. τὰ δύο βρίσκονται σὲ ἄμεση σχέση καὶ ἀλληλοεξάρτηση, τίθεται τὸ ἐρώτημα: ὑπάρχει τὸ ἓνα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἄλλο; ὑπάρχει ἓνα ὑπάρχειν ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἓνα εἰδέναι; Ἀπλούστερα: ὑπάρχει ἓνας ἐξωτερικὸς κόσμος ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν ὑποπίπτῃ ἢ ὄχι (ὡς ἀντικείμενο) στὴ συνειδήσή μου;

Ὁ ἀπλοϊκὸς ρεαλισμὸς εἶναι τὸ φιλοσοφικὸ ρεῦμα ποὺ διερμηνεύει τὴν ἀντίληψη τῆς ἀπλῆς καθημερινῆς ζωῆς. Κατ’ αὐτὸν τὰ ὑλικά σώματα καὶ οἱ ιδιότητές τους ὑπάρχουν ἀπέναντί μας, καὶ μεῖς μὲ τίς αἰσθήσεις μας «τὰ ψαύομε» ἄμεσα, καὶ διαπιστώνομε ὅτι εἶναι τόσο πράσινα ἢ κόκκινα, τόσο μεγάλα ἢ μικρὰ ὅσο τὰ αἰσθανόμαστε. Βεβαίως μέσα στὴ συνειδήσή μας σχηματίζονται αἰσθήματα καὶ παραστάσεις γιὰ τὰ πράγματα, ὅμως οὔτε τὰ αἰσθήματα οὔτε οἱ παραστάσεις «ἐπηρεάζουν» τὰ πράγματα, τὰ ἀντικείμενα τῆς γνώσεώς μας. Τὰ αἰσθήματα καὶ οἱ παραστάσεις ἀπλῶς ἀπεικονίζουν, ἀντικατοπτρίζουν τὰ πράγματα. Εἴτε ἔχομε αἶσθημα εἴτε ὄχι, τὸ ἀντικείμενο ὑπάρχει καὶ ἔχει τίς ιδιότητές του. Ἐνα ἄνθος π.χ. ἔχει τὸ χρῶμα του καὶ τὴν εὐωδιά του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν ἐγὼ εἶμαι τυφλὸς καὶ δὲν τὸ βλέπω ἢ μοῦ

συμβαίνει κάτι άλλο και δὲν αἰσθάνομαι τὴ μυρωδιά του. Ὑπάρχει πρὶν τὸ αἰσθανθῶ καὶ ἀφοῦ παύσω νὰ τὸ αἰσθάνωμαι. Τὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ ἀντικείμενο νοοῦνται, ἀπὸ τὸν ἀπλοϊκὸ ρεαλισμό, ὁλωσδιόλου χωριστὰ καὶ ἀνεξάρτητα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Τὸ ἀντικείμενο ὑπάρχει πρὶν καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο. Τὸ ὑποκείμενο ἀπλῶς ἀνακαλύπτει τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὶς ιδιότητες τοῦ ἀντικειμένου, τοῦ κόσμου ποὺ τὸ περιβάλλει. Τόσο ὁ κόσμος ὅσο καὶ οἱ ιδιότητές του ὑπάρχουν σταθερὰ καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν τὸ ὑποκείμενο τὶς αἰσθάνεται ἢ ὄχι. Ἡ γνώση ποὺ ἀποκτᾷ τὸ ὑποκείμενο ἔγκειται στὴ συμφωνία τῶν παραστάσεων του μὲ τὰ πράγματα. Ὑποκείμενα τῆς γνώσεως εἶναι καὶ μέτρα τῆς γνώσεως, ἀφοῦ γιὰ νὰ ἐπαληθευθοῦν οἱ παραστάσεις, πρέπει νὰ συγκριθοῦν μὲ τὰ ἴδια τὰ πράγματα.

Αὕτῃ περίπου εἶναι καὶ τοῦ **διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ** ἡ στάση, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἐδῶ τονίζεται ἰδιαίτερα ἡ ὕλικότητα τόσο τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ὅσο καὶ τοῦ ὑποκειμένου. Ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος, ἰσχυρίζεται ὁ διαλεκτικὸς ὕλισμός, ἀποτελεῖται ἀπὸ ὕλη, ἢ ὅποια βρίσκεται σὲ διαρκὴ κίνηση, μετασχηματίζεται ἀπὸ τὴ μία μορφή στὴν ἄλλη. Ὁ ὕλικὸς φυσικὸς κόσμος εἶναι τὸ θέατρο αὐτῶν τῶν μεταβολῶν. Καὶ μεῖς οἱ ἄνθρωποι εἴμαστε ἐπίσης προϊόντα τῆς φύσεως, εἴμαστε μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς μορφὲς τῶν μεταβολῶν. Σὲ ὅλες ὅμως τὶς μορφὲς καὶ περιπτώσεις ἡ ὕλη εἶναι τὸ πρωταρχικόν. Ἡ ἀνθρώπινη συνείδηση ποὺ ἀντιλαμβάνεται εἶναι τὸ δευτερεύον. Ἄλλωστε καὶ ἡ ἴδια ἡ συνείδηση εἶναι ὕλη ὀργανωμένη σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο. Καὶ ἡ συνείδηση καὶ ἡ νόηση εἶναι ἀνώτερα προϊόντα τῆς ὕλης, ὀργανωμένης μὲ ὀρισμένο τρόπο. Γνώση ἐξ ἄλλου ἔχομε, κατὰ τὸν διαλεκτικὸ ὕλισμό, ὅταν ἡ ὕλη τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἐρεθίζοντας τὰ αἰσθητήρια ὄργανά μας προκαλεῖ τὸ αἶσθημα. Ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος μᾶς γίνεται γνωστὸς μέσθ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων. Ἡ ὕλη ὅμως εἶναι ἐκεῖνη ποὺ ἐπιδρᾷ στὰ αἰσθητήρια ὄργανά μας. Τὰ αἰσθήματα ποὺ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὴν ἐπίδραση αὕτῃ ἀπλῶς ἀντανაკλοῦν, ἀπεικονίζουν τὴν ἐξωτερικὴ πραγματικότητα, δηλ. αὐτὸ ποὺ ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα αἰσθήματα. Σπουδαιότεροι θεωρητικοὶ τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ εἶναι οἱ Karl Marx

(Μάρξ), Ludwig Feuerbach (Φόϋερμπαχ), Friedrich Engels (Ένγκελς) καὶ Vladimir Lenin (Λένιν).

“Ἄς ξαναγυρίσωμε στὸν τρόπο σκέψεως τοῦ ρεαλισμοῦ καὶ ἄς παρακολουθήσωμε τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν ἀπλοϊκὸ στὸν **κριτικὸ ρεαλισμό**: “Ἄν πέσω στὴ θάλασσα νὰ κολυμπήσω μετὰ ἀπὸ μισὴ ὥρα ἡλιοθεραπείας, τὸ νερὸ θὰ μοῦ φανῇ κρύο, ἐνῶ, ἂν δὲν ἔχω μείνη καθόλου στὸν ἥλιο, τὸ νερὸ θὰ μοῦ φανῇ χλιαρό. Τὸ νερὸ δηλ. αὐτὸ καθ’ ἑαυτὸ δὲν εἶναι χλιαρὸ τὴ μιὰ φορὰ καὶ ψυχρὸ τὴν ἄλλη, ἀλλὰ ἔχει ἀπλῶς μιὰ κάποια θερμοκρασία, ἡ ὁποία προκαλεῖ στὸ σῶμα μου τὴ μιὰ φορὰ τὸ αἶσθημα τοῦ ψυχροῦ καὶ τὴν ἄλλη τὸ αἶσθημα τοῦ χλιαροῦ. Τὸ σῶμα μου δὲν δέχεται παθητικὰ τὴν ἀντικειμενικῶς ὑπάρχουσα ποιότητα τοῦ νεροῦ, ἀλλὰ ἔχει ἓνα αἶσθημα, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ἐρεθισμοῦ ποῦ δέχθηκε καὶ τῆς καταστάσεως στὴν ὁποία βρισκόταν, ὅταν τὸ δέχθηκε. “Ἄν ἐγὼ δὲν εἶχα μείνει στὸν ἥλιο, δὲν θὰ μοῦ φαινόταν τὸ νερὸ κρύο, δηλ. τὸ νερὸ δὲν θὰ εἶχε αὐτὴ τὴν ιδιότητα, ἂν δὲν τοῦ τὴν εἶχα ἀποδώσει. Ἐπομένως τὰ ἀντικείμενα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἔχουν κάποιες ιδιότητες, δὲν εἶναι ὅμως ἀκριβῶς αὐτὲς ποῦ τὸ ἐκάστοτε ὑποκείμενο τοὺς ἀποδίδει. Τὸ ἐκάστοτε ὑποκείμενο δὲν δέχεται παθητικὰ τὴν εἰκόνα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ τῶν ιδιοτήτων του, ἀλλὰ συμμετέχει στὸ σχηματισμὸ τῆς. Τὸ ὑποκείμενο ἀποδίδει κάποιες ιδιότητες στὰ πράγματα. Αὐτὲς δὲν εἶναι βεβαίως ὑποκειμενικὲς κατασκευές, οὔτε ὅμως καθρεφτίζουν τὶς ἀντικειμενικῶς ὑπάρχουσες ιδιότητες τῶν πραγμάτων. Οἱ ιδιότητες ποῦ ἀποδίδει τὸ ὑποκείμενο στὰ πράγματα, εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν ἐρεθισμῶν ποῦ δέχθηκε καὶ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ὡς ὑποκείμενο ἀντέδρασε. Αὐτὴ εἶναι ἡ ὀπτικὴ γωνία τοῦ κριτικοῦ ρεαλισμοῦ.

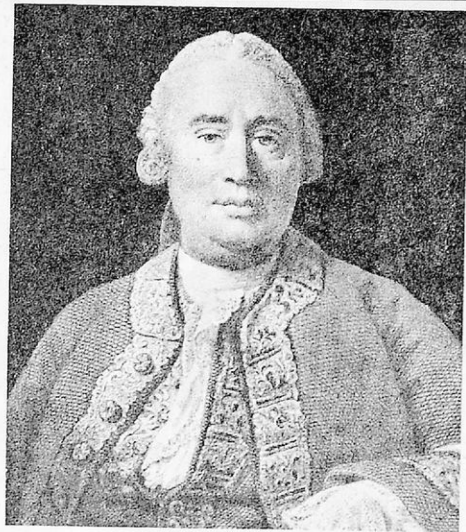
“Ὁ **ὑποκειμενικὸς ἰδεαλισμὸς** εἶναι τὸ φιλοσοφικὸ ρεῦμα ποῦ ἀναπτύσσει, ὡς τὶς ἄκρες συνέπειές τους, τὰ σπέρματα τοῦ ὑποκειμενισμοῦ, ποῦ ὑπάρχουν στὸν κριτικὸ ρεαλισμό: “Ὅταν ἰσχυρίζωμαι ὅτι ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπὸ μένα, σημαίνει ὅτι τὸν φέρνω στὴν παράστασή μου, τὸν κάνω ἀντικείμενο τοῦ συνειδέναι μου καὶ συγχρόνως ἰσχυρίζωμαι ὅτι ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συνειδήσή μου. “Ἄν δὲν τὸν φέρω

στη συνείδησή μου, δέν μπορώ νά ισχυρισθῶ ὅτι ὑπάρχει, ἄρα κατ' οὐσίαν δέν ὑπάρχει ἔξω ἀπὸ τὴ συνείδησή μου. Τὰ πράγματα ὑπάρχουν μόνο ὡς αἰσθήματα καὶ παραστάσεις. Δέν εἶμαι σὲ θέση νὰ γνωρίζω ἂν ὑπάρχουν πράγματα ἔξω καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συνείδησή μου, γιατί, γιὰ νὰ πῶ ὅτι ὑπάρχουν, πρέπει νὰ ἔχουν γίνει περιεχόμενο τῆς συνειδήσεώς μου. Τὸ ὑπάρχειν συμπίπτει μὲ τὸ συνειδέναι, *esse est percipi*, σύμφωνα μὲ τὸν λατινικὸ ὄρο. Ἐνα ἀντικείμενο ὑπάρχει μόνο ὅταν ἓνα ὑποκείμενο ἔχει κάποιο αἶσθημα γι' αὐτό. Γιὰ νὰ ὑπάρξη προϋποθέτει μιὰ συνείδηση πού τὸ αἰσθάνεται, καὶ τελικῶς δέν ὑπάρχει παρὰ μόνο μέσα στὴ συνείδηση πού τὸ ἀντιλαμβάνεται.



Georg Berkeley.

Βλέπω αὐτὸ ἐδῶ τὸ κεράσι, λέει ὁ Berkeley, ὁ ἰδρυτὴς τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ, τὸ γεύομαι, εἶμαι πεπεισμένος ὅτι δέν εἶναι δυνατόν οὔτε νὰ ἰδῶ, οὔτε νὰ γευθῶ, οὔτε νὰ ἀγγίξω κάτι πού δέν ὑπάρχει. Συνεπῶς τὸ κεράσι εἶναι πραγματικό. Ἄν τώρα ἀφαιρέσω τὰ αἰσθήματα τοῦ μαλακοῦ, τοῦ ὑγροῦ, τοῦ ἐρυθροῦ κ.λπ. τότε δέν ὑπάρχει πιά κεράσι, γιατί τὸ κεράσι δέν εἶναι μιὰ οὐσία χωριστὴ ἀπ' αὐτὰ τὰ αἰσθήματα, εἶναι ἡ σύνθεση τῶν αἰσθητῶν ἐντυπώσεων ἢ ἰδεῶν. Μὲ τὸν ὄρο «ἰδέα» ὁ Berkeley δέν ἐννοεῖ ἓνα ἀντικειμενικὸ νόημα, ὅπως ὁ Πλάτων, ἀλλὰ τὴν ὑποκειμενικὴ, τὴν διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντίληψη, ὅ,τι κανεῖς βλέπει ἢ ἀκούει, τὸ ἴδωμα, τὸ ἀκουσμα κ.λπ. Κατὰ τὸν Berkeley, ὅ,τι ὀνομάζομε συγκεκριμένο ἀντικείμενο ἢ, ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Ἀριστοτέλης, *τόδε τι*, δέν εἶναι παρὰ μιὰ σύνθεση παραστά-



David Hume.

σεων ή αισθημάτων, ιδεών. Δηλαδή όλα όσα νομίζουμε ότι υπάρχουν είναι παράγωγα του πνεύματός μας¹. «Υπάρχουν μόνο πνεύματα και ιδέες» ισχυρίζεται ο Berkeley. Κάτι ανάλογο έδίδαξε και ο Schopenhauer (Σοπενχάουερ), ότι δηλ. ο κόσμος είναι παράσταση, ότι δεν υπάρχει υποκείμενο χωρίς αντικείμενο, μόνο που γι' αυτόν ο κόσμος εκτός από παράσταση είναι και βούληση.

Ο Hume βρίσκεται επίσης πολύ κοντά στον Berkeley. Ότι από την εποχή του Άριστοτέλη ώνομάσθηκε ουσία και συνδέθηκε με την πραγματικότητα του εξωτερικού κόσμου θεωρείται τώρα από τον Hume ως προϊόν του συνειδέναι μας. Ούτε ή πείρα ούτε ή διάνοια, ισχυρίζεται ο Hume, είναι ικανές να μās πείσουν γιά την πραγματικότητα του υλικού κόσμου². Η παραδοχή αυτού του κόσμου είναι πόρισμα της σκέψεώς μας. Παρ' όλα αυτά δέχεται ο Hume ότι, ενώ είναι αδύνατο να αποδειχθῇ έπιστημονικώς ή έννοια της ουσίας, όμως ο άνθρωπος από πρακτικούς λόγους θα πιστεύη πάντοτε ότι υπάρχει απέναντί του τὸ σταθερό αντικείμενο, που ὁ Άριστοτέλης ώνόμασε ουσία, γιατί χωρίς αυτό δεν μπορεί ούτε να ζήση ούτε να ενεργήση πρακτικά. Τέλος, τόσο ο Berkeley ὅσο και ο Hume καταλήγουν στον ψυχολογισμό, δηλ. στην αντίληψη ότι ὅλη ή πραγματικότητα αναλύεται σέ ψυχικά δεδομένα, σέ βιώματα, καί ότι καμμιά έπιστημονική γνώση δεν είναι αντικειμενική.

Ακρότατη μορφή του υποκειμενικοῦ ιδεαλισμοῦ είναι ὁ λεγόμενος Solipsismus (= solus ipse). Στή γλώσσα μας θα μπορούσαμε να τὸν αποδώσωμε με τὸν ὅρο «εαυτολογία» (ὡς ὅρος εισάγεται ἀπὸ τὸν Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλο). Γιά τὸν εαυτολόγο

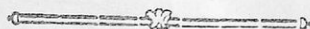
1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 55 ἐπ.

2. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 45 ἐπ.

υπάρχει μόνο ή συνείδησή του και τὸ περιεχόμενό της, οὔτε καὶ οἱ συνειδήσεις τῶν συνανθρώπων του. Μόνο ἡ δική του συνείδηση καὶ τὸ περιεχόμενό της εἶναι κάτι τὸ πραγματικό, γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα δὲν ἔχει καμμία ἀπόδειξη ὅτι ὑπάρχουν. Μόνο ὅ,τι αἰσθάνεται καὶ σκέπτεται αὐτὸς εἶναι ἀληθινό, καὶ μάλιστα μόνο κατὰ τὴ διάρκεια ποὺ τὸ σκέπτεται ἢ τὸ αἰσθάνεται. Πρὶν γεννηθῇ, ὁπότε δὲν σκεπτόταν οὔτε αἰσθανόταν, ὁ κόσμος δὲν ὑπῆρχε, οὔτε θὰ συνεχίσῃ νὰ ὑπάρχῃ, ὅταν αὐτὸς πεθάνῃ. Οἱ συνάνθρωποι του, τὰ ζῶα καὶ τὰ ἀντικείμενα ποὺ τὸν περιβάλλουν, ὑπάρχουν μόνον ἐφ' ὅσον αὐτὸς τὰ αἰσθάνεται ἢ τὰ σκέπτεται. Τὸ νὰ ἰσχυρίζεται κανεὶς ὅτι αὐτὰ ὑπάρχουν καὶ ὅταν δὲν τὰ αἰσθάνεται, εἶναι, κατὰ τὸν ἑαυτολόγο, μιὰ μεγάλη ἀπλοϊκότητα.

Ἡ κριτικὴ φιλοσοφία τοῦ Kant εἶναι μιὰ μεγαλοφυῆς πραγματικὰ προσπάθεια νὰ σωθῇ ἡ γνωσιολογία ἀπὸ τὶς ἀκρότητες τοῦ ρεαλισμοῦ καὶ τοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ἄν πέτυχε εἶναι δύσκολο νὰ τὸ ἀποφασίσῃ κανεὶς. Ὅπως στὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τῆς γνώσεως ἔτσι καὶ στὸ πρόβλημα τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητας ὁ Kant ζητᾷ μιὰ μέση λύση. Βεβαίως ὑπάρχει, λέει ὁ Kant, ἓνας κόσμος πέρα καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συνείδησή μας, ὑπάρχει ἓνα «πρᾶγμα καθαυτό» (das Ding an sich), ὅμως αὐτὸ δὲν μᾶς γίνεται ποτὲ ἄμεσα γνωστό, ὅπως πιστεύει ὁ ρεαλισμός. Τὸ πρᾶγμα καθαυτό δὲν ἀντικατοπτρίζεται ποτὲ μέσα μας, ὥστε νὰ τὸ γνωρίσωμε. Τὸ γνωρίζομε σχηματίζοντας γι' αὐτὸ μιὰ γνωστικὴ εἰκόνα, ἓνα φαινόμενο. Ὅλα τὰ ἀντικείμενα ποὺ γνωρίζομε εἶναι φαινόμενα, δηλαδὴ σχηματισμοὶ τῆς γνωστικῆς μας δυνάμεως, περιεχόμενα τῶν παραστάσεών μας. Τὸ φαινόμενο, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ πρᾶγμα καθαυτό, εἶναι προσιτὸ στὸν ἄνθρωπο, εἶναι ὁ κόσμος ποὺ βλέπομε καὶ ἀκοῦμε, ὁ ἀντικειμενικὸς ἐξωτερικὸς κόσμος. Ὅλα τὰ φαινόμενα ἔχουν ἓνα ἀντίστοιχο πρᾶγμα καθαυτό, ἄλλα ποτὲ δὲν ταυτίζονται μ' αὐτό. Ἴσως δὲν θὰ μάθωμε ποτὲ τίποτε γιὰ τὸ πρᾶγμα καθαυτό. Σὰν πεπερασμένα ὄντα ποὺ εἴμαστε μένομε πάντα σὲ ὅ,τι φαίνεται: στὴ γνωστικὴ εἰκόνα ποὺ μὲ τὶς ψυχοδιανοητικὲς μας δυνάμεις εἴμαστε σὲ θέσῃ νὰ σχηματίσωμε. Τὸ σύνολο τῶν φαινομένων εἶναι ὁ αἰσθητὸς κόσμος, τὸν ὁποῖο ἐμεῖς γνωρίζομε. Ὁ αἰσθητὸς ἢ φυσικὸς, ἀντικειμενικὸς

Critik der reinen Vernunft



von
Immanuel Kant
Professor in Königsberg.



N i g a,
verlegt Johann Friedrich Hartknoch
1 7 8 1.

Τὸ ἐξώφυλλο τῆς πρώτης ἐκδόσεως τῆς Κριτικῆς τοῦ Καθαροῦ Λόγου.

κόσμος λοιπόν, είναι φαινόμενο, δηλ. κάτι άλλο από το πράγματι υπάρχον. Είναι γνωστικός σχηματισμός με βάση το αίσθημα, τους τρόπους έποπτείας (χώρο και χρόνο) και τους νόμους της λογικής. Προϋπόθεση βέβαια είναι το ότι όλοι οι άνθρωποι έχουμε έναν κοινό αισθητό κόσμο. Αυτό δεν αποδεικνύεται ποτέ, όμως είναι αναμφισβήτητο, αφού όλοι οι άνθρωποι ενεργοϋμε και σκεπτόμαστε σαν ο αισθητός κόσμος να είναι δεδομένος κατά τον ίδιο τρόπο σε όλους μας.

Για να οργανωθεί όμως ο γνωστικός αυτός σχηματισμός, για να έχουμε δηλ. γνώση, συντρέχουν δύο στοιχεία, ισχυρίζεται ο Kant στην «Κριτική του καθαρού λόγου»: ένα *a priori*, δηλ. λογικό στοιχείο και ένα *a posteriori*, δηλ. έξωλογικό ή προλογικό, το οποίο είναι και το δεδομένο των αισθήσεων. Το δεδομένο των αισθήσεων είναι η εντύπωση ή το αίσθημα, ή δια των αισθήσεων αντίληψη. Το αίσθημα είναι η πρώτη ύλη και το πρώτο χρονικώς δεδομένο του συνειδέναι, πού, έφ' όσον λειτουργήσουν οι τρόποι της έποπτείας και οι νόμοι της λογικής, προσλαμβάνει τον χαρακτήρα του φαινομένου, γίνεται φαινόμενο. Έτσι από τα άπλα και άμορφα δεδομένα των αισθήσεων ρυθμίζεται και μορφώνεται, χωρίς καν να το θέλουμε και χωρίς να το συνειδητοποιούμε, ή αντικειμενική παράσταση του κόσμου. Ο σχηματισμός λοιπόν των αντικειμένων και της ένότητας του κόσμου είναι έργο του συνειδέναι. Για να συντελεσθῇ, λειτουργούν και οι αισθήσεις και οι τρόποι της έποπτείας (χώρος και χρόνος) και οι νόμοι της λογικής, και λειτουργούν αυτόματα χωρίς έμεις να το γνωρίζουμε. Τα αισθήματα, τα δεδομένα των αισθήσεων, αποτελούν την ύλη για το σχηματισμό του φαινομένου, οι τρόποι της έποπτείας και οι νόμοι του λογικού δίνουν τη μορφή στο φαινόμενο.

Πρέπει όμως να θυμόμαστε πάντα ότι τα δεδομένα των αισθήσεων, ή ύλη δηλ. της γνώσεως δεν είναι ποτέ δημιουργήματα του συνειδέναι. Το συνειδέναι παίρνει τα δεδομένα των αισθήσεων, την ύλη αυτή, και της δίνει μορφή, την κάνει φαινόμενο¹. Η ύλη του φαινομένου είναι *a posteriori*, είναι άμεσο βίωμα,

1. Βλ. 'Ανθολόγιο σελ. 58

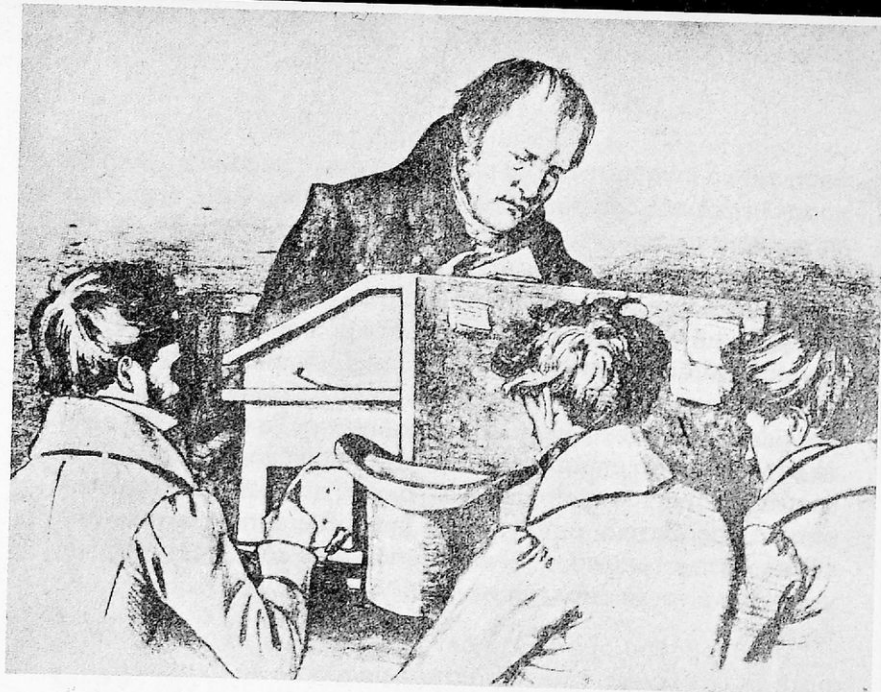
υποκειμενική κατάσταση, ή μορφή του μόνον είναι *a priori* και την επιβάλλει ή συνείδηση. Έδω έγκειται ή σύνθεση που έπιχειρεί ό Kant. Βεβαίως τó τελικό μόρφωμα, τó φαινόμενο και ή γνώση που έχομε γι' αυτό, προσδιορίζεται από τὰ *a priori* στοιχεία – τόν πρώτο λόγο τόν έχουν πάντοτε τὰ *a priori* στοιχεία –, αλλά όχι αποκλειστικά από αυτά. "Αν πάλι είχαμε μόνον *a posteriori* στοιχεία, μόνο τó άμεσο βίωμα, τó άκουσμα ή τó ίδωμα, δέν θά μπορούσαμε ποτέ νά σχηματίσωμε αντικειμενική εικόνα του κόσμου, δηλ. φαινόμενα, ούτε αυτό που ονομάζομε πείρα τών πραγμάτων, γιατί άκριβώς ή έμπειρία είναι σύνθεση και τών δύο στοιχείων. Η έμπειρία προϋποθέτει τó αίσθημα, αλλά τó αίσθημα δέν είναι ήδη έμπειρία, είναι προϋπόθεση για νά την συνθέσωμε. "Αν τó υποκείμενο είχε μόνο αισθήματα, άμεσα βιώματα, όπως ισχυρίζεται ή αισθησιарχία, τότε δέν θά μπορούσε ποτέ από την υποκειμενική κατάσταση τών αισθημάτων νά προχωρήση στην αντικειμενική εικόνα του κόσμου, στην παραδοχή ότι υπάρχει ένας κοινός για όλους αντικειμενικός κόσμος. Κι αν πάλι τó υποκείμενο δέν είχε τὰ δεδομένα τών αισθήσεων και μπορούσε νά δημιουργή όλα τὰ στοιχεία της γνώσεως μόνο του, τότε ό κόσμος τών φαινομένων θά ήταν έξ ολοκλήρου δημιούργημα του υποκειμένου, όπως διδάσκει ό Berkeley. Κατά τόν Kant όμως τὰ πράγματα έχουν άλλως. Τó βίωμα που λέγεται αίσθημα αντικειμενικοποιείται με τή βοήθεια της έποπτείας, δηλ. τούς βασικούς τρόπους, χρόνο και χώρο. "Αν δέν είχαμε αυτούς τούς τρόπους έποπτείας, τó αίσθημα θά έμενε άπλό βίωμα συγχωνευμένο έξ ολοκλήρου με τó υποκείμενο. Έκείνο που προκύπτει, όταν συνεργάζεται ή έποπτεία και ή διάνοια, είναι ή αντικειμενική έμπειρία, δηλ. τó σύστημα τών νόμων του κόσμου. Αυτό είναι ό άνωτατος βαθμός αντικειμενικοποίησης που φθάνει ό άνθρωπος.

Ποιά είναι όμως ή πηγή τών αισθημάτων; Ό Kant άπαντá ότι ούτε ή έποπτεία ούτε ή διάνοια μπορεί νά είναι ή πηγή τών αισθημάτων. Γιατί έφόσον τó άμορφο ύλικό τών αισθημάτων διαμορφώνεται και συντάσσεται από την έποπτεία και τή διάνοια, δέν μπορεί βέβαια και νά κατάγεται από αυτές. Αντίθετα τó ύλικό αυτό τών αισθημάτων, ή δεδομένη ύλη, είναι ή προϋπό-

θεση για να κινηθούν αυτές οι δύο δυνάμεις μέσα μας, είναι τα παρακλητικά της διανοίας, όπως είπε ο Πλάτων. Ούτε όμως από τα φαινόμενα προέρχονται τα αισθήματα, γιατί τότε θα είχαμε ένα φαύλο κύκλο. Γιατί όπως είπαμε, τα φαινόμενα είναι γνωστικοί σχηματισμοί με βάση τα αισθήματα, τα οποία μορφώνονται σύμφωνα με τους τρόπους της έποπτείας και τους νόμους του λογικού. Τα αισθήματα λοιπόν δεν πηγάζουν από τα φαινόμενα, απ' αυτό που συνήθως ονομάζουμε αισθητό κόσμο, γιατί αυτός ακριβώς σχηματίζεται με βάση τα αισθήματα. Τα αισθήματα είναι τα στοιχεία με τα οποία συνθέτουμε αυτό που ονομάζουμε αισθητό κόσμο. Η πηγή των αισθημάτων είναι κάτι πέρα απ' ό,τι φαίνεται, κάτι το υπερβατικό, υπάρχει πριν από κάθε έμπειρία, πριν από κάθε γνώση κι' έποπτεία. Είναι το υπόβαθρο κάθε έποπτείας και γνώσεως, είναι το *υποκείμενον* του 'Αριστοτέλη.

Το υπόβαθρο όμως αυτό δεν μπορούμε να το αισθανθούμε, ούτε να το φέρουμε στην παράστασή μας, ούτε να το περιλάβουμε στην αντικειμενική μας πείρα. Το άγνωστο αυτό και μη δυνάμενο ποτέ να γνωσθή είναι το υπερβατικό εκείνο κάτι, το πράγμα καθαυτό. Προϋποθέτει δηλ. ο Kant ότι πρέπει να υπάρχει κάτι, που προκαλεί τις έντυπώσεις και τα αισθήματα, κάτι που κείται επέκεινα, πέρα από τη δύναμη του αισθάνεσθαι, καθώς επίσης και πέρα από τη γνωστική δύναμη της διανοίας, γι' αυτό και δεν μπορεί να γίνη αντικείμενο ούτε αισθήσεως, ούτε έποπτείας, ούτε γνώσεως. Το νοούμενο τουτο και υπερβατικό κάτι, που είναι επέκεινα από κάθε γνωστική ικανότητα του ανθρώπου, είναι το πράγμα καθαυτό. Το υπερβατικό αυτό Χ είναι ή αίτια όχι μόνο των αισθημάτων μας, αλλά και όλης της γνωστικής μας δυνάμεως. Έπειδή όλα τα φαινόμενα είναι παραστάσεις και όχι αντικείμενα ανεξάρτητα από τις παραστάσεις μας, γι' αυτό ο Kant ονομάζει το υπερβατικό αυτό Χ «άληθινò αντίστοιχο των παραστάσεών μας». Πρόκειται για την έννοια της ουσίας του 'Αριστοτέλη, που ή άντοχή της αποδείχθηκε πραγματικά αξιοθαύμαστη.

Έπειδή έξ άλλου μόνο τα φαινόμενα είναι δυνατόν να γίνουν αντικείμενο της γνώσεως και της έπιστημονικής μας πείρας, το



Ο G.W.F. Hegel σὲ ὥρα μαθήματος.

ὄν αὐτὸ καθαυτὸ ἢ τὸ πράγμα καθαυτὸ χαρακτηρίζεται καὶ ὡς «ὄριο τῆς γνώσεώς μας», ὡς μιὰ ἔννοια ποὺ σχηματίζει ὁ νοῦς μας γιὰ ὅ,τι ὑπάρχει πέρα, ἐπέκεινα ἀπὸ τὴ γνωστικὴ μας δύναμη. Ἡ ἔννοια ὅμως αὐτὴ τοῦ πράγματος καθαυτοῦ ὡς ὁρίου τῆς γνώσεως, ὡς ὁροθετικῆς ἔννοια, δὲν παραμερίζει τὴν ἔννοια τῆς οὐσίας, ἢ ὁποία ὑποκρύπτεται κάτω ἀπ' αὐτήν.

Ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ὁ Πλάτων εἶναι ἐκεῖνος ποὺ κατ' ἐξοχὴν θεωρεῖται ἰδεαλιστὴς καὶ εἶναι αὐτὸς ποὺ καθιέρωσε τὸν ὅρο «ἰδέα». Ὅμως, ὅπως εἶδαμε, ἡ ἰδέα τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ εἶναι κάτι τελείως διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ. Εἶναι ἡ διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντίληψη ποὺ ἔχομε γιὰ ἓνα ἀντικείμενο, ἀντίληψη ποὺ μπορεῖ καὶ νὰ εἶναι διαφορετικὴ στὸν καθένα. Ἡ πλατωνικὴ ἰδέα ἀντίθετα εἶναι νόημα. Εἶναι ὄντοτητα ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν καθένα, ἔχει ἀντικειμενικότητα! Ἔτσι ὁ πλατωνι-

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σσ 61 ἐπ.

κὸς ἰδεαλισμὸς μπορεῖ νὰ ὀνομασθῇ, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸν ὑποκειμενικὸ, ἀντικειμενικὸς ἰδεαλισμὸς. Κάτι ἀνάλογο εἶναι καὶ ὁ ἰδεαλισμὸς τοῦ Hegel ('Εγέλου).

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐξ ἄλλου ἀντιπροσωπεύει μιὰ ρεαλιστικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ γνῶση, χωρὶς νὰ μπορῇ νὰ ταυτισθῇ μὲ κάποια ἀπὸ τὶς ἀποχρώσεις τοῦ νεώτερου εὐρωπαϊκοῦ ρεαλισμοῦ. Εἶναι ρεαλιστῆς μὲ τὴν ἔννοια ὅτι δέχεται τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον ὡς ἀληθινόν, ὡς οὐσία. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη τὸ συγκεκριμένον πράγμα, τὸ *τόδε τι*, ἄρα καὶ ὅλος ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ συγκεκριμένα πράγματα, εἶναι ἡ οὐσία, εἶναι τὸ *συναμφότερον* μορφῆς καὶ ὕλης, τὸ ὄν. Ἡ οὐσία, ὅπως εἶδαμε, εἶναι ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς ἀριστοτελικὲς κατηγορίες¹, εἶναι τὸ *ὑποκείμενον*, στὸ ὁποῖο ἀποδίδονται ὡς κατηγορήματα οἱ ὑπόλοιπες (ποσόν, ποιὸν κ.λπ.).

Γιὰ τὸν Πλάτωνα τὸ ὄν διακρίνεται σὲ αἰσθητὸ καὶ νοητό, καὶ τὸ μὲν νοητὸ εἶναι τὸ ὄντως ὄν, ἐνῶ τὸ αἰσθητὸ εἶναι ἀπλὸ εἶδωλο. Γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη τὸ ὄν εἶναι ἓνα καὶ ἀδιαίρετο, συναποτελεῖται ἀπὸ *ὕλη* καὶ *μορφῆς*, τὰ ὁποῖα δὲν νοοῦνται ποτὲ χωριστὰ τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Οὔτε ὁ Πλάτων οὔτε ὁ Ἀριστοτέλης ὅμως ἐφαντάσθηκαν ποτὲ τὸ ὄν, τὸν κόσμον, ὡς ἀπλὴ παράσταση τῆς συνειδήσεώς μας, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, ὅπως ὁ ὑποκειμενικὸς ἰδεαλισμὸς. Οὔτε ὑποψιάσθηκαν ὅτι μπορεῖ οἱ νόμοι λειτουργίας τῆς φύσεως νὰ εἶναι νόμοι σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους λειτουργεῖ ὁ νοῦς μας, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Kant. Οἱ ἀριστοτελικὲς κατηγορίες, πού, ὅπως εἶπαμε, θίγουν αὐτὸ τὸ πρόβλημα, εἶναι κατηγορήματα τῆς οὐσίας καὶ συγχρόνως λογικοὶ νόμοι. Ἀκόμα οἱ θεμελιώδεις ἀρχὲς τῆς νοήσεως (ταυτότητος, ἀντιφάσεως κ.λπ.) προϋποτίθεται, καὶ γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ γιὰ τὸν Πλάτωνα, ὅτι ἀναποκρίνονται πλήρως πρὸς τὰ πράγματα. Ὅπως δηλ. ἓνα ἀντικείμενον ἀποκλείεται νὰ νοῆται ὡς ὑπάρχον καὶ ταυτόχρονα μὴ ὑπάρχον (ἀρχὴ τῆς ἀντιφάσεως), ἔτσι ἀποκλείεται καὶ νὰ εἶναι (στὴν πραγματικότητα) ὑπάρχον καὶ μὴ ὑπάρχον ταυτόχρονα. Καὶ μάλιστα τὸ ἀδύνατο τῆς πραγματικῆς ἀντιφάσεως εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ὑπαγορεύει τὸ ἀδύνατο τῆς νοητι-

1. Βλ. Ἀνθολόγιον σσ 63-64.

κῆς ἀντιφάσεως. Γιατὶ ἡ νοητὴ ὕπαρξη ταυτίζεται ἀπόλυτα μὲ τὴν πραγματικὴ ἢ, ὅπως εἶπε ὁ Παρμενίδης, *ταῦτὸν ἐστὶ νοεῖν τε καὶ εἶναι*. Γενικὰ λοιπὸν ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλοσοφία ἔχει ἓνα ὄντολογικὸ ρεαλισμό. Τὸ ὄν καὶ τὸ νοεῖν ἢ τὸ ἀντικείμενο τῆς γνώσεως καὶ ἡ γνωστικὴ δύναμη τοῦ ὑποκειμένου βρίσκονται σὲ ἄμεση σχέση καὶ ἀναφορά. Δὲν ὑπάρχει ἀντικείμενο ποῦ νὰ μὴ μπορῇ νὰ γνωσθῇ ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο, οὔτε πάλι ὑποκείμενο ποῦ νὰ μὴ διαθέτῃ γνωστικὰς δυνάμεις, ἀντίστοιχες μὲ τὸ ἀντικείμενο ποῦ ἔχει μπροστά του. Ἡ ἀμοιβαιότητα αὐτῆς νοήσεως καὶ πραγματικότητας εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν χαρακτηριστικὸ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας.

Ὁ θετικισμὸς ἢ θετικὴ φιλοσοφία υἱοθετεῖ ἀπόψεις τοῦ ἐμπειρισμοῦ σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν καὶ ἀπόψεις τοῦ ρεαλισμοῦ σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Ἰδρυτὴς του θεωρεῖται ὁ γάλλος August Comte (Κόντ) καὶ ἀπὸ τοὺς

σπουδαιότερους ἀντιπροσώπους ὁ ἄγγλος John Stuart Mill (Μίλλ).



August Comte

Ἡ βασικὴ θέση καὶ ἀφετηρία τοῦ θετικισμοῦ εἶναι ὅτι ὑπάρχουν μόνο ἐμπειρικοὶ λόγοι, ἐμπειρικὲς κρίσεις γιὰ τὰ πράγματα, δηλ. κρίσεις ποῦ βασίζονται ἀποκλειστικὰ στὰ δεδομένα τῆς ἐμπειρίας. Δὲν ὑπάρχει κανένας νόμος καὶ καμιὰ ἀξία *a priori*, δηλ. πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμπειρία. Ὅλα αὐτά, νόμοι, ἀξίες, ἔννοιες, σχηματίζονται μὲ τὴν ἐπανάληψη καὶ τὴ γενίκευση τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων. Μποροῦν μάλιστα μὲ νέες ἐμπειρίες νὰ συμπληρωθοῦν καὶ νὰ διορθωθοῦν. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ αὐτά, ποῦ εἶναι ἀπόψεις γενικὲς τοῦ

ἐμπειρισμοῦ, ὁ θετικισμός τείνει νὰ περιορίσῃ τὸ «ἀληθινὸ» σὲ ὅ,τι εἶναι συγκεκριμένο καὶ μάλιστα «χειροπιαστό». Ἀρνεῖται ὅποιαδήποτε Μεταφυσικὴ καί, τουλάχιστον ὁ ἰδρυτὴς του Comte, πιστεύει ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα, ἀφοῦ πέρασε τὸ θεολογικὸ καὶ μεταφυσικὸ στάδιο διανοήσεως, ἔφτασε ἐπὶ τέλους στὸ θετικὸ, κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος δὲν «κατασκευάζει» πιά θεοὺς, ὅπως τὸ Μεσαίωνα, ἢ μεταφυσικὰς ἔννοιες, ὅπως τὸ 17ο καὶ 18ο αἰ-ῶνα, ἀλλὰ συλλαμβάνει καὶ κατανοεῖ τὰ συγκεκριμένα φαινόμενα σὲ σχέση μὲ τοὺς ὅρους ποὺ τὰ συνιστοῦν.

Ὁ ἐμπειριοκριτικισμός θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι εἶναι νεώτερη χρονικὰ μορφή τοῦ θετικισμοῦ. Πηγάζει ἀπὸ τὸ εὐρὺ ρεῦμα τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ, πιστεύει ὅμως ὅτι αἶρει τὴν ἀντίθεση ρεαλισμοῦ - ἰδεαλισμοῦ, ὅτι βρίσκει μιὰ τρίτη ὁδὸ ὑπεράνω τῶν δύο. Κύριοι ἀντιπρόσωποι τοῦ ρεύματος αὐτοῦ εἶναι οἱ γερμανοὶ Ernst Mach (Μάχ) καὶ Richard Avenarius (Ἀβενάριους). Ὁ Mach ὑποστηρίζει ὅτι κάθε πραγματικὴ, δηλ. ἄμεσα δεδομένη γνῶση, ἀποτελεῖται ἀπὸ αἰσθήματα. Διευκρινίζει ὅμως ὅτι τὰ αἰσθήματα εἶναι οὐδέτερα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἄλλοτε ὡς ψυχικὰ καὶ ἄλλοτε ὡς φυσικὰ γεγονότα. Ἀντικαθιστᾷ μάλιστα τὸν ὅρο αἴσθημα μὲ τὸν ὅρο στοιχεῖο, ἀκριβῶς γιὰ νὰ τονίσῃ τὸν οὐδέτερο χαρακτήρα του. Ὁ Avenarius προσπαθεῖ νὰ ἄρῃ τὸ διχασμὸ φυσικοῦ καὶ ψυχικοῦ, ἐξωτερικοῦ καὶ ἐσωτερικοῦ κόσμου. Στὴν προσπάθειά του αὐτὴ ἀρνεῖται ὅτι ὑπάρχει ἓνα ψυχικὸ ὑποκείμενο, ποὺ αἰσθάνεται καὶ ἀντιλαμβάνεται ἓνα φυσικὸ κόσμον. Στὴ θέση τοῦ ψυχικοῦ ὑποκειμένου βάζει τὸ κεντρικὸ νευρικὸ σύστημα τοῦ ἀνθρώπου, προσπαθώντας ἔτσι νὰ δώσῃ ὑλιστικὴ χροιά στὸ φαινόμενο τῆς γνώσεως. Ἀποτέλεσμα εἶναι νὰ τὸν ἐπικρίνουν οἱ ἰδεαλιστὰς ὡς ὑλιστὴ, καὶ οἱ ὑλιστὰς ὡς ἰδεαλιστὴ. Ὁ Lenin μάλιστα ἔγραψε ἓνα ὁλόκληρο ἔργο γιὰ νὰ τὸν ἀντικρούσῃ, τὸ περίφημον «Ὑλισμὸς καὶ Ἐμπειριοκριτικισμός».

Ὁ νεοκαντιανισμός, μὲ κέντρα τὶς σχολὰς τοῦ Marburg καὶ τῆς Baden, εἶναι τὸ γερμανικὸ φιλοσοφικὸ κίνημα, ποὺ, στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα, ἔδωσε τὸ σύνθημα: πίσω στὸν Kant (zurück zu

Kant). Τò σύνθημα αὐτὸ ἀκούστηκε ὡς ἀντίδραση πρὸς τὸ θετικισμό καὶ τὸν ἐμπειριοκριτικισμό, ποὺ εἶχαν κυριαρχήσει τὸ 19ο αἰῶνα στὴν Εὐρώπη. Ὁ νεοκαντιανισμὸς ἐμελέτησε βαθειὰ καὶ προεξέτεινε τὴ φιλοσοφία τοῦ Kant, καὶ γενικώτερα ἀνανέωσε τὸν ἐνθουσιασμό γιὰ τὴ φιλοσοφία στὸ γερμανικὸ χῶρο. Ὅπως ὅμως συμβαίνει πάντοτε, δημιουργήθηκαν προβλήματα ἐρμηνείας στὸ ἔργο τοῦ μεγάλου δασκάλου, καὶ συγκεκριμένα στὴν ἔννοια τοῦ πράγματος καθαυτό. Ἄλλοι νεοκαντιανοί, ὅπως ὁ Riehl (Ρίιλ), ἀποδίδουν ρεαλισμὸ στὸν Kant γενικὰ καὶ θεωροῦν τὸ «καθαυτὸ πράγμα» ὡς πραγματικὸ καὶ ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴ συνείδηση ἀντικείμενο, ὡς τὴν πραγματικὴ αἰτία τοῦ αἰσθήματος, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐνότητας, μὲ τὴν ὁποία παρουσιάζονται τὰ φαινόμενα στὴ συνείδησή μας. Ἄλλοι τὸν θέλουν ἰδεαλιστὴ. Ὁ Cohen (Κοὲν) δέχεται τὸ «πράγμα καθαυτό» ὡς τὸ παντοτινὰ ἄγνωστο, ὡς μιὰ ἰδέα, ἓνα νοούμενο, ποὺ ὁ νοῦς ὑποθέτει ὅτι ὑπάρχει γιὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὸ φαινόμενο. Ὁ Cassierer (Κασίιερ) ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ πράγμα καθαυτὸ σημαίνει τὴ μορφή τῶν φαινομένων, ἢ ὁποία προστίθεται μόνο μὲ τὴ σκέψη μας, ἀλλὰ δὲν ἔχει ἔξω ἀπὸ τὴ σκέψη μας καμιὰ συγκεκριμένη ὕπαρξη.

Ὁ νεοθετικισμὸς ἢ λογικὸς θετικισμὸς ἢ ἀναλυτικὴ φιλοσοφία, ὅπως καὶ τὰ ὀνόματα δείχνουν, κατάγεται ἀπὸ τὸ θετικισμό, ἔχει ὅμως ἀπομακρυνθῇ ἄρκετὰ ἀπὸ τὶς καταβολές του. Ἡ θετικότητά του ἔγκειται στὸ ὅτι θεωρεῖ ἔργο τῆς φιλοσοφίας τὴ λογικὴ ἀνάλυση τῶν φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν, δηλ. τὴ διασάφησή τους μὲ τρόπο θετικὸ καὶ συγκεκριμένο. Ξεκίνησε ἀπὸ τὸ λεγόμενο «Κύκλο τῆς Βιέννης», ποὺ ἦταν μιὰ ὁμάδα μαθηματικῶν καὶ φυσικῶν κυρίως, μὲ κεντρικὴ φυσιογνωμία τὸν πανεπιστημιακὸ δάσκαλο Moritz Schlick (Σλίκ). Στὸ ρεῦμα αὐτὸ ἀνήκουν, μὲ προσωπικὲς πάντοτε ἀποκλίσεις, οἱ Karl Popper (Πόπερ), Bertrand Russell (Ράσσελ), Rudolf Carnap (Κάρναπ) κ.ἄ. Ὅπως καὶ στὸ προηγούμενο κεφάλαιο εἴπαμε, ἡ ἀναλυτικὴ φιλοσοφία καὶ ἡ φαινομενολογία, στὴν ὁποία συμπεριλαμβάνονται καὶ οἱ ὑπαρξιστὲς φαινομενολόγοι, εἶναι τὰ δύο ἀντίθετα ἀλλὰ κύρια φιλοσοφικὰ ρεύματα τῆς σύγχρονης δυτικῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας. Ἡ ἀνατολικὴ εὐρωπαϊκὴ σκέψη καλλιεργεῖ ἀποκλειστικὰ τὸ διαλεκτικὸ ὁλισμό.

4. ΤΟ ΚΥΡΟΣ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ

Είναι φυσικό ή αρχική στάση του ανθρώπου προς το γεγονός της γνώσεως να είναι θετική και αισιόδοξη. Είναι φυσικό ο άνθρωπος να πιστεύει, πώς ό,τι βλέπει, ακούει ή σκέπτεται είναι αληθινό και ανταποκρίνεται απόλυτα στην πραγματικότητα. Όσο δεν έχει αποδείξεις για το αντίθετο, ο άνθρωπος μένει σ' αυτή την αισιόδοξη αντίληψη. Σ' αυτήν έμειναν κατά κανόνα οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι. Σχεδόν κανείς τους δεν άμφέβαλλε για το κύρος των γνώσεων που κατείχε, καθένας τους πίστευε ότι έχει βρή την αλήθεια. Τόσο το πρόβλημα του κύρους όσο και η ίδια η γνωσιολογία γεννήθηκαν κατ' ουσίαν με τους Σοφιστές και τον Πλάτωνα. Ο λόγος του Hegel, ότι η φιλοσοφία έρχεται μαζί με τη «γλαυκα της Αθηνάς», δηλ. αργά, στο δειλινό της πνευματικής ζωής, ισχύει κατ' έξοχήν για τη γνωσιολογία.

Η διάνοηση που δεν ταραζεται από άμφιβολίες σχετικά με το κύρος της γνώσεως, ονομάζεται δογματική, και η αντίληψη ότι μπορούμε να έχουμε απόλυτη έμπιστοσύνη στις αισθήσεις και τη νόησή μας ως προς την απόκτηση έγκυρης γνώσεως ονομάζεται **δογματισμός (dogmatismus)**. Ο δογματισμός δεν τρέφει καμιά άμφιβολία για το κύρος της γνώσεως. Έμπιστεύεται απόλυτα στις ψυχοδιανοητικές δυνάμεις του ανθρώπου και πιστεύει ότι όλα μπορούν να γίνουν αντικείμενο γνώσεως, και μάλιστα έγκυρης γνώσεως. Ός προς αυτό πλησιάζει τον άπλοϊκό ρεαλισμό. Ο δογματισμός χαρακτηρίζει συνήθως τα πρώτα στάδια της ζωής του ανθρώπου ως άτομου και τα πρώτα στάδια της διανοήσεως ενός πολιτισμού, χωρίς αυτό να είναι βέβαια απόλυτο. Υπάρχουν δογματικές θεωρίες που δεν βρίσκονται καθόλου σε τέτοιες χρονικές περιόδους. Στη νεώτερη μάλιστα εποχή, και κυρίως από τον Kant κι' έπειτα, θεωρείται δογματική κάθε θεωρία που ζητά να λύση τα μεγάλα προβλήματα της φιλοσοφίας, χωρίς να εξετάζει, αν το ανθρώπινο λογικό είναι ικανό να τα λύση.

Η έμπειρία ότι οι άνθρωπινες προσπάθειες για γνώση πάρα πολλές φορές αποδεικνύονται μάταιες, ότι πέφτομε σε σφάλμα-

τα, τὰ ὁποῖα μετὰ ἀπὸ πολὺ κόπο καὶ χρόνον ἀναγνωρίζομε, ὁδηγεῖ σὲ μιὰ ἀπαισιοδοξία, κι' αὐτὴ στὴν ἀμφισβήτηση τοῦ κύρους τῆς γνώσεως, δηλ. στὸ **σκεπτικισμὸ (scepticismus)**. Στὴν ἀρχαιότητα ὁ σοφιστὴς Πρωταγόρας πρῶτος – τὸ παράδειγμά του ἀκολούθησαν καὶ οἱ ὑπόλοιποι σοφιστὲς – ἀμφισβήτησε τὸ ἀπόλυτο κύρος τῆς γνώσεως, καὶ τόνισε ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι σχετική. Καὶ ἦταν φυσικὸ, ἀφοῦ ὅλοι οἱ πρὶν ἀπ' αὐτὸν φυσικοὶ φιλόσοφοι, προσπαθώντας νὰ βροῦν ἐγκυρὴ γνώση, κατέληξαν σὲ διαφορετικὰ ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον συμπεράσματα. Σὲ ἀπόλυτη ὁμως ἄρνηση τοῦ κύρους τῆς γνώσεως ἔφτασαν στὴν ἀρχαιότητα οἱ λεγόμενοι Σκεπτικοί¹ μὲ ἀρχηγὸ τὸν Πύρρωνα τὸν Ἡλεῖο. Αὐτοὶ ἔδωσαν στὴ φιλοσοφική τους στάση τὸ ὄνομα «σκέψις», ὄνομα, ποῦ μὲ τὸ λατινικὸ του τύπο *scepticismus* πέρασε στὴν εὐρωπαϊκὴ φιλοσοφία καὶ καθιερώθηκε. Κατὰ τοὺς σκεπτικοὺς μόνον ἡ «ἐποχὴ» ταιριάζει στὸν ἄνθρωπο, τουλάχιστον τὸ φιλοσόφημένο. Ἐποχὴ, ἀπὸ τὸ ρῆμα ἐπέχω, εἶναι ἡ ἐπιφύλαξη νὰ ἐκφέρω γνώμη. Ἐπιφύλαξη νὰ ἀποφανθῶ, ἂν κάτι ὑπάρχη ἢ δὲν ὑπάρχη ἢ τί εἶδους εἶναι.

Εἶπαμε ἤδη ὅτι ὁ ἄνθρωπος καὶ ἱστορικὰ καὶ ψυχολογικὰ ξεκίνησε μὲ τὴ δογματικὴ πίστη, ὅτι ἡ γνώση εἶναι ἐφικτή, κατορθωτή, ὅτι τὸ κύρος της εἶναι αὐτονόητο καὶ δὲν ἀποτελεῖ κἂν πρόβλημα. Σιγὰ-σιγὰ ὁμως τοῦ δημιουργήθηκαν κάποιοι δισταγμοὶ καὶ ἀμφιβολίες. Ὅσο περισσότερο προχωροῦσε ὁ ἄνθρωπος στὴ γνώση, τόσο καὶ πιὸ πολὺ διαπίστωνε ὅτι ἡ πλάνη παραμονεύει. Συνειδητοποιοῦσε ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι ἄπιαστη, ὅτι ἀπλῶς νομίζει κάθε φορὰ πῶς τὴν ἀγγίζει. Στὸ τέλος ὁ ἄνθρωπος ἄρχισε ν' ἀπελπίζεται καὶ ν' ἀμφιβάλλη. Οἱ δυνατότητες ὁμως τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος εἶναι ἄπειρες καὶ ἄπειρες οἱ προοπτικὲς ποὺ μπορεῖ ν' ἀνοίγῃ. Δὲν ἦταν δυνατόν τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα νὰ μείνῃ στὴν ἀμφιβολία. Ἡ ἀμφιβολία ἦταν ἓνα στάδιο, τὸ ὁποῖο τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα ξεπέρασε καὶ πῆγε στὸ ἐπόμενο, τὸν **κρι-**

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 64 ἐπ. ἐπίσης Ἀνθολόγιο

τῆς Φιλοσοφίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων.

τικισμός (kriticismus). Ὁ κριτικισμὸς βρῆκε τὴν κλασσικὴ του διατύπωση στὸν Kant. Ὅπως καὶ στὰ ἄλλα γνωσιολογικὰ προβλήματα ἔτσι καὶ στὸ πρόβλημα τοῦ κύρους ὁ Kant προσπαθεῖ νὰ βρῇ καὶ νὰ συνδυάσῃ τὰ θετικὰ στοιχεῖα τῶν δύο ἀντίθετων ρευμάτων. Ἐξετάζει καὶ κρίνει τὶς πηγὲς καὶ τὰ ὅρια τῆς γνώσεως. Δέχεται ὡς ἓνα σημεῖο τὴν πραγματικότητα τῆς γνώσεως, ὄχι τῆς γνώσεως τοῦ ὄντος, τοῦ πράγματος καθαυτοῦ, ἀλλὰ τοῦ φαινομένου, δηλ. τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Γνωρίζομε τὸν κόσμον, λέει, ὄχι ὅπως εἶναι – αὐτὸ δὲν θὰ μπορέσωμε ποτὲ νὰ τὸ μάθωμε –, ἀλλὰ ὅπως φαίνεται σὲ μᾶς, ὅπως ἑμεῖς μπορούμε μὲ τὶς αἰσθήσεις καὶ τὴ νόησή μας νὰ τὸν πλησιάσωμε, νὰ τὸν γνωρίσωμε. Καὶ ξέρομε γιατί ὁ Kant φτάνει σ' αὐτὸ τὸ συμπέρασμα. Γιατὶ κατ' αὐτόν, γιὰ νὰ ἔχωμε γνώση πρέπει ἑμεῖς οἱ ἴδιοι νὰ μορφώσωμε μὲ τοὺς τρόπους τῆς ἐποπτείας μας καὶ τοὺς νόμους τοῦ λογικοῦ μας τὸ ἄμορφο ὑλικό, ποὺ προσφέρουν οἱ αἰσθήσεις, καὶ νὰ τὸ κάνωμε κόσμον, κόσμον μὲ τὴν ἀρχαία σημασία τῆς λέξεως. Ὁ κόσμος δὲν εἶναι κάτι δεδομένο, ἔτοιμο, ἀλλὰ μόρφωμα τῆς διανοίας μας, φαινόμενο ποὺ ἑμεῖς σχηματίζομε. Γνωρίζομε λοιπὸν ὅ,τι μπορούμε νὰ μορφώσωμε, νὰ μεταβάλωμε σὲ φαινόμενο, ἐνῶ τὸ πράγμα καθαυτὸ μένει πάντα τὸ ἄγνωστο X ἢ τὸ ὅριο τῆς γνώσεώς μας. Ἔτσι ὁ Kant αἶρει τὴν ἀντίθεση δογματισμοῦ - σκεπτικισμοῦ. Ἀμφιβάλλει γιὰ τὸ ἀπεριόριστο κύρος τῆς γνώσεως – καὶ σ' αὐτὸ συμφωνεῖ μὲ τὸν σκεπτικισμὸ –, δέχεται ὅμως ὅτι ἐντεῦθεν τοῦ ὁρίου, δηλ. ἐντεῦθεν τοῦ καθαυτοῦ πράγματος μπορούμε νὰ ἔχωμε βέβαιη γνώση – καὶ ὡς πρὸς αὐτὸ συντάσσεται μὲ τὸν δογματισμὸ.

Εἶναι ὅμως ἀνάγκη νὰ ξαναγυρίσωμε στὸ σκεπτικισμὸ, γιατί μέσα στὸν τρόπο σκέψεώς του βυθίζονται οἱ ρίζες καὶ ἄλλων σχετικῶν ρευμάτων, ὅπως τοῦ **ὑποκειμενισμοῦ (subjectivism)** καὶ τοῦ **σχετικισμοῦ (relativism)**. Τόσο ὁ ὑποκειμενισμὸς ὅσο καὶ ὁ σκεπτικισμὸς ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι ὑποκειμενική, διαφέρει δηλ. ἀπὸ ὑποκείμενο σὲ ὑποκείμενο, κι ἀκόμα ὅτι εἶναι σχετική, δὲν ἔχει δηλ. ἀπόλυτο κύρος. Ἡ θέση τόσο τοῦ ἐνὸς ὅσο καὶ τοῦ ἄλλου μπορεῖ νὰ συνοψισθῇ στὴ φράση: καμιά κρίση δὲν ἔχει ἀπόλυτα ἀντικειμενικὴ ἰσχὺ, ὅλες οἱ γνώσεις

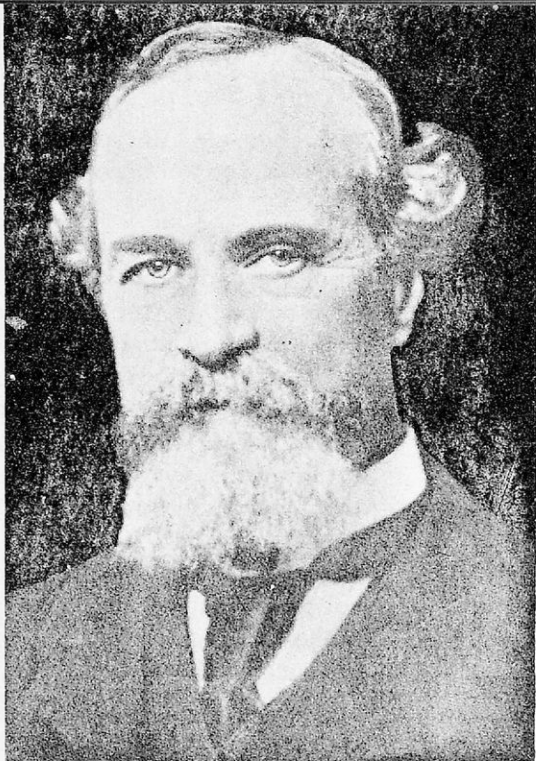
μας είναι σχετικές. Ἡ ἀρχαία (ἤδη πλατωνική) καὶ βασική ἀντίρρηση κατὰ τῆς θέσεως αὐτῆς εἶναι ὅτι «αἶρει ἑαυτήν», ὅτι δηλ., ἂν ὅλα εἶναι σχετικά, τότε καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ὅλα εἶναι σχετικά δὲν μπορεῖ νὰ ἔχη γενικὸ κύρος. Παρ' ὅλ' αὐτὰ τὸ ρεῦμα τοῦ ὑποκειμενισμοῦ καὶ σχετικισμοῦ, ποὺ εἶναι ἀρχαιότατο, εἶχε πάντοτε πολλοὺς καὶ ἀξιόλογους ἀντιπροσώπους. Πρὸ πάντων προστατεῦει τῇ φιλοσοφικῇ σκέψῃ ἀπὸ διάφορους δογματισμοὺς καὶ διατηρεῖ ἄγρυπνὴ τὴ φροντίδα γιὰ ἔλεγχο καὶ κριτικὴ τῆς γνώσεως.

Ὁ ὑποκειμενισμὸς καὶ ὁ σχετικισμὸς ἔχουν πολλὰ ἐρείσματα. Βασίζονται στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κρίση τοῦ καθενὸς μας γιὰ ὅτιδῃποτε ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ γενικὴ ὀργανικὴ καὶ ψυχοδιανοητικὴ του κατάστασι καὶ ἀπὸ τὴν ἰδιοσυγκρασίαν του. Ἐνα πρόβλημα ἀριθμητικῆς π.χ. εἶναι εὐκόλο γιὰ ἓναν «προικισμένο» μαθητὴ καὶ δύσκολο γιὰ κάποιον ποὺ «ὑστερεῖ». Ὁ ἴδιος μαθητὴς ἐξ ἄλλου τὸ λύνει εὐκολώτερα, ὅταν εἶναι ὑγιὴς καὶ ξεκούραστος, ἐνῶ δυσκολεύεται, ὅταν εἶναι ἄρρωστος ἢ κουρασμένος. Ἀκόμα, ὑποκειμενισμὸς καὶ σχετικισμὸς στηρίζονται στὸ ἀναμφισβήτητο γεγονὸς, ὅτι οἱ κρίσεις, ποὺ σχηματίζει ὁ καθένας μας γιὰ ὅτιδῃποτε, ἐξαρτῶνται ἢ τουλάχιστον σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὶς κοινωνικὲς συνθήκες, τὴν ἐποχὴ μέσα στὴν ὁποία καθένας ζεῖ καὶ τὸ λαὸ στὸν ὁποῖον ἀνήκει. Γιὰ τὶς διαφορὰς ὁμάδες ἀνθρώπων καὶ τὶς διαφορὰς ἐποχὰς ἄλλα εἶναι τὰ ἰσχύοντα: ὅ,τι γιὰ τὸν ἡμίμαγριο εἶναι ὠραῖο, γιὰ τὸν πολιτισμένο μπορεῖ νὰ εἶναι ἄσχημο, ὅ,τι ἴσχυε γιὰ ἀνῆθικο κατὰ τὸ Μεσαίωνα, μπορεῖ νὰ εἶναι ἠθικὸ γιὰ τὸν ἄνθρωπο τοῦ αἰῶνα μας, τὸ γεωκεντρικὸ σύστημα στὴν ἀστρονομία ἔδωκε τὴ θέση του στὸ ἡλιοκεντρικὸ κ.ο.κ. Ἔτσι ὁ καθένας ἄνθρωπος καὶ ἡ κάθε ἀνθρώπινη ὁμάδα γίνονται «μέτρον πάντων χρημάτων». Ἡ διατύπωση αὕτη ἀνήκει στὸ σοφιστὴ Πρωταγόρα¹, ποὺ εἶναι καὶ ὁ πρῶτος θεωρητικὸς τοῦ σχετικισμοῦ καὶ τοῦ ὑποκειμενισμοῦ. Συνέχεια τοῦ ὑποκειμενισμοῦ τοῦ Πρωταγόρα ἀποτελεῖ ὁ μηδενισμὸς τοῦ Γοργία² καὶ ὁ ἀπόλυτος σκεπτικισμὸς, ἡ «ἐποχὴ» τοῦ Πύρρωνα.

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 65

2. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 65

Τὸν τρόπο σκέψεως τοῦ σχετικισμοῦ καὶ τῇ μεγάλῃ ἐπίδρασιν ποὺ ἄσκησε ἡ βιολογία, μὲ τὰ καταπληκτικὰ πράγματα ἐπιτεύγματα τῆς, πρέπει νὰ λάβωμε ὑπ' ὄψιν μας γιὰ νὰ καταλάβωμε διάφορες νεώτερες φιλοσοφικὰς τάσεις, σχετικὰς μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ κύρους τῆς γνώσεως. Ὁ **πραγματισμὸς (pragmatismus)** εἶναι μία ἀπ' αὐτὰς. Ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴν καὶ χαρακτηρίζεται κυρίως τὸ ἀγγλοσαξωνικὸ πνεῦμα. Στοιχεῖα τοῦ βρίσκομε ἤδη στὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα. Οἱ Σοφιστὲς, τουλάχιστον ἔτσι ὅπως μᾶς τοὺς παρουσιάζει ὁ Πλάτων, μέσα στὸ γενικὸ κλίμα τοῦ σχετικισμοῦ, ὅπου ἐκινουῦντο, εἶχαν δεῖξει τάσεις πραγματιστικὰς.



William James.

Καὶ τὸ ὄνομα ὅμως τοῦ πραγματισμοῦ εἶναι ἐλληνικόν: πρᾶττω - πράγμα. Τὸ καθιέρωσε ὁ ἰδρυτὴς τοῦ William James (Τζαίμς).

Κατὰ τὸν James ἀληθινὸν εἶναι τὸ χρήσιμο, τὸ ὠφέλιμον γιὰ τὴν ζωὴν. Ὡς ἀληθινὰς χαρακτηρίζομε τὰς κρίσεις ποὺ μᾶς εἶναι χρήσιμες, ποὺ μᾶς βοηθοῦν νὰ ἱκανοποιήσωμε τὰς ἀνάγκας τῆς ζωῆς! "Ὅ,τι ὅμως εἶναι ἀληθινόν, δηλ. χρήσιμο γιὰ ἕνα ἄνθρωπον δὲν εἶναι βέβαια καὶ γιὰ ἕνα ζῶον. "Ἐτσι καὶ ὁ σχετικισμὸς ἔχει ἐδῶ τὴν θέσιν του, ἔτσι μποροῦμε νὰ καταλάβωμε τὴν μετάβασιν ἀπὸ τὸ σχετικισμὸν στὸν ὠφελισμὸν: ἀφοῦ ὅλα εἶναι σχετικὰ καὶ δὲν ὑπάρχει ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια, κριτήριον καὶ γιὰ τὴν ἴδιαν τὴν ἀλήθειαν εἶναι ἡ ὠφελιμότητά της. "Ἄν κάτι εἶναι ὠφέλιμον, ἂν μᾶς ἐξυπηρετῇ, τότε μᾶς φαίνεται καὶ ἀληθινόν. Οἱ ἐπιστημονικὰς θεωρίαι ἐξ ἄλλου δὲν εἶναι μιὰ ἀπάντησις σὲ θεωρητικὰ ἐρωτήματα, ἀλλὰ

1. Βλ. Ἀνθολόγιον σελ. 65 ἐπ.

ένα έργαλειο, με τὸ ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος ἱκανοποιεῖ διάφορες ἀνάγκες του καὶ προχωρεῖ σὲ νέες δραστηριότητες .

Ἀνθρωπισμὸ (humanismus) ὀνομάζει τὶς πραγματιστικὲς τοῦ ἀπόψεως ὁ ἄγγλος καθηγητὴς τῆς Ὁξφόρδης F.C.S. Schiller (Σίλλερ), μελετητὴς καὶ θαυμαστὴς τοῦ Πρωταγόρα. Μιὰ γερμανικὴ ἐξ ἄλλου παραλλαγή τοῦ πραγματισμοῦ εἶναι ἡ λεγομένη **φιλοσοφία τοῦ ὡς ἐάν (Philosophie des als - ob)**. Εἰσηγητὴς τῆς εἶναι ἓνας ὀνομαστὸς σχολιαστὴς τοῦ Kant, ὁ Hans Vaihinger (Βέχινγκερ). Μαζὶ μὲ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ πραγματισμοῦ πιστεύει ὅτι οἱ ἔννοιες καὶ οἱ κρίσεις, ποὺ σχηματίζομε, εἶναι τὰ μέσα, ποὺ μᾶς βοηθοῦν νὰ κυριαρχήσωμε θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ τὸν κόσμον. Ἡ ἀλήθεια εἶναι μέσον καὶ ὄχι σκοπός. Καὶ ὁ νοῦς, ποὺ βρίσκει τὴν ἀλήθεια, σκοπὸ ἔχει τὴν ἐπιτυχὴ ἐνέργεια καὶ δράση καὶ ὄχι τὴ θεωρητικὴ ἔρευνα. Προχωρεῖ ὅμως ὁ Vaihinger σὲ τολμηρότερες θέσεις: ὁ νοῦς μας δουλεύει τὶς περισσότερες φορὲς μὲ ἐνσυνεῖδητα ψευδεῖς ὑποθέσεις, μὲ πλασματικὲς ὑποθέσεις (Fiktionen), δουλεύει μὲ ὑποθέσεις «ὡς ἐάν αὐτὲς ἦταν ἀληθινές». Αὐτὸ συγχωρεῖται καὶ ἐπιβάλλεται, ὅταν οἱ ὑποθέσεις αὐτὲς ὑπηρετοῦν καλύτερα τὸ σκοπὸ, γιὰ τὸν ὁποῖο δημιουργήθηκαν. Ἄν π.χ. ἡ ὑπόθεση ὅτι ὑπάρχει Θεὸς μὲ βοηθὰ νὰ ζήσω εὐτυχῆς, τότε εἶναι ἀληθινὴ καὶ πρέπει νὰ τὴ δεχθῶ. Οἱ περισσότερες ἔννοιες (οὐσία, αἰτιότητα, ἄτομον) εἶναι πλασματικὲς, δηλ. ἐνσυνεῖδητα ψευδεῖς, παρ' ὅλ' αὐτὰ εἶναι οἱ ἀπαραίτητες βάσεις γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, πιστεύει ὁ Vaihinger.

Ἀκόμα μία συγγενὴς μὲ τὸν πραγματισμὸ ἄποψη εἶναι αὐτὴ ποὺ ξεκίνησε ἀπὸ τὶς ἰδέες τοῦ Herbert Spencer (Σπένσερ) καὶ βρῆκε σύμφωνους τοὺς ἐμπειριοκριτικιστὲς Mach καὶ Avenarius. Θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν κατατάξωμε μέσα στὸ μεγάλο ρεῦμα τοῦ θετικισμοῦ καὶ νὰ τὴν χαρακτηρίσωμε ὡς **θεωρία τῆς προσαρμογῆς**. Πιστεύει ὅτι ἡ γνώση εἶναι μέρος τῆς προσαρμογῆς τοῦ ἀνθρώπου στὸ φυσικὸ του περιβάλλον. Τονίζει ἰδιαίτερα τὴν οἰκονομικὴ ἄποψη τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως, ὅτι δηλ. ἡ γνώση

1. Βλ. Ἀνθολόγιο σελ. 68

ἐξασφαλίζει στὸν ἄνθρωπο οἰκονομία δυνάμεων καὶ αὐτὸ κρίνει καὶ τὴν ἴδια: ὅσο πιὸ πολλές δυνάμεις οἰκονομεῖ, τόσο πιὸ ἀληθινὴ εἶναι. Ἡ ἐπιστήμη δὲν ἔχει σκοπὸ, κατὰ τὴ θεωρία αὐτὴ, νὰ βρῇ τὴν ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια, ποὺ ἐξ ἄλλου δὲν ὑπάρχει, ἀλλὰ βοηθᾷ τὸν ἄνθρωπο νὰ μὴ σπαταλᾷ τὶς δυνάμεις του, τὸν βοηθᾷ νὰ κἀν οἰκονομία δυνάμεων κατὰ τὴν προσαρμογὴ του στὸ περιβάλλον. Ἡ ἀξία τῶν ἐννοιῶν, τῶν μεθόδων, τῶν θεωριῶν ἔγκειται στὸ ὅτι μὲ αὐτὲς ὁ ἄνθρωπος ἐπιτυγχάνει τὸ μέγιστο μὲ τὸν ἐλάχιστο κόπο. Ὅταν π.χ. ὁ φυσικός, ὕστερ' ἀπὸ πολλὰς παρατηρήσεις, φτάνει στὸ συμπέρασμα, πῶς ἡ διάρκεια τῆς αἰωρήσεως στὸ ἐκκρεμές εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ πλάτος τῆς, τὸ συμπέρασμα αὐτὸ εἶναι μιὰ περίληψη, μιὰ σύντομη καὶ λιγόλογη ἔκφραση τῶν πολυἀριθμῶν παρατήρησεών του. Αὐτὸ εἶναι βέβαια οἰκονομία πνευματικῶν δυνάμεων, γιατί μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀποφεύγομε τὸν κόπο νὰ κάνωμε κάθε φορὰ τὴν ἴδια παρατήρηση, νὰ παρατηροῦμε δηλ. τὸ ἐκκρεμές. Αὐτὴ τὴν ἐννοια ἔχουν ὅλοι οἱ φυσικοὶ νόμοι, οἱ κανόνες τῆς ἀριθμητικῆς ἢ τῆς γραμματικῆς: ἀντὶ νὰ θυμόμαστε τὶς πολλὰς περιπτώσεις, θυμόμαστε τὸν ἓνα κανόνα. Ἡ ἐπιστήμη λοιπὸν μὲ τὸ σχηματισμὸ ἐννοιῶν καὶ μὲ τὴν εὕρεση νόμων μᾶς δίνει μιὰ συνοπτικὴ εἰκόνα τῆς πολλαπλότητος τοῦ κόσμου καὶ μᾶς βοηθᾷ νὰ ἀναγνωρίζωμε καὶ νὰ κατατάσσωμε εὐκόλα τὰ ἐκάστοτε δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, χωρὶς νὰ ξοδεύωμε κόπο καὶ χρόνο ἐξ ἀρχῆς γιὰ τὴν ἀναγνώρισή τους. Ἐπιστήμη καὶ ἐπιστημονικὴ γνώση μᾶς διευκολύνουν καὶ μᾶς βοηθοῦν νὰ οἰκονομοῦμε δυνάμεις. Ἐπίσης βάζουν στὴν ὑπηρεσία μας τὶς φυσικὲς δυνάμεις κι ἔτσι γίνονται τὸ μέσον τῆς προσαρμογῆς καὶ τῆς ἐπιβιώσεώς μας, αὐτὴ εἶναι ἡ ἀξία τους καὶ τὸ κριτήριό τους.

Πίσω ἀπὸ τὶς ἀκρότητες, στὶς ὁποῖες συχνὰ φθάνει καὶ ὁ πραγματισμὸς καὶ τὰ ἄλλα συγγενικὰ ρεύματα, κρύβεται βασικὰ ἡ ἰδέα ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἄρχισε νὰ γνωρίζῃ τὸν κόσμον, προσπαθώντας νὰ καλυτερεύσῃ τὶς συνθῆκες τῆς ζωῆς του. Ἡ θεωρητικὴ γνώση π.χ. τὸν ἀπάλλαξε ἀπὸ τὶς δεισιδαιμονίες, ἡ γνώση τοῦ φυσικοῦ κόσμου ἀπὸ τὸ φόβο ποὺ εἶχε γιὰ τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως, ἡ γεωμετρία τὸν ἐβοήθησε νὰ βρίσκῃ εὐκόλα τὸ χωράφι του καὶ νὰ τὸ διαχωρίζῃ ἀπὸ τὸ χωράφι τοῦ γείτονα, ἡ ἀριθμητικὴ

τὸν ἐξυπηρετοῦσε στὸ ἐμπόριο κ.ο.κ. Πίσω ἀπ' ὅλ' αὐτὰ ὑπάρχει ἡ ἰδέα ὅτι ἡ ἔρευνα δὲν γίνεται – οὔτε ἄρχισε κάποτε νὰ γίνεται – γιὰ χάρη τῆς ἔρευνας, ἀλλὰ τῆς πρακτικῆς ζωῆς. Ἡ ἰδέα ὅμως αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῇ παρὰ ὡς ἀντίδραση πρὸς τὴν ἀποθέωση ποὺ γνώρισε ἡ θεωρητικὴ ἀξία τῆς γνώσεως κατὰ τὸ 17ο καὶ 18ο αἰῶνα, καὶ ὡς διαμαρτυρία κατὰ τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Μὲ τὸν πραγματισμό, ποὺ εἶναι γέννημά τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνα, ὅπως καὶ μὲ τὰ ἄλλα συγγενικὰ ρεύματα, ὑπογραμμίζεται εὐδιάκριτα ἡ στροφὴ τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸ λογικὸ καὶ θεωρητικὸ στὸ πρακτικὸ μέρος τῆς ζωῆς.

Τελειώνοντας τὸ κεφάλαιο τῆς γνωσιολογίας, ἴσως ἀποκομίσει κανεὶς τὴν ἐντύπωση, ὅτι ἐδῶ γίνεται μιὰ ἀπεγνωσμένη πάλη ἰδεῶν, ὅπου τὰ πιὸ ἀντίθετα ρεύματα ζητοῦν δικαίωση καὶ ἀναγνώριση. Ἴσως καὶ νὰ ἀπογοητευθῇ κανεὶς ἀπὸ τὴ φιλοσοφία γενικώτερα. Ὅμως τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἐκεῖνο ποὺ πραγματοποιεῖ τὴ φιλοσοφία, αὐτὸ εἶναι ποὺ δὲν ἡσυχάζει σὲ καμιὰ θέση καὶ δὲν ἱκανοποιεῖται μὲ καμιὰ λύση, πράγμα βέβαια ποὺ ἀποτελεῖ καὶ ἐγγύηση γιὰ τὴ ζωντάνια του. Γιατί ἂν ἡσύχαζε, θὰ ἔφθανε στὴν ἀποτελεμάτωση, στὸν πνευματικὸ θάνατο. Ἡ ἴδια ἡ φιλοσοφία ἐξ ἄλλου – καὶ πρέπει νὰ τὸ θυμώμαστε καλὰ – εἶναι ἀκατάπαυστη πορεία πρὸς τὴ γνώση, δὲν εἶναι ποτὲ ἡ ἀπόλυτη γνώση. Ἡ φιλοσοφία τρέφεται ἀπὸ τὴν ἄσβυστη ἀπορία καὶ τὸ ἀνικανοποίητο ἐρώτημα.

Θὰ μπορούσαμε φυσικὰ κατὰ τὴ διαπραγμάτευση τῶν προβλημάτων τῆς γνωσιολογίας νὰ κάνουμε κριτική, νὰ ἐγκρίνουμε ἢ νὰ ἀπορρίψουμε τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο φιλοσοφικὸ σύστημα. Ἀλλὰ γιὰ νὰ κρίνῃ κανεὶς σοβαρὰ καὶ χωρὶς ἐπιπολαιότητα, πρέπει νὰ γνωρίζῃ καλὰ τὶς λεπτομέρειες, καὶ λεπτομέρειες ἦταν ἀδύνατο νὰ γνωρίσουμε μέσα στὰ πλαίσια τοῦ βιβλίου αὐτοῦ. Τὸ σπουδαιότερο ὅμως εἶναι ὅτι βασικὸς σκοπὸς μας δὲν ἦταν νὰ κάνουμε κριτική, σκοπὸς μας ἦταν νὰ μνηθεύμε στὰ γνωσιολογικὰ προβλήματα, νὰ γνωρίσουμε τὶς λύσεις, ποὺ κατὰ καιροὺς ἔχουν σ' αὐτὰ δοθῇ καὶ νὰ παρακολουθήσουμε τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ μία λύση στὴν ἄλλη. Γιατί παρακολουθώντας τὴ μετάβαση, πῶς π.χ.

ἀπὸ τὸν ἀπλοϊκὸ ρεαλισμὸ φθάνομε, προχωρώντας κλιμακωτά, στὸν ὑποκειμενικὸ ἰδεαλισμὸ, καὶ πῶς ἀπ' αὐτὸν περνᾶμε στὸν Kant, ἢ, πῶς ἀπὸ τὸν δογματισμὸ τὸ πνεῦμα μας ὠριμάζοντας περνᾶει στὸ σχετικισμὸ κι' ἀπὸ κεῖ φθάνει στὶς ἀκρότητες τῆς θεωρίας τοῦ «ὥς ἐάν», παρακολουθοῦμε κατ' οὐσίαν τὴν πορεία τοῦ πνεύματός μας διὰ μέσου τῶν αἰώνων, ἅρα γνωρίζομε τὸν ἑαυτὸ μας, πραγματοποιοῦμε τὸ σωκρατικὸ «γνῶθι σαυτόν», πράγμα ποὺ εἶναι ἀδιαφιλονίκητος σκοπὸς τῆς φιλοσοφίας. Ἐξ ἄλλου ἡ χαρὰ ποὺ προσφέρει καὶ ἡ γοητεία ποὺ ἀσκεῖ ἡ φιλοσοφία ἐγκτεται καὶ σ' αὐτό, ὅτι προβληματιζόμενος κανεὶς αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ γνωρίσῃ καὶ τοῦ παρελθόντος τοὺς προβληματισμούς. Ἔτσι μεταλαμβάνει ἀπὸ τὴ σκέψη τῶν αἰώνων, παρακολουθεῖ τὴ διαλεκτικὴ κίνηση τοῦ πνεύματος ἀπὸ τὴ μία ἰδέα στὴν ἄλλη, καὶ διαπιστώνει ὅτι τελικὰ ὅλα τὰ ρεύματα καὶ οἱ θεωρίες ἔχουν μέσα τους πυρῆνα ἀλήθειας, παρ' ὅλο ποὺ φθάνουν συχνὰ σὲ ἀκρότητες καὶ ὑπερβολές.

Ὡς ἄτομο βέβαια κανένας μας δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφύγῃ μιὰ κάποια τοποθέτηση ἀπέναντι στὰ μεγάλα προβλήματα τῆς φιλοσοφίας, ἀλλίως δὲν μπορεῖ νὰ «σταθῇ» στὴ ζωὴ, μένει χωρὶς μεταφυσικὴ στέγη. Ἡ τοποθέτηση ὅμως αὐτὴ πρέπει νὰ ἔρθῃ ἀπὸ μόνη της, ἀβίαστα, ἔπειτα ἀπὸ πολλὴ συναναστροφή μὲ τὰ προβλήματα καὶ ὠριμὴ σκέψη. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ «εἰσαγωγή», ἡ μύηση στὴ φιλοσοφία καὶ τὰ προβλήματά της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Becher Erich, Erkenntnistheorie, Lehrbuch der Philosophie II, Berlin 1925.
2. Γεωργούλης Κωνσταντῖνος, Αἱ σύγχρονοι φιλοσοφικαὶ κατευθύνσεις, Ἀθῆναι 1973².

3. Γεωργούλης Κωνσταντίνος, 'Απόψεις από την φιλοσοφίαν της εποχής μας, 'Αθήναι 1956.
4. Εὐαγγελίδης Μαργαρίτης, 'Ιστορία τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως, 'Αθήναι 1885.
5. Θεοδωρακόπουλος Ἰωάννης, Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία, Τόμος Γ': Γνωσιολογία, 'Αθήναι 1975.
6. Θεοδωρακόπουλος Ἰωάννης, Τὰ σύγχρονα φιλοσοφικά ρεύματα, 'Αθήναι 1972.
7. Θεοδωρακόπουλος Ἰωάννης, Φιλοσοφία καὶ Ζωή, 'Η φιλοσοφία τοῦ Καρτεσιού, 'Αθήναι 1967.
8. Θεοδωρίδης Χρήστος, Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία, 'Αθήνα 1955².
9. Meyer Hans, Systematische Philosophie I, Paderborn 1955.
10. Messer August, Einführung in die Erkenntnistheorie, Leipzig 1927.
11. Μπαγιόνας Αὔγουστος, 'Η φιλοσοφία στὸν 17ο αἰώνα, Θεσ/νίκη 1973.
12. Παπανοῦτσος Εὐάγγελος, Γνωσιολογία, 'Αθήνα 1973³.
13. Τατάκης Βασίλειος, Σκέψη καὶ ἐλευθερία, 'Αθήνα 1975.

Γ' ΗΘΙΚΗ

1. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΗΘΙΚΗΣ

Είσαγωγή: Φιλοσοφία και φιλοσοφική 'Ηθική

Ἡ Φιλοσοφία δὲν καταγίνεται μὲ ὀρισμένο εἶδος ἀντικειμένων, ἀλλὰ τὸ ἐρευνητικὸ της πεδίο εἶναι ἕνας ἀνοικτὸς χώρος προβλημάτων, ποὺ ἀναφέρονται στὸ νόημα, τὴν ἀξία καὶ τοὺς σκοποὺς τῶν ἐκδηλώσεων τῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου στὴ σχέση του μὲ τὴ φυσικὴ καὶ ἱστορικὴ πραγματικότητα. Ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς, ὅταν πραγματώνεται ὡς ἀναζήτηση τοῦ νοήματος μιᾶς μορφῆς τῆς συνειδήσεως ἢ μιᾶς μορφῆς σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ πραγματικὸ, ἐξειδικεύεται, γίνεται Γνωσιολογία, Ἡθική, Αἰσθητικὴ κ.ο.κ. Ὅπως ἡ Γνωσιολογία εἶναι θεωρητικὴ κατανόηση τῆς γνώσεως (ἐξετάζει τὴ νόηση ὡς πρὸς τὴ σχέση ποὺ ἔχει ἢ πρέπει νὰ ἔχη μὲ τὰ ἀντικείμενα), ἡ Ἡθικὴ ἐξετάζει τὴ βούληση καὶ τὴ συναφὴ πράξη ὡς πρὸς τὴ σχέση μὲ

ἀντικείμενα ὅπου ἀναφέρονται. Ἡ Φιλοσοφία ὡς θεωρητικὴ ἀνάλυση καὶ κατανόηση τῶν κινήτρων καὶ τῶν σκοπῶν τῆς πράξεως εἶναι λόγος «πρακτικός».

Ἡ Ἠθικὴ ὡς φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη εἶναι θεωρητικὴ θεμελίωση τῆς πράξεως, ἀσχολεῖται μὲ τὴ διατύπωση τῶν ἀρχῶν τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἑαυτό του καὶ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Ἐνδιαφέρει κατὰ τοῦτο ἡ φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ ἅμεσα τὸν καθένα μας. Ἄν ἡ Φιλοσοφία εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἀνθρωπολογικὴ ἐπιστήμη, ἡ φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ, ποὺ ἐπιδιώκει νὰ ὀρίσῃ τὸ ἠθικὸ νόημα τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸ κριτήριον τῆς ἠθικῆς πράξεως, εἶναι ἡ σημαντικότερη πραγμάτωσή της.

Ἡ ἔννοια τῆς φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς

Ἄν καὶ ἡ φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ δὲν εἶναι μία, ἐφόσον ἀποτελεῖ εἰδικὴ πραγμάτωση τῆς Φιλοσοφίας, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν κίνηση τῶν ιδεῶν, εἶναι δυνατό νὰ καθορίσωμε τὴν ἔννοιάν της μὲ ὀρισμένα στοιχεῖα της, ποὺ τὴ διακρίνουν ἀκριβῶς ἀπὸ κάθε ἄλλη ἀντιμετώπιση τῆς ζωῆς καὶ τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου.

Τὴν ἴδια τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου δὲν τὴν ἀντιμετωπίζει ἡ φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ, ὅπως ἡ Βιολογία, ὡς σύνολο βιολογικῶν φαινομένων ποὺ ὑπάρχουν σὲ ἀπαράβατους φυσικοὺς νόμους. Ἡ φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ ἐπιδιώκει νὰ θεμελιώσῃ τὴν πράξη τῆς ζωῆς πάνω σὲ ἀξίες, τὴ συνδέει δηλ. μὲ τὴ νόηση καὶ τὴ βούληση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ βούληση ἀκριβῶς ἐνεργεῖ ἐκεῖ ὅπου κάτι μπορεῖ νὰ γίνῃ ἔτσι ἢ διαφορετικὰ. Ὁ φυσικὸς νόμος ρυθμίζει πράγματα ἢ φαινόμενα καταναγκαστικὰ καὶ εἶναι ἐξω-ἠθικός. Μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο, ποὺ συνδέει τὴ βούληση τοῦ ἀνθρώπου μὲ αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ γίνῃ, ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ νέα διάσταση τῆς πραγματικότητος.

Ἐξ ἄλλου τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου δὲν τὴν ἀντιμετωπίζει ἡ φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ ὅπως οἱ λεγόμενες Ἐπιστήμες τοῦ ἀνθρώπου (Ἱστορία, Κοινωνιολογία, Ψυχολογία). Οἱ ἐπιστήμες αὐτὲς ἔχουν συγκεκριμένα ἀντικείμενα, μελετοῦν δηλαδὴ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου ὡς γεγονός. Ἡ Φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ

μελετᾶ τὴν πράξιν ὡς πρὸς τὴ σημασία καὶ τὴν ἀξία της, ἀντικείμενό της δηλαδή εἶναι πάντα αἰτήματα ἢ ἀξίες ἢ ὁ βαθμὸς τῆς πραγματώσεώς τους.

Ἡ φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ δὲν περιορίζει τὶς ἀξίες καὶ τὰ αἰτήματά της:

α) στὴ θρησκευτικὴ συμπεριφορᾷ· δηλαδή δὲν ἀντιγράφει τοὺς κανόνες μιᾶς ἐκκλησίας, ἀν καὶ μελετᾶ τὸ νόημα τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς,

β) στὴ νομιμότητα· δὲν ταυτίζεται μὲ τοὺς νόμους ὁρισμένης κοινωνίας ἢ πολιτείας, ἀν καὶ καταγίνεται μὲ τὶς ἀξίες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ τὴ σημασία τῆς νομιμότητας,

γ) στὰ ἥθη καὶ ἔθιμα· ἀν καὶ ἡ φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ σχετίζεται μὲ τὰ ἥθη, ὅπου ὑπάρχει πλούσια κληρονομικὴ σοφία (τὴ σχέση ἄλλωστε δείχνει καὶ ἡ ἐτυμολογία τοῦ ὅρου Ἠθική· ἡ Ἠθικὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν πρακτικὴ, οἰκονομικὴ ζωὴ, ὅπως δείχνουν οἱ ὅροι ἀξία, χρηστός, χρέος κ.λπ.), δὲν ταυτίζει τὴν ἠθικότητα μὲ αὐτά.

Τὰ ἥθη ἀλλάζουν, ἐνῶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἠθικότητας ὡς αἶτημα τῆς Ἠθικῆς παραμένει. Ἐξ ἄλλου ὑπάρχουν καὶ ἀνήθικα ἥθη. Ἡ Ἠθικὴ ἐξετάζει τὰ ἥθη ὡς πρὸς τὴ θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ τους ἀξία, ὄχι ὡς γεγονότα, ὅπως τὰ ἐξετάζει π.χ. ἡ Κοινωνιολογία.

Τὴν ἠθικότητα, ποὺ μπορεῖ καὶ ν' ἀνταποκρίνεται στὰ ἥθη ἑνὸς κοινωνικοῦ συνόλου, τὴ συνδέει πάντα ἡ Ἠθικὴ μὲ τὴ συνείδηση τοῦ ἀτόμου, μὲ τὴ νόηση, τὴν προαίρεση καὶ τὴν αὐτονομία τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ θρησκεία, ἡ κοινωνία, τὰ ἥθη ἐπιβάλλουν στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ὁρισμένη συμπεριφορὰ μὲ ἐντολές-κανόνες, νόμους, μὲ τὴ συνήθεια καὶ τὴ διδασχὴ. Ἡ φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ, ὅπως στὴν οὐσία της ὅλη ἡ Φιλοσοφία, δὲν εἶναι κωδικοποιημένη ἐπιστῆμη ἢ ὁρισμένη μάθηση, ποὺ σκοπεύει νὰ φρονηματίσῃ μὲ ἑτοιμα σχήματα κανόνων καὶ κριτήρια ἢ δογματικὲς θέσεις. Ἡ φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ εἶναι θεωρητικὴ ἐπιστῆμη τῆς ἠθικῆς ἐμπειρίας, μορφὴ τοῦ κριτικοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, ἡ ὁποία, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὶς διαφορὲς ἀπόψεις ποὺ διατυπώθηκαν κατὰ τὴν ἱστορικὴ τῆς διαδρομὴ:

α) διαπιστώνει τὸ θεμελιακὸ ἀνθρώπινο αἶτημα τῆς ἠθικότη-
τας, δηλαδή τὸ γνῶρισμα τοῦ ἀνθρώπου, ὡς λογικοῦ καὶ βουλευ-
τικοῦ ὄντος, νὰ τείνῃ νὰ ὑπερβῇ τὴ βιολογικὴ του πραγματικό-
τητα, θέτοντας ἠθικοὺς κανόνες στὴ συμπεριφορὰ του,

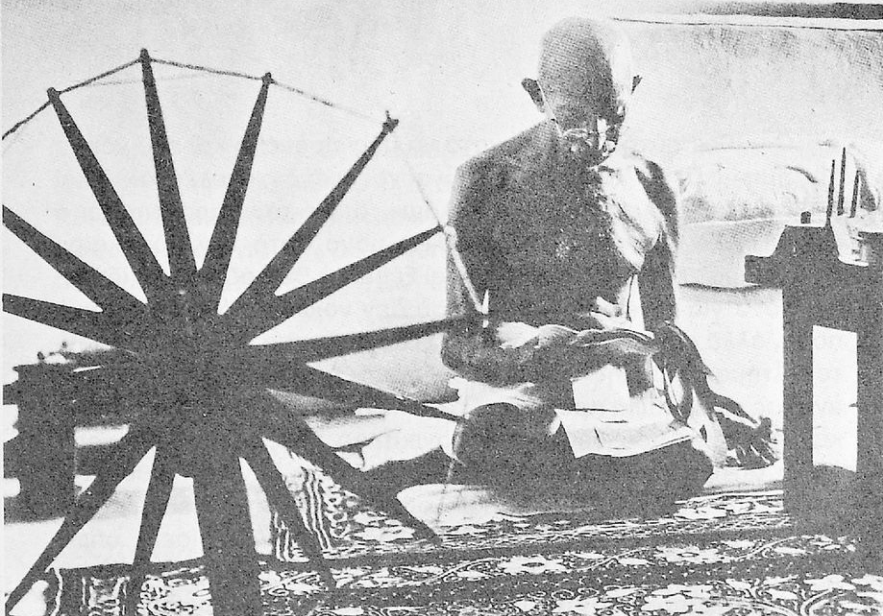
β) συναρτᾷ τὴν ἠθικότητα μὲ τὴ βούληση τοῦ ἀνθρώπου, τὴ
νόηση ἢ τὸ συναίσθημα, ποὺ ὅμως σχετίζεται μὲ τὴ νόηση καὶ τὴ
βούληση,

γ) δείχνει στὸν ἄνθρωπο τὸ νόημα καὶ τὸ μέγεθος τῆς ἐσω-
τερικῆς του αὐτονομίας, τὴ σημασία ποὺ ἔχει γιὰ τὴ ζωὴ του νὰ
κατευθύνῃ ὑπεύθυνα τὶς πράξεις του μὲ βάση σταθερὲς ἀρχές ἢ
τὴ σημασία νὰ ἐρμηνεύῃ τὰ γεγονότα καὶ τὶς ἐφαρμοσμένες
γνώσεις μὲ κριτήρια ἠθικῆς ἀξίας. Ἡ ἐπιστήμη π.χ., ἂν θεωρηθῇ
γενικὰ ὡς πρὸς τὴν οὐσία της, δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν Ἠθικὴ,
εἶναι κατ' ἀρχὴν ἀνεξάρτητη ἀπὸ ἠθικὰ κίνητρα. Κίνητρό της
εἶναι αὐτὴ ἡ ἴδια καὶ σκοπὸς ἡ λογικὴ ὀρθότητα. Σήμερα ὅμως
εἶναι φανερό ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ καθαρὰ Μαθηματικά, ἡ ἐπιστημο-
νικὴ δραστηριότητα ἐμπεριέχει ὀρισμένους σκοπούς, ποὺ καθι-
στοῦν ἀναπόφευκτο γιὰ τὸν ἄνθρωπο τὸν ἠθικὸ προβληματισμὸ
ἢ ὅτι ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἐπιστήμης προκύπτουν ἠθικὰ προ-
βλήματα. Λογικὴ ὀρθότητα καὶ ὀρθοφροσύνη δὲν εἶναι ἴδιες ἀξι-
ες,

δ) τέλος καὶ τὸν ἠθικὸ ἄνθρωπο βοηθεῖ ἡ φιλοσοφικὴ Ἠθι-
κὴ, γιατί τὸν καθιστᾷ ἱκανὸ νὰ ἀποκτήσῃ περισσότερη σαφήνεια
γιὰ τὴν οὐσία τῆς ἠθικότητάς του, ὅπως τὸν ἄνθρωπο ποὺ ἔχει
καλλιτεχνικὴ ἰδιοσυγκρασία δὲν τὸν κάνει βέβαια ἡ Αἰσθητικὴ
καλλιτέχνη, ἀλλὰ τὸν βοηθεῖ στὴν σωστότερη ἀπόδοση τῶν ἔρ-
γων του.

Σύνοψη καὶ συμπέρασμα

Ἡ φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ εἶναι στὴν οὐσία ἀναγνώριση τῆς σημα-
σίας τῆς προσπάθειας τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀγωνισθῇ νὰ δημιουρ-
γήσῃ χαρακτήρα, προσωπικότητα καὶ νὰ αὐτοπροσανατολίσῃ
σταθερὰ τὴ ζωὴ του μὲ προβλέψεις καὶ ἀποφάσεις ἐγκυρες. Ἡ
ἐννοια τῆς ἐσωτερικῆς καταφάσεως, ταυτόσημη μὲ τὴν ἐννοια
τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας. ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα τῆς φιλοσοφικῆς



Ἡ ἀνθρωπιὰ. Μαχατμα Γκάντι . (Φωτογραφία).

Ἠθικῆς. Ἡ ἔννοια αὐτῆ τῆς ἐλευθερίας δὲν εἶναι ἀφηρημένη: σημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀποφασίζει νὰ εἶναι ἠθικός, γιατί τὸ αἶτημα τῆς ἠθικότητος εἶναι αἶτημα τῆς ἴδιας τῆς συνειδήσεώς του, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἐκλογὴ ἢ ἡ πραγμάτωση τῆς ἠθικότητος δὲν προέρχεται π.χ. ἀπὸ τὸ φόβο ἐνδεχομένης ποινῆς ἢ ἀντιδράσεως τῆς κοινῆς γνώμης κ.λπ.

2. ΗΘΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

Εἰσαγωγή: Ἄνθρωπος καὶ ἠθικὴ συνείδηση

Στὸ «Συμπόσιο» ὁ Πλάτων ἐκφράζει συμβολικά, μὲ ἓνα μῦθο, τὴν ἰδέα ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐπιθυμεῖ τὰ καλὰ, τὴ γνώση καὶ τὴν ὁμορφιά, γιατί ὁ ἴδιος δὲν τὰ ἔχει ἀπὸ τὴ γέννησή του: ὁ ἄνθρωπος εἶναι παιδί τοῦ Πόρου (τοῦ Θεοῦ, τῆς ἀφθονίας καὶ σοφίας) καὶ τῆς Πενίας (ἐλλείψεως), ἓνα μεταξὺ σ' αὐτὰ τὰ δύο. Ἐρχεται δηλαδὴ ἀτελὴς στὸν κόσμο, ὅμως, ἐπειδὴ γνωρίζει τὴν ἀτέλειά του, ἐπιθυμεῖ τὸ τέλειο.

Ὁ μύθος αὐτὸς εἶναι δυνατό νὰ μᾶς εἰσαγάγῃ καὶ στὸ νόημα τῆς ἠθικῆς ζωῆς. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι χρονικὸ ὄν, ἀτελές, ἀλλὰ καὶ ὄν συνειδητὸ («σκεπτόμενο καλάμι», ὅπως τὸν χαρακτηρίζει ὁ Πασκάλ)· ὄν τραγικὸ, ποὺ γνωρίζει μόνο αὐτὸ τὸν πρόσκαιρο χαρακτήρα τῆς ζωῆς του, ἀλλὰ καὶ ξέρει νὰ θυσιάζεται γιὰ ἰδέες, ὄχι μόνο γιὰ τὸ εἶδος του· ὄν ποὺ δὲν νοιώθει μόνο τὸ φυσικὸ πόνο, ἀλλὰ καὶ τὴν ἠθικὴ ὀδύνη. Στὸν ἄνθρωπο πολιτογραφοῦνται αἰτήματα ἠθικῆς τελειώσεως, χρέη, ἠθικὲς ἀξίες, ὁ ἠθικὸς ἀγώνας καὶ ἡ ἠθικὴ πρόοδος. Στὰ τέλεια, ὑπερλογικὰ ὄντα, ὅπως καὶ στὰ ὄντα ποὺ δὲν ἔχουν λογικὴ, τὰ θηρία, δὲν ὑπάρχουν ἠθικὰ αἰτήματα. Τὸ ἀγαθὸ, λέγει ὁ Πλάτων, δὲν τὸ ἐπιθυμεῖ ὁ Θεός, γιατί τὸ ἔχει. Τὰ ζῶα ἐξ ἄλλου, ποὺ ἡ ζωὴ τους εἶναι ὀργανωμένη ἀπὸ τὰ ἔνστικτα, δὲν κάνουν ἠθικὲς διακρίσεις, ὅπως εἶναι ἡ διάκριση τοῦ καλοῦ ἀπὸ τὸ κακό, τοῦ ἀνώτερου ἀπὸ τὸ κατώτερο, ἀποκρίνονται μόνο σὲ σηματοδοτικὰ ἐρεθίσματα ἢ ὑπακούουν στὶς ὁρμές τους. Ἡ ἀνθρωπομορφικὴ σκέψη, ὅπως ὑποστηρίχθηκε (Π. Γκρασέ), εἶναι ἐκείνη ποὺ ἀποδίδει καὶ στὰ ζῶα ἠθικὴ συμπεριφορά.

[Καὶ στὴν προσαρμογὴ στὸ περιβάλλον, ὅπου ὑπάρχουν ὀρισμένα κοινὰ σημεῖα ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ στὰ ζῶα, οἱ διαφορὲς εἶναι ἀξιοσημειώτες:

α) ὁ ἄνθρωπος κατασκευάζει ἐργαλεῖα,

β) τὰ ζῶα κατασκευάζουν φωλιές ἢ χρησιμοποιοῦν τὰ ἐργαλεῖα τοῦ ἀνθρώπου,

γ) ὁ ἄνθρωπος μιλά, τὰ ζῶα δὲν ἔχουν γλώσσα – λόγο ποὺ ἀνταλλάσσεται – πληροφοροῦν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο,

δ) τὰ ζῶα ζοῦν σὲ κοινωνίες (μέλισσες), ὁ ἄνθρωπος, ὡς κοινωνικὸ ὄν, δημιουργεῖ κανόνες συμπεριφορᾶς. Τὰ ζῶα εἶναι ἱκανὰ νὰ ἐκπαιδευθοῦν, αὐτὸ ὅμως γίνεται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ποὺ νοιώθει καὶ τὴν ἀνάγκη νὰ καλλιεργήσῃ ὁ ἴδιος τὸ πνεῦμα του μὲ τὴν παιδεία. Ὁ ἄνθρωπος – κι αὐτὸ ἀποτελεῖ κυρίως γνώρισμά του – εἶναι ἱκανὸς νὰ συμπεριφερθῇ μὲ ἀνιδιοτέλεια.]

Ὁ καλλιτέχνης ποὺ δημιουργεῖ καταστρατηγώντας καὶ τοὺς βιολογικοὺς κανόνες, ὁ πατριώτης ποὺ θυσιάζεται γιὰ τὴν πατρίδα, ὁ ὁστορικὸς ποὺ ἀγαπᾷ δίχως συμφέρον, ὁ ἐρευνητὴς ποὺ ἀναλώνει τὴ ζωὴ του σὲ πειράματα ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἐπιδιώ-

ξεις έπιβραβεύσεως, δέν περιορίζονται στή βιολογική τους φύση, αλλά τήν ύπερβαίνουν. Ή θεωρητική καί ή «ποιητική» διάσταση τοῦ ἀνθρώπου, κάνουν τὸ περιβάλλον «κόσμο»· ὁ ἐσωτερικός ἀγώνας γιά τήν ἀξιοπρέπεια καί ή «πρακτική» ήθική του διάσταση μετατρέπουν τή ζωή σέ «βίον», μέ τήν ἀρχαία σημασία τοῦ ὄρου.

1. Ἀνθρώπος καί ψυχική ζωή

Ὡς ψυχολογικό ὑποκείμενο ὁ ἄνθρωπος εἶναι σειρά φαινομένων, τήν ὁποία χαρακτηρίζει ή *χρονικότητα*, ή σχετική δηλαδή διάρκεια ή καταστάσεων, πού ἐκφράζονται ὡς πραγματικότητα «ἐν χρόνῳ», ὅπως ή ἐπιθυμία καί ή ὁρμή, ή *ἀτομικότητα* καί ὅπου ἰσχύει ὁ νόμος τῆς *αἰτιότητας*. Ή ψυχική δηλαδή ζωή εἶναι κίνηση ἀπό τή μιὰ κατάσταση στήν ἄλλη καί οἱ μεταβολές στὸν ψυχικό μας κόσμο ἐξηγοῦνται ἀπὸ τὰ αἷτια πού προηγοῦνται χρονικά. Ή ψυχική ὁμως ζωή, ὡς σειρά πράξεων ἀνεξάρτητα ἀπὸ νοήματα ή ἀξίες, δέν εἶναι στὸν ἄνθρωπο συνειδητή.

2. Ήθική συνείδηση καί ψυχολογική συνείδηση

Ὁ ἄνθρωπος θέτει ἐρωτήματα ὅπως: Τί πρέπει νὰ κάνω (ή, ὅπως ἔλεγαν οἱ ἀρχαῖοι, «πῶς πρέπει νὰ ζήσω»), τί πρέπει νὰ διαλέξω ή τί πρέπει νὰ ἀποφύγω, τί δέν ἔπρεπε νὰ κάνω ή ἔπρεπε νὰ κάνω καί δέν τὸ ἔκανα. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς δέν ζή ἀπλῶς καταστάσεις οὔτε ἐνεργεῖ συρρέοντας ἀπλῶς μέ τὰ ἐνεργήματά του. Ἄν μέ τὸ θεωρητικό του νοῦ ὁ ἄνθρωπος φθάνει στήν αὐτοεπίγνωση τῶν συγκεκριμένων καταστάσεων πού ἀποτελοῦν τήν ψυχική του ζωή, σέ μιὰ δηλαδή ἀπαραίτητη γιά τή ζωή αὐτοσυνείδηση τῶν ψυχικῶν φαινομένων, μέ τήν ήθική συνείδηση προχωρεῖ πέρα καί ἀπὸ αὐτὴ τή συνείδηση, πέρα ἀπὸ τή χρονική ἀκολουθία. Μέ τήν ήθική συνείδηση θέτει στήν πράξη του συνειδητοὺς σκοπούς, ξεχωρίζει θετικές καί ἀρνητικές ἀξίες καί ἀναγνωρίζει ὡς δεσμευτικά ὁρισμένα ήθικά αἰτήματα, δηλαδή στήν πράξη του προϋποθέτει τήν κρίση του καί τήν αὐτονομία



Max. Cheler

της βουλήσεώς του, ἡ ἐλέγχει τὴν πράξη του μὲ τὴν νόησή του καὶ δέχεται τὴν εὐθύνη του γι' αὐτήν.

Οἱ ὅροι *αὐτογνωσία, αὐτονομία - ἐλευθερία, αἶτημα, εὐθύνη, ἐκλογή* κ.λπ. δὲν ἀποδίδουν χρονικὰ ψυχικὰ φαινόμενα, ἀλλὰ ὄντολογικὰ συστατικὰ τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως· ἡ ἀνυπαρξία τους σημαίνει τὴν ἀνυπαρξία ἠθικῆς συνειδήσεως. Ἡ ἠθικὴ συνείδηση, δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ χρόνο. Στὰ ἠθικὰ ἐξ ἄλλου γεγονότα δὲν ἰσχύει ὁ νόμος τῆς αἰτιότητας, ὅπως στὰ ψυχικὰ, ἀλλὰ αἰτήματα καὶ κριτήρια ἀξίας.

Ὁ Μ. Σέλερ ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἀξία, ποὺ εἶναι ἀντικείμενο τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, δὲν ἔχει

τίποτε τὸ κοινὸ μὲ τὴν ψυχολογικὴ μας κατάσταση, τὰ συναισθήματα καὶ τὶς ἐπιθυμίες μας. «Δὲν ὑπάρχει ψυχολογικὴ διαίρεση ἀγαθῶν καὶ κακῶν συναισθημάτων» Ἡ διαίρεση στὰ συναισθήματα, ἂν γίνῃ μὲ κριτήρια ἀξίας δὲν εἶναι ψυχολογικὴ, ἀλλὰ ἠθικὴ: ἔτσι, π.χ. κάνομε λόγο γιὰ «εὐγενικὴ θλίψη» κ.λπ.

3. Καθῆκον καὶ ψυχικὰ γεγονότα

Τὴ ροϊκότητα τῆς ψυχικῆς ζωῆς μετατρέπει ἡ ἠθικὴ συνείδηση σὲ ποιότητα μὲ τὸν ἀγῶνα τοῦ χρέους ἀπέναντι στὰ πάθη. Τὸ ἠθικὸ αἶτημα παρουσιάζεται στὴ συνείδηση ὡς καθῆκον καὶ τὸ ἠθικὸ κατόρθωμα, ποὺ πραγματοποιεῖται μὲ τὴν ἐκτέλεση τοῦ καθήκοντος, ἐμφανίζει συχνὰ τὸν ἄνθρωπο ἀντίθετο στὶς προσωπικὲς του συνήθειες, στὶς κλίσεις του, στὰ προσωπικά του συμφέροντα ἢ σὲ ὠφελιμιστικὲς τάσεις καὶ σκοποὺς. Πάθη, κλί-

σεις, τάσεις υπάρχουν στὸν ἄνθρωπο ὡς ψυχικὰ γεγονότα. Ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως ἐγκτείνεται στὸ ὅτι δὲν ἐξισώνεται μὲ τὰ γεγονότα, ἀλλ' ἀντιμετωπίζει αὐτὸ *ποῦ πρέπει* νὰ εἶναι ἢ νὰ γίνη.

Ἄς πάρουμε ἓνα παράδειγμα: Ἐνῶ κάθομαι καὶ ἀπολαμβάνω τὸ θέαμα τῆς θάλασσας, ἀντιλαμβάνομαι ὅτι ἓνα παιδί μέσα σ' αὐτὴν κινδυνεύει. Σπεύδω λοιπὸν νὰ ριχτῶ στὴ θάλασσα καὶ σώζω τὸ παιδί. Ἡ ἐνέργειά μου ἐπιβάλλεται ὡς καθῆκον ἀπὸ τὴν ἠθικὴ μου συνείδηση, ποῦ πραγματώνει ἔτσι τὴν ἀξία τῆς ἀλληλοβοήθειας, καὶ μάλιστα ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὅποιοδήποτε ὠφελμιστικὸ γιὰ μένα ἀποτέλεσμα. Ὁ σκοπός μου δηλαδὴ δὲν εἶναι νὰ φανῶ π.χ. εὐχάριστος στοὺς γονεῖς τοῦ παιδιοῦ ἢ νὰ θεωρηθῶ ἥρωας. Ἡ ἱκανοποίηση ἀπὸ τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς πράξεως μοῦ φθάνει.

Ὁ Κὰντ θὰ ἔλεγε ὅτι μοῦ φθάνει τὸ αἶσθημα τῆς τιμῆς. Ὁ Κὰντ θεώρησε τὸ καθῆκον εἶδος προσταγῆς, ποῦ τὴ χαρακτηρίσε ὡς *κατηγορικὴ*, αἴτημα δηλαδὴ ποῦ εἶναι αὐτοσκοπός, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὰ ὑποθετικὰ αἰτήματα, ποῦ ἀναφέρονται σὲ ὠφελιμες ἐνέργειες, μέσα γιὰ κάποιο σκοπὸ. Ὁ Κὰντ ἐπέμεινε ὅτι τὸ ἀγαθό, ποῦ ὡς ἠθικὸ γεγονὸς πραγματώνεται στὴν ἠθικὴ πράξη, δὲν εἶναι ὠφελμιστικὸς σκοπὸς ἢ ὠφελμιστικὸ ἀποτέλεσμα (ἡδονή), ἀλλὰ μόνον ἠθικὸ ἀξίωμα, πνευματικὴ ἀρχὴ ποῦ προσδιορίζει τὴ βούληση. Ἡ ἠθικὴ πράξη εἶναι ἀποδέσμευση ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ὁρμεμφύτων καὶ παθῶν, τῶν ὑποκειμενικῶν σκοπῶν καὶ ἀπὸ τὴν προσδοκία ἀποτελεσμάτων ὠφελμιστικῶν. Τὰ ὁρμέμφυτα, εἰδικά, δὲν ἱκανοποιοῦν τὴν ψυχὴ, γιὰτὶ ἀλλάζουν συνεχῶς καὶ ἀφήνουν πάντα μεγαλύτερο κενὸ ἀπὸ αὐτὸ ποῦ γεμίζουν. Ἀκόμη καὶ ἡ συμπόνια, στὴ σκέψη τοῦ Κὰντ, καὶ ἡ συμπάθεια, ὅταν γεννιώνται μέσα μας ὡς συναισθήματα πρὶν ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ χρέους, πιέζουν τὴν ψυχὴ-τῶν πραγματικὰ ἠθικῶν ἀνθρώπων.

Κριτική. Στὸν Κὰντ βέβαια πρόκειται γιὰ μιὰ αὐστηρὴ ἠθικὴ, ὅπου, ἐφόσον ἡ ἐκτέλεση τοῦ καθήκοντος γίνεται ἀπὸ σεβασμὸ πρὸς τὸ καθῆκον, τὸ καθῆκον εἶναι τελικὰ αἰτία καὶ σκοπὸς τῆς πράξεως. Ἡ καντιανὴ ἠθικὴ εἶναι ἠθικὴ τῆς μορφῆς. Λεῖπουν ἐδῶ

τὰ συστατικά (ύλικά) τῶν ἀξιῶν ποῦ καθορίζουν τὴν πράξη. Ὁ Κάντ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν καλοπροαίρετη πράξη ὄχι καὶ γιὰ τὴν ἀγαθὴ ἀποτελεσματικὴ πράξη. Μιὰ πράξη βέβαια δὲν πρέπει νὰ κρίνεται οὔτε μόνο ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα, γιατί ἔτσι θὰ καταλήγαμε σ' ἓνα εὐδαιμονισμό, οὔτε μόνο ἀπὸ τὰ ἀγαθὰ ἐλατήριά της (πρόθεση καὶ ἀρχές), γιατί ἔτσι θὰ καταλήγαμε σὲ μιὰ ἠθικὴ τῆς μορφῆς. Ἡ ἠθικὴ πράξη πρέπει νὰ κρίνεται καὶ ἀπὸ τὰ δυὸ μαζί.

Ὁ Κάντ ἐν τούτοις, ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὸ ἀνθρωπιστικὸ πνεῦμα τοῦ 18ου αἰῶνος, θέλησε μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τῆς σκέψεως νὰ στηρίξη τὸν ἄνθρωπο ὡς μέτρο τοῦ καθήκοντος, ἀποκλείοντας τὴν ἑτερονομία ἢ σχετικότητα τῶν ἀρχῶν ἔξω ἀπὸ τὸ ἠθικὸ πρόσωπο.

4. Καθήκον καὶ ἀνάγκες. Διάκριση καθηκόντων

Ὡς βιολογικά, ψυχολογικά καὶ ἠθικά ὄντα μᾶς χαρακτηρίζουν ἀνάγκες καὶ ὑποχρεώσεις. Ἡ ἱκανοποίηση βέβαια τῶν βασικῶν ἀναγκῶν μας, ὅπως ἡ αὐτοσυντήρηση, εἶναι προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπιτέλεση ἀνώτερων σκοπῶν. Ὅπως παρατηρήθηκε χαρακτηριστικά: «καὶ ὁ φακίρης χρειάζεται λίγο ρύζι καὶ ὁ ἅγιος λίγο μέλι ἄγριο γιὰ νὰ ὑπηρετήσουν τοὺς ἀνώτερους σκοπούς τους». Ὁ ἴδιος ὁ Kant ἔδειξε ὅτι οἱ ἀνικανοποίητες ἀνάγκες τῆς ζωῆς εἶναι μεγάλοι πειρασμοί, ποῦ πιέζουν καὶ ἀναγκάζουν τὸν ἄνθρωπο νὰ παραβιάζη τὰ χρέη του.

Ἡ ἠθικὴ συνείδηση ἐκδηλώνεται μὲ τὴ διάκριση ἀναγκῶν καὶ καθηκόντων. Πολλὲς φορὲς ἔξ ἄλλου κατώτερα καθήκοντα καὶ ἔργα δημιουργοῦν ἀντίξοο κλίμα στὴν περιοχὴ τῆς ἠθικῆς ζωῆς, καὶ τὸ ἠθικὸ πρόσωπο ἐμποδίζεται νὰ ἀνταποκριθῇ στοὺς εὐγενέστερους σκοπούς του. Οἱ συνθήκες τῆς σημερινῆς ἰδίως ζωῆς, ἡ σύγχυση σκοπῶν καὶ μέσων στὸν τεχνικὸ μας πολιτισμὸ, ἡ κόπωση ἀπὸ τὰ καθημερινὰ ἐπαγγελματικὰ καθήκοντα, ἡ ἔλλειψη χρόνου καὶ τὸ καθημερινὸ ἄγχος καταδυναστεύουν τὸ πρόσωπο καὶ φαίνεται νὰ παραγκωνίζονται οἱ ἀνώτερες ἐπιδιώξεις. Ἡθικὸς εἶναι ὁ ἄνθρωπος ποῦ δὲν ἀφήνεται νὰ ἀπορροφηθῇ ἀπὸ τὶς καθημερινὲς ὑποχρεώσεις, ποῦ δὲν μετᾷ τὴ ζωὴ του μόνο μὲ τὸ κριτήριό τῆς κοινωνικῆς χρησιμότητος, ἀλλ' ἐπιμένει στὴν καλ-

λιέργεια τοῦ ἡθους του. Ὁ προσανατολισμὸς αὐτὸς εἶναι καὶ ἡ ἠθική του ἐκλογή.

5. Ἐκλογὴ καὶ εὐθύνη

Στὴν ἠθική διαγωγή ἢ προτίμηση, ἂν πρόκειται γιὰ καθήκοντα, ἐκδηλώνεται ὡς ἐκλογὴ τοῦ ἀνώτερου ἔναντι τῶν κατωτέρων, ἂν πρόκειται γιὰ ἀξίες, ὡς ἐκλογὴ ἀξιῶν μὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἐπιτακτικότητας ἢ ἀξιῶν μὲ μεγαλύτερο ἱεραρχικὸ ὕψος. Ἡ ἐκλογὴ τῆς πράξεως εἶναι ἀξίωμα ἠθικὸ ἢ γεγονὸς ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἀτομικὴ ἠθική μας συνείδηση. Διαφορετικὴ εἶναι ἡ ἐκλογὴ ποὺ κάνομε ὡς ψυχολογικὰ ὑποκείμενα μὲ τάσεις, κλίσεις κλπ. Ἡ ἠθικὴ ἐκλογὴ συνδέεται μὲ διλήμματα, μὲ ἐναντιώσεις τῶν ἀντικειμένων τῆς ἐκλογῆς ἢ καὶ μὲ σύγκρουση μὲ τὶς προτιμήσεις καὶ τὶς ροπές μας. Στὴν ἠθικὴ δηλαδὴ ἐκλογὴ ὁ ἄνθρωπος φανερώνεται ὁλόκληρος, ἐνῶ στὶς προτιμήσεις του ἀποκαλύπτεται ἓνα μέρος του. Ἐξ ἄλλου οἱ προτιμήσεις καὶ οἱ ἐπιθυμίες μας δὲν συνεπάγονται εὐθύνη (προτιμῶ π.χ. τὸ γαλάζιο ἀπὸ τὸ πράσινο, διαλέγω τὸ βουνὸ ἀπὸ τὴν θάλασσα γιὰ παραθερισμὸ). Ἐπειδὴ κάθε πράξη εἶναι ὀριστικὴ καὶ ἀνεπανάληπτη, ἡ ἐκλογὴ καὶ ἡ εὐθύνη τῆς πράξεως ἔχουν μεγάλη σημασία γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Μὲ τὴν ἐκλογὴ καὶ τὴν εὐθύνη του ὁ ἄνθρωπος τοποθετεῖ ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτό του ὁλόκληρο ἀπέναντι σὲ κάτι ἢ δημιουργεῖ κάτι. Ἐκλογὴ καὶ εὐθύνη φανερώνουν τὴ συνεισφορά τῆς ἠθικῆς νοήσεως καὶ τῆς ἠθικῆς βουλησεως. Οἱ πράξεις μας, σύμφωνα μὲ τὸν Kant, εἶναι ἀναγκαῖες ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ ἐμπειρικοῦ μας χαρακτήρα, ἐλεύθερες ὡς ἀποτέλεσμα τοῦ φρονήματός μας. Τὸ φρόνημα, ὁ νοητὸς μας χαρακτήρας μᾶς κάνει καὶ ὑπεύθυνους γι' αὐτές.

Ἄρετή - ἀγαθὸ - ἡδονὴ - εὐτυχία

Ἡ ἀρετὴ, ποὺ φανερώνεται μὲ τὶς πράξεις, σχετίζεται ἄρρηκτα μ' αὐτὸν ποὺ τὶς ἐπιτελεῖ. Χαρακτηριστικὸ τοῦ ἠθικοῦ ἔργου εἶναι ὅτι παραπέμπει ἄμεσα σ' αὐτὸν ποὺ τὸ ἔπραξε, ἐνῶ δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο μὲ τὸ καλλιτεχνικὸ ἔργο, τὸ ὁποῖο ὡς πρὸς τὴν

αισθητική του αξία και αποτίμηση έχει αυτόνομη σχέση με τὸν δημιουργό του.

Ἡ ἀρετὴ συνδέεται μὲ τὴν ἔννοια τοῦ μέτρου καὶ τῆς τάξεως μέσα μας· σύμφωνα μὲ μιὰ ἀπὸ τὶς φιλοσοφικὲς θεωρήσεις τῆς, ἀρετὴ εἶναι ἡ τάξη ποὺ ἐπιβάλλεται στὶς ὁρέξεις καὶ στὶς ἐπιθυμίες μας.

Ἡ ἀρετὴ ὡς ἀγαθὸ τῆς ζωῆς εἶναι ὅρος σχετικός: τὸ περιεχόμενο του ἀλλάζει μὲ τὸν προσανατολισμὸ καὶ τὸ πνευματικὸ κλίμα μιᾶς ἐποχῆς. Ἔτσι π.χ. ὁ Πλάτων διέκρινε 4 βασικὲς ἀρετές: ἀνδρεία, σωφροσύνη, δικαιοσύνη, σοφία (ἢ φρόνηση), ὁ χριστιανισμὸς θεώρησε ὑπέρτατη ἀρετὴ τὴν ἀγάπη, ὁ Μεσαίων τὴν ἀγνότητα· στὴν ἐποχὴ μας ἀπὸ ὀρισμένους φιλοσόφους θεωρεῖται βασικὴ ἀρετὴ ἡ ἐπικοινωνία (χριστιανικὸς ὑπαρξισμὸς, Μπουμπέρ, Λεβίνας).

Ἡ εὐλικρίνεια, ἡ προθυμία, ἡ ἀφοσίωση, ἡ ἐμπιστοσύνη κλπ. εἶναι ὅψεις τῆς ἀρετῆς, κι αὐτὲς πάλι εἶναι ἀγαθὰ ποὺ ἔχουν ποικίλες ἀξίες (ἠθικὲς, βιολογικὲς, κοινωνικὲς).

Ἐξ ἄλλου ἡ ἀρετὴ, ὅπως δεῖχνει ἡ ἱστορία τῆς Ἠθικῆς, συναρτήθηκε μὲ τὴν εὐτυχία ἡ διακρίθηκε ἀπὸ αὐτὴν ποικιλότροπα.

Ἀπὸ τοὺς Σωκρατικούς π.χ. ὁ Ἀρίστιππος θεώρησε τὴν ἡδονὴ ὡς περιεχόμενο τοῦ ἀγαθοῦ, ἐνῶ ὁ Ἀντισθένης ταύτιζε τὴν ἐγκράτεια μὲ τὴν ἀρετὴ. Στὸν Πλάτωνα τὸ ἀγαθὸ διδάσκεται γιὰ χάρη τοῦ ἀγαθοῦ, ἡ ἀρετὴ ἐπιδιώκεται γι' αὐτὴν τὴν ἴδια ὄχι γιὰ τ' ἀποτελέσματά της. Τὸ ἀγαθὸ δὲν εἶναι αὐτὸ ποὺ φαίνεται τέτοιο· ὅ,τι ἐπιδιώκει κάθε ψυχὴ, ὁ σκοπὸς ὅλων τῶν ἐνεργειῶν της, τὸ Ἀγαθόν, εἶναι ἰδέα, ἰδανικὸ ἀπρόσωπο. Αὐτὴ ἡ ἰδέα διαφοροποιεῖται σὲ δικαιοσύνη κλπ. Τὰ διάφορα δηλαδὴ ἀγαθὰ εἶναι παραδείγματα, πραγματώσεις αὐτῆς τῆς ἰδέας.

Ἄλλοτε ζητήθηκε ἡ ἀρετὴ ὄχι γι' αὐτὴν τὴν ἴδια, ἀλλὰ γιὰ χάρη τῆς εὐδαιμονίας (π.χ. Στωικισμὸς). Σ' ἄλλη περίπτωσις ἡ ἴδια ἡ ἐνάρετη ζωὴ θεωρήθηκε ὅτι εἶναι γιὰ κεῖνον ποὺ τὴ ζῇ, ἀφοῦ τὴ διάλεξε, μιὰ εὐτυχισμένη ζωὴ (Ἀριστοτέλης). Ὁ χριστιανισμὸς θεώρησε τὴν ἀρετὴ ὡς σκοπὸ τῆς ζωῆς. Ἡ ἀρετὴ ὡς ἀνώτατο ἀγαθόν, σκοπὸς τῆς ζωῆς καὶ αἰτία τῆς εὐδαιμονίας, εἶναι καὶ τὸ ἰδανικὸ τοῦ Κάντ. Τὸ ἀγαθὸ ἐδῶ εἶναι πρωταρχικὸ ἐνέργημα τῆς

ήθικης βουλήσεως. Ἀγαθὸ εἶναι ἡ βούληση νὰ συμφωνῇ μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο. Ἡθικὸς δὲν εἶναι ὁ εὐτυχισμένος, ἀλλ' αὐτὸς ποὺ ἀξίζει νὰ εἶναι εὐτυχισμένος. Εὐτυχία καὶ ἡδονή, καθαυτές, ἀποκλείονται ἀπὸ τὶς ἠθικὰς ἀξίες τῆς ζωῆς.

Ἡ ἀρετὴ ταυτίσθηκε μὲ τὴν ἡδονή, τὸ συμφέρον ἢ τὸ ὠφέλιμο καὶ στοὺς νεώτερους χρόνους (π.χ. νεώτερος ὠφελισμὸς). Τὸν 18ο αἰ. ὁ Ἀγγλὸς Μπένθαμ (1748-1832) διατύπωσε μιὰ θεωρίαν «ἀριθμητικῆς τῶν ἐπιθυμιῶν»: ὁ ἔντιμος πρὶν νὰ ἐνεργήσῃ μετὰ τὸ συμφέρον του, τὴν ποσότητα εὐτυχίας ποὺ θὰ τοῦ δώσῃ ἡ πράξις του. Ἀγαθὸ κατὰ τὴ θεωρίαν αὕτη εἶναι ὅ,τι μεγαλύνει τὴν εὐτυχία, κακὸ ὅ,τι τὴν ἐλαττώνει. Καθῆκον εἶναι τὸ συμφέρον. Ἡ ἐπιδίωξις μάλιστα τοῦ γενικοῦ συμφέροντος συντελεῖ καὶ στὴν προαγωγὴν τοῦ ἀτομικοῦ. Ὁ Μπένθαμ, ποὺ ἦταν ποινικολόγος κι ἔζησε σὲ ἐποχὴ ἐμπορικῆς ἀκμῆς, πρότεινε γιὰ τὴν ἀποφυγὴν τῶν συγκρούσεων τῶν συμφερόντων ἓνα σύστημα τιμωριῶν καὶ ἀμοιβῶν.

Κριτική. Ἡδονισμὸς καὶ κοινωνικὸς εὐδαιμονισμὸς συνδυάζονται σ' αὐτὴ τὴν τελευταία θεωρίαν ὁ ἄνθρωπος, ὅπως τὸν βλέπει ἡ θεωρία, εἶναι βιολογικὸ-ψυχολογικὸ ὄν. Αὐτὴ τὴ σύζευξις ἡδονῆς καὶ εὐτυχίας εἶναι εὐκόλο νὰ τὴν ἀμφισβητήσῃ κανεὶς μὲ τὸ παράδειγμα τῶν ἀνθρώπων ποὺ καταφεύγουν στὶς ἡδονὰς ἀπὸ ἀπελπισία ἢ μὲ τὶς περιπτώσεις ὅπου ἡ ἱκανοποίηση ἀπὸ τὴν ἡδονή, γεγονὸς τῆς στιγμῆς, δὲν φέρνει εὐτυχία, ἀλλὰ κορεσμὸ καὶ ἀπογοήτευση. Ὅσο γιὰ τὴν θεωρίαν τῶν ποινῶν, ἐφόσον ἐδῶ ἰσχύει ἡ ἀρχὴ τοῦ συμφέροντος, εὐκόλο εἶναι νὰ ἀπορῇ κανεὶς τί θὰ γίνῃ μὲ τὸν ἐπιτήδειον ποῦ, ἐνῶ ἔχει ἀδικήσῃ, ξεφεύγει τὴν ποινὴν, φυσικὰ ἀπὸ συμφέρον. Τὰ συμφέροντα, ὅπως καὶ τὰ φυσικὰ αἰσθήματα, εἶναι ὑποκειμενικά, μεταβλητά, δὲν μποροῦν νὰ στηρίζουν τὴν ἠθικὴ ὡς ρυθμιστικὰ κριτήρια συμπεριφορᾶς. Εἰδικὰ τὴν ἠθικὴν τοῦ συμφέροντος ἔκρινε αὐστηρὰ ὁ Πλάτων, στὰ δύο πρῶτα βιβλία τῆς «Πολιτείας» του.

3. ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΣ

Εισαγωγή

Στὰ προηγούμενα μᾶς δόθηκαν εὐκαιρίες νὰ ἀναφερθοῦμε στὴν ἠθικὴ νόηση καὶ στὴν ἠθικὴ βούληση ὡς πηγὲς τοῦ ἠθικοῦ κατορθώματος καὶ νὰ συζητήσωμε τὴν περίπτωσι συνδέσεως τῆς παραγωγῆς τοῦ ἠθικοῦ ἔργου μὲ τὸ συναίσθημα, τὸ συμφέρον κλπ. Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ θὰ ἔχωμε ὑπ' ὄψιν βασικὰς θέσεις ποὺ διατυπώθηκαν ἤδη· μιὰ γενικὴ παρατήρησις θὰ μᾶς εἰσαγάγῃ στὴν εἰδικότερη θεώρησι τῶν παραγόντων τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς:

Ἡ λογοκρατικὴ γενικὰ ἠθικὴ ἀντιμετωπίζει τὴν ἠθικὴ ἐνέργεια ἀνεξάρτητα ἀπὸ κλίσεις, συναισθήματα κλπ. Σύμφωνα μὲ μιὰ τέτοια θεώρησις τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως ἡ ἐπιτέλεσις τοῦ χρέους ἢ καθήκοντος δὲν γίνεται π.χ. ἀπὸ εὐχαρίστησι, ἀλλ' ἐπειδὴ πρέπει νὰ γίνῃ. Ὅπως ὁμως ὑπάρχει ἡ θεωρία ποὺ συνδέει τὴν ἠθικὴ συνείδησι μὲ τὸ ἐνστικτο, τὴν ἐξέλιξι π.χ. τοῦ κοινωνικοῦ ἐνστικτοῦ, τοῦ ὁποῦ συστατικὰ εἶναι ἡ ἀγάπη καὶ ἡ συμπάθεια (Δαρβίνος), ἔτσι ὑπάρχουν καὶ θεωρίαι ποὺ στηρίζουν τὴν ἠθικὴ συνείδησι σὲ ὠρισμένα συναισθήματα (συμπόνια, φόβος κλπ.), τὰ ὁποῖα σύμφωνα μὲ αὐτὰς κινοῦν τὴ βούλησι ἀνεξάρτητα ἢ ἀντίθετα ἀπὸ τὴ λογικὴ μᾶς.

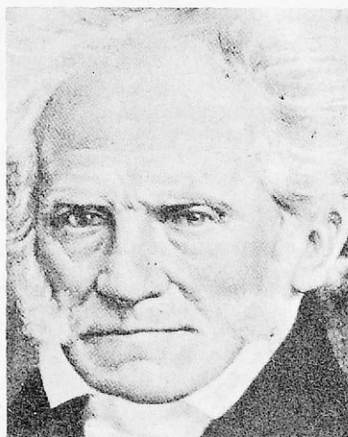
A. Ἡθικὲς τοῦ συναισθήματος

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βιολογικὴ θεωρία τοῦ Δαρβίνου, μὲ τὸ συναίσθημα συνδέει τὴν ἠθικὴ συνείδησι ἡ ψυχολογικὴ τῆς θεώρησις.

Ὁ Τζ. Στ. Μίλλ (1806-1873), ποὺ διατύπωσε τὴ θεωρία τοῦ ὠφελισμοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὕψιστος σκοπὸς τῆς ἠθικῆς εἶναι ἡ εὐτυχία, θεώρησε ὅτι ἡ συνείδησι τοῦ καθήκοντος προῆλθε ἀπὸ τὸ συναίσθημα τοῦ φόβου τῆς τιμωρίας καὶ ὅτι ἡ ἠθικὴ συνείδησι λειτουργεῖ βασικὰ ὡς ἀποδοκιμασία ἢ ἀποτροπὴ μιᾶς πράξεως.

Ὁ Ἀλ. Μπαὶν ὑποστήριξε ὅτι στὸ φόβος καὶ στὴ μίμησι τοῦ τύπου τῆς ἐξωτερικῆς ἐξουσίας ὀφείλεται ἡ διαμόρφωσις τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως.

Ὁ Σοπενχάουερ ἐξ ἄλλου, ποὺ στέκεται γενικά ἀπαισι-όδοξα ἀπέναντι στὴ ζωὴ, διατύ-πωσε, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν τυ-πικὴ ἠθικὴ τοῦ Κάντ, μιὰ ἠθικὴ τοῦ συναισθήματος, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὰ ἄτομα, φαινο-μενικὲς ἐκδηλώσεις μιᾶς ἁλο-γῆς θελήσεως τῆς ζωῆς, ἀκατά-λυτης ἀρχῆς τῆς βουλήσεως, βρίσκουν στὴ συμπόνια κατα-φύγιο· ἡ συμπόνια, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ λογικὴ μας, κινεῖ τὴ βού-ληση καὶ αὐτὴ ἐνώνει ὅλα τὰ ὄν-τα.



Arthur Schopenhauer (1788-1860)

Στὴ συμπάθεια στήριξε τὴν ἠθικὴ ὁ Ἄνταμ Σμίθ: ὁ ἀλτρουισμὸς παράγεται ἀπὸ τὸ ἔμφυτο στοὺς ἀνθρώπους κοινωνικὸ συναίσθημα.

Ὁ Σίλλερ, ποὺ θαύμαζε τὸν Κάντ, παρὰ τὶς κάποιες ἐπιφυλά-ξεις του γιὰ τὴν αὐστηρότητα τῆς ἠθικῆς τοῦ φιλοσόφου, διατύ-πωσε μιὰ θεωρία συνδέσεως τοῦ συναισθήματος μὲ τὸ νοῦ (χρέ-ος): μὲ τὴν ἔφεση ὁ ἄνθρωπος μεταμορφώνει «τὴ φυσικὴ ἀνάγκη σὲ πνευματικὴ ἀναγκαιότητα».

Ὁ Guyau (1854-1888) ὑποστήριξε ὅτι φυσικὰ αἰσθήματα, ὅχι κανόνες, εἶναι οἱ δημιουργοὶ τῆς ἠθικῆς ζωῆς. Ἡ ἴδια ἡ ζωὴ «εἶ-ναι ρυθμιστικὴ ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς μας». Ἡ ζωὴ εἶναι φυσικὰ γεν-ναιόδομη, ἀλτρουιστικὴ. Ἡ ζωντάνια μας καὶ ἡ αὐθορμησία μας, ἡ ζωὴ «ἡ ὅσο τὸ δυνατόν πιὸ ἐντονη καὶ πιὸ πλατιά », εἶναι πηγὴ τῆς ἠθικότητος. Ἐγωισμὸς εἶναι στέρηση τῆς ζωτικότητος· ὁ βί-αιος, ποὺ πνίγει μέσα του τὰ συμπαθητικά του στοιχεῖα, ἀποκτη-νώνοντας τοὺς ἄλλους ἀποκτηνώνει τὸν ἑαυτό του.

Ὁ Μπερξὸν στὸ ἔργο του «Δυὸ πηγὲς τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θρησκείας» διέκρινε δύο εἴδη ἠθικῆς: τὴν κοινὴ ἠθικὴ, κλειστὸ σύστημα ὑποχρεώσεων, συμβατισμοῦ, συνήθειας καὶ κατανα-γκασμοῦ, μὲ προέλευση κοινωνικὴ, καὶ τὴν ἀνοικτὴ ἠθικὴ, ὅπου ὄχι ἡ διάνοια ἀλλ' ἡ συγκίνησις εἶναι δημιουργικὴ πηγὴ. Ὁ ἐν-

θουσιασμός είναι προτρεπτικό συναίσθημα, ξυπνά συνειδήσεις. Έδω ανήκουν οι ήρωες της ηθικής και οι άγιοι, που σπάζουν το κλειστό σύστημα, το συμβατισμό της συλλογικής ηθικής και δημιουργούν νέες αξίες.

Κριτική. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο κόσμος του συναισθήματος είναι μια σημαντική διάσταση της ανθρώπινης ψυχής. Τα βιώματά μας είναι «πρωταρχή κάθε πραγματικότητας», «η θέρμη του συναισθήματος, το πλήρωμα και ο πλούτος της ενόρασεως» (Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλος) είναι πηγή πολλών ενεργειών μας, κυρίως της καλλιτεχνικής. Οι κλίσεις μας έξ' άλλου, ο ένθουσιασμός, το ενδιαφέρον – κι αυτό είναι βεβαιότητα της παιδαγωγικής – δεν μπορεί να μη λαμβάνονται υπ' όψιν, συχνά περισσότερο από τις έπιταγές του στεγνού «πρέπει» της λογικής. Ο ίδιος άλλωστε ο Κάντ έγραψε: «ό,τι δεν κάνει κανείς με χαρά, αλλά μόνο σαν άγγαρεία, δεν έχει καμμία έσωτερική ηθική αξία για κείνον που ύπακούει έτσι στο χρέος του». Γενικά όμως ή 'Ηθική δεν είναι δυνατόν να στηριχθή στο συναίσθημα, δηλαδή σε κάτι ύποκειμενικό, μεταβλητό, σε γεγονότα κι όχι σταθερές αρχές. 'Αν δεχτούμε ως πηγή της 'Ηθικής τα αισθήματα, τότε τί γίνεται όχι με την αγάπη ή την συμπόνια, αλλά με το μίσος ή τη σκληρότητα, την άρνηση του οίκτου (Νίτσε), τη φιλαυτία, που είναι επίσης φυσικές πηγές της συμπεριφοράς μας; Τα φυσικά μας αισθήματα μπορεί νάναι τόσο πηγές της ηθικής όσο και της αντίθετης στην ηθική διαγωγής. 'Αν ο άλτρουισμός είναι φυσική στάση, φυσικός είναι και ο έγωισμός. 'Αν πάλι πούμε ότι η ζωική όρμη θεμελιώνει τις αξίες, τότε γιατί να μη συμφωνήσωμε και με την όρμη π.χ. του Νίτσε για δύναμη και κυριαρχία;

Το πρόβλημα στις 'Ηθικές του συναισθήματος είναι ότι δεν μπορούν να γίνουν οικουμενικές, γιατί στηρίζονται σε κάτι ύποκειμενικό. Μια θεωρία, που άπαλλάσσει το συναίσθημα από τον ύποκειμενισμό και είναι ταυτόχρονα αντίθετη στον όρθολογισμό, διατυπώθηκε από το φαινομενολόγο Μάξ Σέλερ (1877-1928). Ο Σέλερ, θεμελιωτής της αξιολογίας, της κατά περιεχόμενο αντίληψης της 'Ηθικής, με την όποία έναντιώθηκε στην

τυπολογική ήθική του Κάντ, διαχωρίζει το καθαρό συναίσθημα, ὄργανο τῆς ἠθικῆς ἀξιολογήσεως, ἀπὸ τὶς ἀπλὲς συναισθηματικὲς καταστάσεις, ποὺ δὲν ἔχουν ἀναφορικότητα. Ἡ συναισθηματικὴ ἐνόραση, δίχως τὴν παρεμβολὴ τῆς λογικῆς, μᾶς ἀποκαλύπτει ἱεραρχημένο τὸν κόσμον τῶν ἀξιῶν: οἱ ἀξίες εἶναι αὐθύπαρκες ποιότητες, οὐσίαι ἀμετάβλητες (εὐάρεστο - δυσάρεστο, ἀγαθὸ - κακὸ, ἄγιο - βέβηλο). Ἡ ἠθικὴ συνείδηση σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία αὐτὴ αὐτονομεῖται, γιατί:

α) ἔχει τὸ σκοπὸ μέσα της,

β) δὲν κατευθύνεται σὲ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ. Ὁ ἐμπειρισμὸς ἀπορρίπτεται, ἐφόσον τὸ ἀγαθὸ δὲν δίνεται ἀπὸ τὴν πείρα. Ὁ ὑποκειμενισμὸς καὶ ἡ σχετικότητα τῶν ἀξιῶν ἀποκλείονται, ἐπειδὴ οἱ ἀξίες εἶναι αὐθύπαρκες καὶ ἀπόλυτες. Ἄν ἀλλάζουν τὰ ἀγαθὰ καὶ οἱ πράξεις, ποὺ φέρουν τὶς ἀξίες, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἀλλάζουν οἱ ἀξίες. Τὸ ἴδιο συμβαίνει, ἂν ἀλλάζουν οἱ κανόνες τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς. Τὸ οἰκουμενικὸ ἐξ ἄλλου κύρος τῶν ἀξιῶν δὲν πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τὴν ἀντικειμενικότητά τους: οἱ ἀξίες εἶναι ἀντικείμενα, ἐνῶ τὸ ὑλικὸ στοιχεῖο τους καὶ τὰ κριτήρια εἶναι μεταβλητὰ (ἠθικὲς θεωρίες, θεσμοί, ἥθη, ἠθικότητα).

B. Ἡθικὴ νόηση καὶ ἠθικὴ βούληση

1. Γενικὴ θεώρηση

Τὰ συναισθήματά μας, ὡς φαινόμενα τῆς ψυχικῆς ζωῆς, χρειάζονται ἐρμηνεῖα, ὄχι ἀπλῶς περιγραφὴ τοῦ περιεχομένου τους (πράγμα ποὺ διδάσκει ὁ ψυχολογισμὸς). Ἡ διάκριση σὲ συναισθήματα καλὰ ἢ ὄχι δὲν εἶναι ψυχολογική, ἀλλὰ ἠθική. Αὐτὴ τὴ διάκριση – ἂν δὲν περιοριστοῦμε στὴν εἰδικὴ ἐρμηνεῖα τοῦ Σέλερ, ὅπου γενικὰ πρόκειται γιὰ ἀφηρημένη θεώρηση – τὴν κάνει ἡ ἠθικὴ μας νόηση. Οἱ φιλόσοφοι βέβαια συχνὰ ἀρνήθηκαν τὴ σημασία τῆς νοήσεως, ἀλλὰ καὶ τοῦτο δὲν μπόρεσαν νὰ τὸ ὑποστηρίξουν, παρὰ μὲ ἐπιχειρήματα τοῦ νοῦ (ἡ περίπτωσις τοῦ Μπερξὸν εἶναι χαρακτηριστικὴ). Κρίνομε ἔτσι ἢ διακρίνομε πότε ἡ ἀγάπη εἶναι ἀγαθὸ (ἀρετὴ), πότε κακὸ (πάθος), πότε ὁ οἶκτος εἶναι θετικὸς (συμπάθεια), πότε ἠθικὰ ἀρνητικὸς (περιφρόνησις). Μὲ τὸ νοητὸ μᾶς χαρακτῆρα, ἐξ ἄλλου, συνδέονται ἡ ἠθικὴ ἐκ-

λογή και ή εύθύνη.

Ή ήθική νόηση δέν μπορεί βέβαια νά προστάξη τά συναισθήματα μάς νά υπάρχουν μέσα μάς μόνον ώς χρέη. Τά συναισθήματα μάς δέν είναι προϊόντα του λογικού. Έκτός αυτού ό Λόγος - νοΰς είναι τυπική (είδολογική) άρχή και χρειάζεται νά προσδιοριστή τώ περιεχόμενο τών αξιών που άναγνωρίζει, για νά έρμηνευθή τώ ότι κινεί τή θέληση, ή όποία άναγκαστικά προσδιορίζεται και άπό έμπειρικά στοιχεία, πάθη, κλίσεις κλπ. Ή θεωρητική έξ άλλου έπιδοκιμασία δέν άρκει για νά φθάσωμε στό ήθικό κατόρθωμα· άπαιτείται ή συνεργασία τής γνώσεως με τή βούληση, ή ένέργεια τής βουλήσεως, ή βουλευτική όρεξη ή προαίρεση, όπως λέγει ό Άριστοτέλης.

Είναι σ' όλους φανερό ότι δέν άρκει νά γνωρίζωμε λογικά τώ όρθώ για νά τώ πραγματοποιήσωμε. Ό άβουλος π.χ. μπορεί νά γνωρίζει ότι μιá ροπή του δέν είναι όρθή, και όμως δέν καταφέρνει νά τήν ύπερνικήση. Ή λογική, σύμφωνα με τή διάκριση του Σοπενχάουερ, μάς προστάζει, και ή προσταγή τής εκφράζεται ως *ανάγκη νά*, - ή ήθική βούληση μάς λέγει: *οφείλεις νά* -.

Άπό παλαιά διατυπωμένη είναι ή άποψη ότι ή ιπράξη μάς είναι αξιόλογη ως πρós τόν τρόπο τής έπιτελέσεώς της, ένώ ως πρós τώ περιεχόμενό της είναι αδιάφορη, με άλλα λόγια ότι δέν άρκει ή διαγωγή νά είναι ένάρετη, αλλά πρέπει και ή θέληση νά είναι άγαθή.

Ό ήθικός κανόνας, ή προαίρεση, είναι τώ ένα τμήμα τής ήθικης συμπεριφοράς· τώ άλλο είναι ή πράξη και τώ περιεχόμενό της. Τώ τέλειο ήθικό κατόρθωμα είναι ή καλοπροαίρετη και άποτελεσματική ήθική πράξη. Ή Ψυχολογία άλλωστε σήμερα παραδέχεται ότι δέν άρκει ή προαίρεση για νά ολοκληρωθή ή ίδια ή βουλευτική πράξη, αλλά χρειάζεται και νέα ένέργεια του Έγώ, που νά όδηγήση όριστικά στην πράξη. Έτσι και για τήν Ήθική, για νά τώ ποΰμε σχηματικά, ή κρίση, ή λειτουργία τής ήθικης νοήσεως, είναι στάδιο τής ήθικης συνειδήσεως, όπως στάδια είναι ή θέληση και ή ήθική πράξη. Στα στάδια αυτά έχομε πάντα άναφορά σέ αξίες.

Έξ άλλου όπως δέν άρκει ή νόηση νενικά δίχως τή βούληση, ή βούληση δίχως τή νόηση και τήν άναφορά της σέ αξίες με

συγκεκριμένο περιεχόμενο δεν είναι παρά επιθυμία, τὸ πλατωνικὸ «ἐπιθυμητικόν», δηλαδή ἐμπειρική συνείδηση. Τέτοια θέληση εἶναι π.χ. ἡ θέληση γιὰ κυριαρχία καὶ δύναμη, ποὺ προτείνει ὁ Νίτσε. Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση ὁ ἄνθρωπος, ἐνῶ λογίζεται ὡς ἐκτιμητὴς τῶν ἀξιῶν, κατὰ βάση εἶναι ἐπιθυμητὴς μόνο τῆς δυνάμεως, ἀρνητὴς τῶν ἀξιῶν.

Θὰ ἀναφέρωμε τώρα ἐνδεικτικὰ ὀρισμένες φιλοσοφικὲς θεωρίες σχετικὰ μὲ τὸ θέμα μας καὶ θὰ ἐπιμείνωμε στὴν ἀποψη τοῦ Κάντ.

2. Ἠθικὴ νόηση καὶ ἠθικὴ βούληση στὶς φιλοσοφικὲς θεωρίες

α) Τὸ πρόβλημα τῆς Ἠθικῆς τὸ ἔθεσε ὁ **Σωκράτης**, ἐπιδιώκοντας μιὰ θεωρία πέρα ἀπὸ τὴ σχετικοκρατικὴ ἀντίληψη τῆς Σοφιστικῆς (σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ ἀγαθὸ δεν εἶναι ἀντικειμενικὸ ἀλλ' ὑποκειμενικὸ). Θεμέλιο τῆς Ἠθικῆς στὴν αἰσιόδοξη σωκρατικὴ θεώρηση εἶναι ἡ λογικὴ. Κακία εἶναι ἡ ἀμάθεια, ἀρετὴ ἡ γνώση: ἔτσι συνοψίζεται ἡ σωκρατικὴ διδασκαλία, ποὺ ἐπηρέασε πολὺ τὸν ἠθικὸ φιλοσοφικὸ στοχασμό, ὅπως δείχνει ἡ Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας (π.χ. Πλάτων, Στοά, Καρτέσιος, Σπινόζα, Κάντ).

Στὸν Πλάτωνα, ὅπου ἰσχύει ἡ ἀρχὴ «πῶς εἶναι καλύτερο νὰ εἶναι τὰ πράγματα», ἡ ἀρετὴ εἶναι ἄθλος τοῦ νοῦ. Προϋπόθεση γιὰ τὴν ὀρθὴ πράξη εἶναι ἡ ἔγκυρη γνώση. Οἱ ἐπιστῆμες (γνώσεις), οἱ τέχνες, οἱ ὀρθὲς γνώμες συγγενεύουν περισσότερο μὲ τὸ ἀγαθὸ παρὰ μὲ τὴν ἡδονή. Ἡ ἡδονή, ὡς κίνητρο γιὰ τὴν ὀρθὴ πράξη, δεν ἀποκλείεται, ἀλλ' ἂν δεν συνοδεύεται ἀπὸ τὴ γνώση, δεν ἐπιτυγχάνει τὸ σκοπὸ τῆς.

Ἡ Ἠθικὴ τῶν Στωικῶν διατηρεῖ τὶς ἀρχὲς τῆς σωκρατικῆς Ἠθικῆς. Οἱ Στωικοὶ ὅμως θεωροῦν τὸ Λόγο ὄχι μόνο πηγὴ τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν, ἀλλὰ καὶ κοσμικὴ, δημιουργικὴ δύναμη, Θεό. Ἡ ζωὴ σύμφωνα μὲ τὸ Λόγο εἶναι ζωὴ σύμφωνα μὲ τὴν Ἀρχὴ ποὺ συνέχει τὴ Φύση. Τὸ «ὁμολογουμένως τὸ λόγῳ ζῆν» εἶναι ἰσοδύναμο μὲ τὸ «κατ' ἀρετὴν ζῆν». Οἱ Στωικοὶ διδάσκουν τὴ χρῆση τῆς λογικῆς, μαζὶ μὲ τὴ μεγάλη ἀσκησι, γιὰ τὴν καταπολέμηση τῶν παθῶν καὶ τὴν κατάκτηση τῆς ἀπαθείας. Τὸ πάθος εἶναι «ἄλογος ψυχῆς κίνησις πλεοναστική». Ὁ σοφὸς εἶναι ἀπαθής.

Καθήκοντα είναι ὅσα «λόγος αἰρεῖ ποιεῖν». Ἡ λογικὴ δύναμη εἶναι τὸ «κράτιστον ἀπάντων».

Ὁ Καρτέσιος, ποὺ διακηρύσσει ὅτι δὲν μπορούσε νὰ κάνῃ τίποτε καλύτερο ἀπὸ τὸ νὰ χρησιμοποιήσῃ ὁλόκληρῃ τὴ ζωὴ του στὸ νὰ καλλιεργῇ τὸ λογικὸ του, ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἀναζήτησιν μιᾶς μεθόδου τῆς γνώσεως καὶ καταλήγει στὴν Ἠθικὴ. Ὁ Καρτέσιος δὲν ξεχωρίζει τὴ θεωρητικὴ συνείδηση (κρίση) ἀπὸ τὴν πρακτικὴ (πράξη), τὴ νόηση ἀπὸ τὴ βούληση, καὶ διδάσκει ὅτι ἀρκεῖ νὰ κρίνῃ κανεὶς σωστά, γιὰ νὰ πράξῃ σωστά. Ἡ δυνατὴ βούληση συνέχεται ἀπὸ τὴ σαφῆ καὶ εὐδιάκριτῃ γνώση. Ἐφόσον ὁ λόγος εἶναι ποὺ καθοδηγεῖ τὴ βούληση, ἀπὸ νοητικὴ μόνον πλάνη τείνει ἡ ἀνθρώπινη βούληση στὸ κακὸ: καθένας ποὺ ἀμαρτάνει ἀμαρτάνει ἀπὸ ἄγνοια.

Ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει ἄπειρῃ νοητικὴ ἱκανότητα – ἄπειρῃ εἶναι τοῦ Θεοῦ ἡ νόηση – ἡ ἔμφυτῃ ἐπιθυμία γιὰ τὸ κακὸ ἐμποδίζεται ἀπὸ μιὰ τάση πρὸς τὸ πάθος καὶ τὸ ἀντίθετο τοῦ καλοῦ. Ἀπὸ τὰ ἐνεργητικὰ μας πάθη πιὸ χρήσιμο θεωρεῖ ὁ Καρτέσιος τὴ γενναιοφροσύνη, ποὺ λειτουργεῖ στὴ σωστὴ ἐπιλογὴ ἀνάμεσα στὶς ἐπιθυμίες καὶ στὴ διαμόρφωση τοῦ ἠθικοῦ μας βίου. Ἡ φιλοσοφία δείχνει στὸν ἄνθρωπο ὅτι δὲν εἶναι σκλάβος τῆς τύχης, ἀρκεῖ ἡ ἐλευθερία του νὰ βασίζεται στὴ γνώση.

Baruch de Spinoza (1632-1677)



Ὁ Σπινόζα, ποὺ δίδασκε ὅτι ἡ γνώση εἶναι δύναμη (ἀρετὴ - *virtus*), πρότεινε τὴ θεραπεία τῶν παθῶν μὲ τὴ γνώση τοῦ ἀγαθοῦ. «Τὸ ἀγαθὸ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ὁδηγεῖ ἀληθινὰ στὴ γνώση καὶ τὸ κακὸ ὅ,τι μᾶς ἐμποδίζει ν' ἀποκτήσωμε γνώση». Ἡ γνώση ἐδῶ εἶναι γνώση τῆς παγκόσμιας νομοτέλειας: ὅλα «ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἀναγκαϊότητα τῆς θεϊκῆς φύσεως καὶ γίνονται σύμφωνα μὲ αἰώνιους νόμους».

Καὶ στὸν Ἑγέλο ἡ Ἠθικὴ

βασίζεται στη Λογική. Ἀκόμη καὶ ὁ Σάρτρ, ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι ἠθικὴ εἶναι μόνο ἡ πράξη ὡς πραγμάτωση τῆς ἀποφάσεως νὰ δημιουργήσω μόνος μου τὶς ἀξίες (θεωρία τῆς ἀπόλυτης ἐλευθερίας τῆς ὑπάρξεως), δέχεται ὅτι ἡ ἐκλογή, ἡ ὁποία εἶναι δημιουργὸς ἀξιών, κρίνεται ἀπὸ τὴ λογικὴ τῆς ποιότητά. Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ κρίνῃ πότε μιὰ ὀρισμένη ἐκλογή βασίζεται σὲ λάθος καὶ πότε ὄχι. Ὁ ἄνθρωπος, λέγει ὁ Σάρτρ, ποὺ ζητάει ἐλαφρυντικά στὰ λάθη του, εἶναι ἄνθρωπος κακῆς πίστεως («κακὴ πίστη» - ψέμμα).

β) Ὁ Κάντ, ἐπίσης ὑπέρμαχος τοῦ Λόγου στὸ χῶρο τῆς ἠθικῆς, ἔζησε σὲ ἐποχὴ διαφωτισμοῦ. Διαφωτισμός, ὅπως τὸν ὀρίζει ὁ ἴδιος, εἶναι ἡ προσπάθεια νὰ ξεφύγῃ ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν ἀνωριμότητα, «τὴν ἀδυναμία νὰ μεταχειρίζεται τὸ νοῦ του δίκως τὴν καθοδήγηση ἑνὸς ἄλλου». Ὁ νοῦς καθοδηγεῖ τὴ βούληση. Ὁ νοῦς σχηματίζει τὴν παράσταση τοῦ ἀγαθοῦ καὶ χαρακτηρίζει τὰ ἄλλα πράγματα ὡς ἀγαθὰ. Ὁ Λόγος δηλαδὴ, ὄχι ἡ ἐνστικτώδης καὶ συναισθηματικὴ συνείδηση, ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἐμπειρία εἶναι ἀρχὴ τοῦ καθήκοντος.

Μὲ τὴ νοητικὴ καὶ ἐλεύθερη θέληση δημιουργεῖται αὐτὸ ποὺ ὁ Κάντ ὀνομάζει χαρακτήρα, δηλαδὴ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν ἰδιοσυγκρασίαν ποὺ δημιουργεῖ ἡ φύση. Ἡ ἀγαθὴ θέληση δὲν εἶναι ἀγαθὴ μὲ ὅ,τι δημιουργεῖ ἢ πραγματοποιεῖ στὴ ζωὴ, δὲν εἶναι ἀγαθὴ ὡς μέσο, οὔτε μὲ τὴν ἰκανότητά της νὰ πραγματοποιηθῇ ἓνα προκαθορισμένο σκοπὸ, ἀλλὰ μόνο μὲ τὸ ὅτι θέλει, δηλαδὴ μὲ τὸ ὅτι εἶναι ἀπόλυτα ἀγαθὴ. Ὁ Ἀριστοτέλης ἤδη εἶχε ὀρίσει ὅτι ἡ ἀρετὴ πρέπει νὰ πηγάζῃ ἀπὸ σταθερὰ καὶ ἀμετακίνητες ἀρχές: ἡ ἠθικὴ ἀξία κάθε πράξεως ἔχει κριτήριον τὸ ποῖον τοῦ φρονήματος, τὸν κανόνα ποὺ καθορίζει καὶ κινεῖ τὴ βούληση. Στὸν Κάντ τὸ ἠθικὸ συνδέεται μὲ τὴ νόηση καὶ τὴν προαίρεση: ἀγαθὴ πράξη εἶναι ἡ πράξη ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀγαθὴ βούληση, δηλαδὴ τὴ βούληση ποὺ λειτουργεῖ σύμφωνα μὲ τὶς ἐντολὰς ἑνὸς δίκως ὅρους ἠθικοῦ νόμου. Ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι καθολικὸς, ἀναγκαῖος, ἀπόλυτος. Εἶναι ἀρχὴ τοῦ καθαροῦ λόγου, *a priori*, ἀνεξάρτητη δηλ. ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, καὶ συνδέεται μὲ τὴν ἠθικὴ ἐλευθερία.

Ὁ Κάντ διακρίνει δύο εἶδη προσταγῶν: τὶς ὑποθετικές, προσταγὲς τῆς ἑτερονομίας, στὶς ὁποῖες ἡ ἐνέργεια ἐξαρτᾶται ἀπὸ ὄρους καὶ ἐπιβάλλεται ὡς μέσο ἄλλου σκοποῦ καὶ τὶς *κατηγορικές προσταγές*, ὅπου ἡ θέληση προσδιορίζεται ἀπὸ τὸν καθαρὸ Λόγο, δηλαδὴ αὐτονομείται.

Ἡ πραγματικότητα τῆς κατηγορικῆς προσταγῆς πρέπει νὰ ἐξετάζεται τελειῶς *a priori* ἡ πραγματικότητα αὐτὴ δὲν δίνεται μέσα στὴν ἐμπειρία, γιατί δὲν εἶναι οὔτε γεγονός οὔτε πράγμα. **Κριτική.** Ὁ σεβασμὸς πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμο δὲν περιλαμβάνεται κατὰ τὸν Κάντ στὴν κατηγορία τῶν συναισθημάτων, ἀλλ' εἶναι ἰδιαίτερο συναίσθημα ποὺ σχηματίζεται ἀφ' ἑαυτοῦ μὲ τὸν καθαρὸ Λόγο. Πῶς ὅμως ὁ Λόγος, ἡ καθαρὴ μορφή, μπορεῖ νὰ προσδιορίσῃ καὶ νὰ ἐξαναγκάσῃ τὴ θέληση; Ὁ Κάντ ἀπαντᾷ μὲ τὴν *κατηγορικὴν προσταγή*, τὸ αὐστηρό, μονολιθικὸ πρέπει. Τοῦτο ὅμως θεωρεῖ ὡς συναίσθημα προερχόμενο ἀπὸ τὸ Λόγο. Δεύτερη δυσκολία εἶναι ἡ ἐξῆς: στὶς « Ἀρχές τῆς Μεταφυσικῆς τῶν Ἠθῶν » ὁ Κάντ ὀρίζει ὅτι ὁποῖος ἐνεργεῖ σύμφωνα μὲ τὸ κατηγορικὸ πρόσταγμα τοῦ ἠθικοῦ νόμου ὀφείλει νὰ μὴ δυσανασχετῇ γι' αὐτό, ἀλλὰ νὰ αἰσθάνεται χαρά, γιατί διαφορετικὰ ἡ ἐνέργειά του δὲν μπορεῖ νὰ λογισθῇ ἠθικὴ. Τὸ συναίσθημα δηλ. προβάλλει ἐδῶ διεκδικώντας δικαιώματα στὴν ἀναγνώριση τῆς ἠθικῆς ἐνέργειας.

Καὶ τὴν ἀγάπην ὁ Κάντ θεωρεῖ ὄχι ὡς φυσικὴ ὁρμὴ τῆς ψυχῆς, ἀλλ' ὡς χρέος, ἠθικὸ ἀξίωμα, ποὺ πηγὴ του εἶναι ὁ καθαρὸς λόγος, ἡ ἀγαθὴ θέληση, ὄχι ἡ πραγματικότητα τοῦ ἀντικειμένου στοῦ ὁποῖο ἀπευθύνεται. Ὁ οἶκτος καὶ ἡ συμπόνια, ποὺ γεννιῶνται ἀκριβῶς ἀπὸ κάποια ἐξωτερικὴ αἰτία, παραλύουν κατὰ τὸν Κάντ τὴν ἀνθρώπιν ἠθικὴ θέληση. Ἐξ ἄλλου ἡ ὁρμὴ, ἡ ἐπιθυμία, ἡ συμπάθεια ὑπαγορεύονται ἀπὸ κλίση τυφλὴ ἢ δουλική.

Ἡ ἀγάπη ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο καθαρὰ πνευματικὸ γεγονός. Ἡ ἀγάπη εἶναι σχέση τοῦ Ἑγὼ μὲ τὸ Ἑσὺ. Τὴ σχέση αὐτὴ ρυθμίζει ἡ ἰδιοσυγκρασία τῆς ψυχῆς δυὸ ἢ περισσοτέρων προσώπων καὶ ἄλλα στοιχεῖα *a posteriori*. Οὔτε εἶναι πραγματοποιήσιμο νὰ φθάσῃ κανεὶς ν' ἀγαπᾷ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὴν ἀσκηση τοῦ καλοῦ γιὰ τὸ καλὸ. Εἶναι βέβαιο δυνατό νὰ σκεφθοῦμε ὅτι πρέπει νὰ ἀγαποῦμε ὅλα τὰ πνευματικὰ ὄντα. Αὐτὸ

ὅμως τὸ «πρέπει» εἶναι ὑποχρέωση, ἐπιβολὴ στὴ θέληση, ἐνῶ ἡ ἀγάπη εἶναι ἐξάρτηση συναισθηματικὴ, δὲν μπορεῖ νὰ πηγάζῃ μόνο ἀπὸ τὴ θέληση καὶ νὰ ὑποτάσσεται σὲ νόμο. Ἐξ ἄλλου εἶναι γεγονός ὅτι δὲν ἀγαποῦμε πάντα γιατί θέλομε· ἀπόδειξη ὅτι εἶναι δυνατό νὰ μὴ θέλωμε, νὰ μὴ συγκατανεύωμε δηλαδὴ λογικά στὸ συναισθημά μας, κι ὅμως ν' ἀγαποῦμε. Αὐτὸ βέβαια τὸ εἶδος τῆς ἀγάπης δὲν εἶναι ἡ ὁξυδερκὴς φιλία, ποὺ ἔχει νὰ κάνῃ μὲ τὴν ἠθικὴ ποιότητα τοῦ ἀνθρώπου.

4. ΟΙ ΑΞΙΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΣΥΝΑΦΗ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

[Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ διδακτικὴ ἐνότητα, ἀλλὰ εἶναι δεῖγμα προβληματισμοῦ. Ἀποσκοπεῖ ὄχι στὴν παροχὴ γνώσεων, ἀλλὰ στὴν ἀσκηση τῆς κριτικῆς ἱκανότητος].

1. Βασικὰ ἐρωτήματα

Ἡ φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ ἀντιμετωπίζει σχετικὰ μὲ τίς ἀξίες μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἐρωτήματα:

α) Τί εἶναι ἀξίες; Διατυπωμένο ἀναλυτικὰ τὸ ἐρώτημα περιλαμβάνει τὰ ἐξῆς ἐρωτήματα: Εἶναι οἱ ἀξίες οὐσίες, ποιότητες ἀπόλυτες καὶ αὐθύπαρκτες, ἢ εἶναι μόνο σχετικὲς μὲ τὴ ζωὴ μας καὶ τὴν ἱστορικὴ τῆς κίνησι; εἶναι οἱ ἀξίες ιδιότητες πραγμάτων ἢ καταστάσεων; πράγματα ἢ καταστάσεις, ποὺ ὀνομάζομε ἀγαθὰ, ποῖα σχέση ἔχουν μὲ τὴν ἀξία; ποῖα ἡ σχέση τῶν ἀξιῶν μὲ τὰ συναισθήματα, τίς τάσεις, κλίσεις μας κ.λπ.; β) Πῶς κλιμακώνονται οἱ ἀξίες ἱεραρχικά; γ) Πῶς συλλαμβάνονται ἀπὸ τὴ συνείδησή μας; ὡς μορφὲς ἢ γενικὲς κρίσεις ἢ εἶναι δυνατό νὰ καθορισθῇ καὶ τὸ περιέχομενο τῶν ἀξιῶν;

Στὴ διερεύνηση τῆς ἐννοίας τῆς ἀξίας, ποὺ ἀκολουθεῖ, θὰ ἔχωμε ὀρισμένους ἀπαντήσεις ἢ προτάσεις ἀπαντήσεων στὰ ἐρωτήματα αὐτά.

2. Ἀξίες καὶ ἄνθρωπος

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ὄν ποὺ ἀξιολογεῖ ἢ ἀξιοθετεῖ. Δὲν

υπάρχει απλώς όπως τα φυσικά όντα ούτε ζη μόνο ως σύνολο βιολογικών λειτουργιών όπως τα ζώα, αλλά εκφράζει και κρίσεις αξίας· αποδίδει δηλαδή σε κάτι μιάν αξία που θεωρεί ότι αυτό έχει ή επιδιώκει με το πνεύμα του να πραγματώσει όρισμένες αξίες (π.χ. ή αξία της αλήθειας στην επιστήμη, της όμορφιάς στην τέχνη, της εύτυχίας ή ευημερίας στη ζωή, του αγαθού και της καλλιέργειας της προσωπικότητας στην ήθικη ζωή, της πολιτικής έλευθερίας στην πολιτειακή ζωή κ.ο.κ.).

Οί αξίες είναι λογικές, βιολογικές, θρησκευτικές, αισθητικές, ήθικες κ.λπ. (π.χ. αλήθεια, υγεία, άγιο, τιμιότητα). Έξ άλλου οί αξίες έχουν λειτουργική πολλαπλότητα: π.χ. ή αλήθεια είναι αξία στα Μαθηματικά, στη χριστιανική Ήθικη, στη ρεαλιστική τέχνη.

Οί αξίες έχουν δύο σημεία αναφοράς: τὸ πράγμα ή αντικείμενο και τὴ συνείδηση ή ύποκείμενο. Έτσι όταν εκφράζω μιὰ κρίση αξίας, αξιολογῶ ή (πράγμα που δέν είναι τὸ ίδιο) αξιοθετῶ, λέγω ότι κάτι έχει ή πρέπει νά ἔχη μιὰ αξία. Λέγω π.χ. ότι τὸ Χ είναι ή πρέπει νά είναι αληθινό, ωραίο, αγαθό κ.ο.κ. Τὸ αληθινό, τὸ ωραίο, τὸ αγαθό είναι διάφορες αξίες. Ή επιθυμία ή ή επιδίωξη τοῦ αληθινοῦ, τοῦ ωραίου ή τοῦ αγαθοῦ είναι στοιχείο συναρτήσεως με τὴν αξία ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ύποκειμένου. Ή αξία ἐξ άλλου τοῦ αντικειμένου μεγαλώνει ἀνάλογα με τὸ βαθμὸ με τὸν ὅποιο τείνομε πρὸς αὐτὸ ή τὸ επιθυμοῦμε.

3. Πραγματικότητα και αξία

Πρόταση:

Για τὴ φιλοσοφική Ήθικη ή ἀνόργανη φύση και ή βιολογική πραγματικότητα είναι ὅ,τι είναι, δέν ἔχουν ἀπὸ μόνες τους αξία. Με τοὺς τρόπους, που ἐφευρίσκει γενικά ὁ ἄνθρωπος (ἐπιστήμη, τέχνη, παιδεία κλπ.), γίνεται ή πραγματικότητα δεκτική αξίας. *Τὸ αἷτημα δηλαδή τῆς αξίας τὸ θέτει τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου.* Έτσι ή ζωή στὸν κόσμο είναι τόσο «εἶναι» ὅσο και «δέον-εἶναι». Τὸ δέον, που υπάρχει σε σχέση με τὴν αξία, δείχνει τὴν ἀναφορὰ στοῦ ύποκειμένου.

Παρατηρήσεις. Ή προηγούμενη θέση δέν σημαίνει ὅτι, ὅ,τι ὄνο-

μάζομε αξία, πρέπει να έννοηθῇ μόνο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ὑποκειμένου, ἀλλὰ καὶ καθαυτό. Ἡ ἀξία, π.χ. τῆς ἀλήθειας στὰ Μαθηματικά, ἰσχύει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ὑποκείμενα ποὺ δὲν γνωρίζουν Μαθηματικά. Προκειμένου δηλαδὴ γιὰ τὰ Μαθηματικὰ μπορεῖ νὰ ὑπάρχῃ ἀνικανότητα θεωρητικῆς γνώσεως, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἔχῃ σχέση μετὰ τὴν πραγματικὴ ἀξία τῶν Μαθηματικῶν. Γιὰ τὴν Ἠθικὴ τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπάρχουν καὶ ἄνθρωποι δίχως ἠθικὴ συνείδηση δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἀξίες. Ἡ ἀλήθεια ὅμως καὶ στὰ Μαθηματικά, ὅπως ἡ ἀλήθεια ὡς ἀξία στὴν Ἠθικὴ, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση ποὺ θὰ θεωρήσωμε ὅτι στὰ Μαθηματικά ἔχομε νὰ κάνωμε μὲ ὄντα ἀντικειμενικὰ ἢ στὴν Ἠθικὴ μὲ ἀξίες ποὺ ὑπάρχουν ὡς ὄντα, δὲν μπορούμε ν' ἀγνοήσωμε τὸν παράγοντα τοῦ πνεύματος ποὺ ἀναφέρεται σ' αὐτά. Ἡ θεωρία τῆς αὐθυπαρξίας τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν καὶ τῆς ἀπολυτότητάς τους (ρεαλισμὸς τῶν ἀξιῶν στὴ Φαινομενολογία) προξενεῖ δυσκολίες. Σύμφωνα μετὰ τὴν ἄποψη αὐτὴ οἱ ἀξίες εἶναι ἄσχετες πρὸς τὴ φύση τοῦ ὑποκειμένου ποὺ τίς σκέπτεται καὶ πρὸς τὸ ἀντικείμενο, ὅπου θὰ μπορούσαν νὰ ἐφαρμοστοῦν. Ἡ ἄποψη παραγνωρίζει τὸ ὑποκείμενο, τὴ συνείδηση ποὺ ἀξιολογεῖ. Πῶς ὅμως μπορῶ νὰ πῶ ὅτι ἡ καλωσύνη π.χ. εἶναι ὄν, ἂν δὲν ὑπάρχουν ἄνθρωποι ποὺ νὰ εἶναι καλοὶ ἢ ἄνθρωποι ποὺ νὰ ἀναγνωρίζουν τὴν ἀξία τοῦ καλοῦ καὶ τὴν ἀπαξία τοῦ κακοῦ; Ἡ γλώσσα μάλιστα, ποὺ ἀποκαλύπτει τὴν πορεία τοῦ πνεύματος ἀπὸ τὸ ἐποπτικὸ στὴν ἀφαίρεση, δείχνει ὅτι ἀρχικὰ οἱ ἀξίες θεωροῦνται ιδιότητες ἀφηρημένα οὐσιαστικὰ ἢ οὐσιαστικοποιημένα ἐπίθετα εἶναι προϊόντα τῆς ἐξελίξεως τῆς σκέψεως. Ἔτσι στὸν Πλάτωνα ἔχομε ἰδεοποίηση τῶν κατηγορημάτων: τὰ πράγματα καὶ οἱ ιδιότητες ὑπάρχουν ἐπειδὴ «μετέχουν» στὶς ἰδέες, τὸ ὠραῖο πράγμα στὸ κάλλος κ.λπ. Τὰ οὐσιαστικοποιημένα ἐπίθετα θεωροῦνται αὐθύπαρκα ὄντα, ἐνῶ τὰ πράγματα – οὐσιαστικὰ εἶναι «εἰδῶλα» τῶν ἰδεῶν – ἐπιθέτων. Καὶ στὴ Φαινομενολογία τοῦ Χάρτμαν ἔχομε οὐσιαστικοποίηση τοῦ ἐπιθέτου.

Ἡ ἀντίθετη, ἐξ ἄλλου ἄποψη, σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία τίς ἀξίες τίς δημιουργεῖ μόνο ἡ συνείδηση, παραγνωρίζει τὸ γεγονὸς ὅτι,

όταν η συνείδηση αξιολογή, αποδίδει σε κάποιο πράγμα κάτι, κάτι δηλαδή θεωρεί αγαθό αναγνωρίζοντας ότι έχει αξία.

Πρόταση - Συμπέρασμα :

«Οί αξίες ούτε μέσα στα πράγματα βρίσκονται ούτε δημιουργούνται ελεύθερα από τη συνείδηση, αλλά εκφράζουν μιὰ σχέση: Τη σχέση ενός Έγώ με τὰ πράγματα, ενός υποκειμένου πρὸς τὰ ἀντικείμενα» (Παπανουῦτσος, Ἑθική, σελ. 335).

Ἄν δεχθοῦμε ὅτι οἱ αξίες ἐκφράζουν σχέσεις υποκειμένου καὶ ἀντικείμενου, δὲν ἀπολυτοποιοῦμε οὔτε τὴ σημασία τοῦ Ἑγῶ οὔτε τὴ σημασία τοῦ ἀντικείμενου.

4. Πράξη καὶ ἀξία

Σχετικὰ μὲ τὴν πράξη καὶ τὴν ἀξία τὸ πρόβλημα ποὺ τίθεται γιὰ τὴν Ἑθικὴ εἶναι: α) ὑπάρχει ἀξία, καὶ γιὰ τοῦτο πρέπει νὰ πράξουμε σύμφωνα μὲ αὐτήν; τὸ ἠθικὸ δηλαδὴ χρέος συναρτᾶται μὲ τὴν ἀξία, ὅποτε ἡ πράξη μὲ τὸ συγκεκριμένο τῆς περιεχόμενο πραγματώνει τὴν ἀξία; ἢ, β) Τὸ ἠθικὸ χρέος συναρτᾶται μὲ αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ γίνη, καὶ ἔτσι δημιουργεῖται ἡ ἀξία;

Τὰ δύο αὐτὰ ἐρωτήματα ἀποτελοῦν καὶ δύο διαφορετικὲς θεωρήσεις τῆς Ἑθικῆς, τὴν τυπικὴ Ἑθικὴ (Κάντ) καὶ τὴν Ἑθικὴ περιεχομένου (Σέλερ). Γιὰ τὸ Σέλερ, πού, ὅπως εἶδαμε, ἀντιτίθεται στὸν Κάντ, ἡ πραγμάτωση τῶν ἀξιῶν δὲν συναρτᾶται μὲ τὴ λειτουργία τῆς βουλήσεως ἀλλὰ τῆς καθαρῆς συναισθήσεως. Ἀποφεύγοντας τὶς εἰδικὲς ἀναλύσεις καὶ ἀντιμετωπίσεις τῶν θεωριῶν, στὴν πρόταση ποὺ ἀκολουθεῖ θὰ δεῖξωμε τὴ σχέση πράξεως καὶ ἀξίας:

Γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ Ἑθικὴ ἡ ἀξία εἶναι τὸ ἔσχατο κίνητρο τῆς πρακτικῆς μας συμπεριφορᾶς. Ἡ ἔννοια τῆς ἠθικῆς βουλήσεως, ὅχι αὐτῆς ποὺ εἶναι ἐπιθυμία, ἀλλ' αὐτῆς ποὺ συνδέεται μὲ τὴν ἠθικὴ νόηση, δὲν νοεῖται δίχως τὴν ἔννοια τῆς ἀξίας. Στὴ θεληματικὴ μάλιστα πράξη ὑπάρχει ἡ ἰδέα μιᾶς ἱεραρχίας ἀξιῶν, ἓνα ἰδανικὸ ποὺ ἱεραρχεῖ τὶς τάσεις μας.

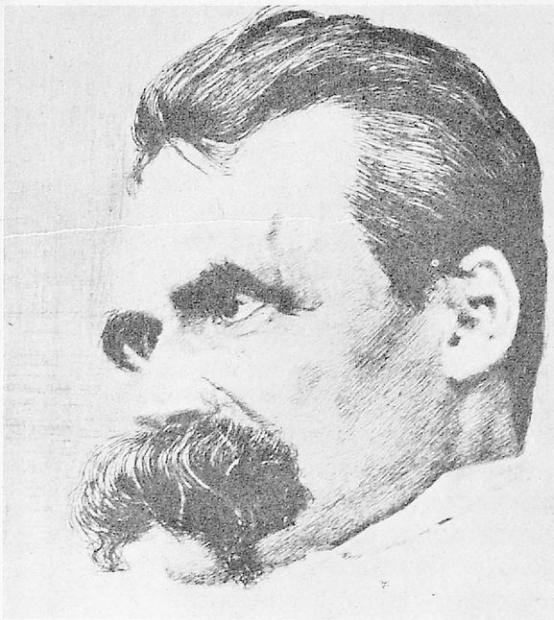
5. Κλιμάκωση τῶν ἀξιῶν

Ἡ κλιμάκωση τῶν ἀξιῶν ἀποτελεῖ ἐπίσης πρόβλημα γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ. Οἱ θέσεις ποὺ εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηρίχθουν σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι: α) ὅτι οἱ ἀξίες εἶναι αὐθῦπαρκες ἱεραρχημένες ποιότητες καὶ ὅτι ἱεραρχημένες τὶς συλλαμβάνει ἡ συνείδηση μὲ ἄμεση ἐνόραση, β) ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ ἀντικειμενικὴ διαβάθμιση τῶν ἀξιῶν, γ) ὅτι ἡ ἱεράρχηση τῶν ἀξιῶν εἶναι προσωπικὴ ὑπόθεση τοῦ καθενός.

Ἡ ἱεραρχικὴ ἀποτίμηση τῶν ἀξιῶν ἔχει σημασία γιὰ ὁλόκληρὴ τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἀνώτερος ἄνθρωπος, καθὼς εἶδαμε, πράττει σύμφωνα μὲ μιὰ ἱεράρχηση τῶν ἀξιῶν. Κριτήριά του γι' αὐτὸ εἶναι π.χ. ἡ βασικότητα μιᾶς ἀξίας (τὸ κατὰ πόσον στηρίζει ἄλλες ἀξίες), ἡ διάρκεια, τὸ μὴ μεριστό της κ.λπ. Ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος ποὺ δὲν εἶναι ὅ,τι στὴν Ἠθικὴ ὀνομάζομε πρόσωπο, ἱεραρχεῖ κυρίως μὲ βάση τὶς ἀνάγκες τῆς ζωῆς του καὶ τὶς κλίσεις του.

6. Ζωὴ καὶ ἀξία

Ἡ θέση σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ βιολογικὴ πραγματικότητα δὲν ἔχει ἀφ' ἑαυτῆς ἀξία, δὲν ἀναιρεῖται ἀπὸ τὸ ἐπιχείρημα ποὺ μπορεῖ νὰ προβληθῇ, ὅτι δηλ. ἡ ἴδια ἡ ζωὴ μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀξία. Καὶ τοῦτο γιὰτί: α) καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν τὸ πνεῦμα θέτει τὴν ἐννοία τῆς ἀξίας, β) ἡ κρίσις ἠθικῆς ἀξίας ἔχει πάντα μιὰ μορφή: κάτι δηλ. εἶναι ἢ πρέπει νὰ εἶναι ἠθικό. Ἄν ὅμως ἡ κρίσις δὲν ἔχει ὀρισμένο περιεχόμενο, τότε εἶναι δυνατόν νὰ τῆς δοθῇ ὁποιοδήποτε περιεχόμενο, ἐφόσον ἡ μορφή εἶναι ἀφηρημένη. Ἡ κρίσις δηλ. «ἀξία εἶναι ἡ ζωὴ», ὡς γενικὴ, ἔχει ἐφαρμογὴ σὲ διάφορα ἐπίπεδα. Ὁ πρακτικὸς διαφορισμὸς τῆς ἀξίας τῆς ζωῆς γίνεται σ' ἐπίπεδο βιολογικὸ (εὐζωία) ἢ καθαυτὸ ἠθικό (ζωὴ γεμάτῃ ἠθικὰ κατορθώματα, πραγματώσεις ἠθικῶν ἀξιῶν). Στὴν ἴδια τὴ θυσία τῆς ζωῆς γιὰ ἓνα ἰδανικὸ ὑπάρχει στὸ ἀνθρώπινον ὄν (ποὺ θυσιάζεται ὄχι ἀπὸ ἐνστικτο διαγωνίσεως τοῦ εἴδους, ὅπως τὸ ζῶο) ἡ βεβαιότητα ὅτι δίνει τὰ πάντα, ἀλλὰ γιὰ κάτι ποὺ πιστεύει ὡς ὄντολογικὰ καὶ ἀξιολογικὰ ἰσχυρότερο ἀπὸ τὰ πάντα, ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ζωὴ του. Διαθέτει ἔτσι ὁ ἄνθρωπος ὁ ἴδιος



Fr. Nietzsche, ο τραγικός φιλόσοφος
της ζωής (1844-1900)

τη ζωή του, έπειδή πιστεύει σε κάποια ανώτερη πραγματικότητα, έπειδή έχει τοποθετήσει το είναι του πέρα και από τη ζωή του. Αυτή είναι ή διαφορά αυτοθυσίας και αυτοκτονίας (παραίτησεως από τη ζωή).

"Αν τώρα πούμε ότι «ή ζωή αξίζει για τη δύναμη», και πάλι ο πρακτικός διαφορισμός της έννοιας της δυνάμεως θα μάς δώσει διάφορα αγαθά: "Έτσι ως περιεχόμενο της κρίσεως είναι δυνατό να δοθῇ τόσο το ιδανικό της ζωτικότητας (άνδρεία, ρώμη) όσο και το ιδανικό της πνευματικής δυνάμεως (ἀρετή και πνευματική δημιουργία, ήρω-

ισμός· άνδρεία άλλωστε είναι ή φιλοπατρία). "Έτσι θα είχαμε δύο περιπτώσεις: στη μιὰ ανώτερος άνθρωπος θα ήταν ο ισχυρός (πάρδειγμα ο Θρασύμαχος της πλατωνικής «Πολιτείας» ή ο υπεράνθρωπος του Νίτσε), στην άλλη ο ήθικος αγωνιστής. Στην περίπτωση όμως που θα θεωρηθῇ ότι ή ζωή αξίζει για τη βιολογική δύναμη, θα είναι δυνατό να δικαιωθῇ: α) όποιος χρησιμοποιεί τη ζωή των άλλων ως μέσο για τη δική του ζωή (σκοπός), όποτε δηλ. και το έγκλημα θα ήταν «έξισου νόμιμο με ό,τι όνομάζομε ήθικό» (Νίτσε), ή β) όποιος μετέρχεται όποιοδήποτε μέσο (άπάτη, κλοπή) για το σκοπό αυτό. "Έτσι όμως ή ίδια ή ζωή είναι δυνατό να αναιρεθῇ κατά περίπτωση (μέσο, σκοπός).

7. 'Αξίες - μέσα - σκοποί

"Ένα από τα προβλήματα των αξιών είναι και ή συνάρτησή τους με τις έννοιες του μέσου και του σκοπού. "Η δύναμη π.χ. μπορεί ως αξία να είναι σκοπός (Νίτσε) αλλά και μέσο (είτε για την πραγμάτωση ατομικών σκοπών, όπως το συμφέρον, είτε για την πραγμάτωση ήθικών σκοπών, όπως π.χ. ή έπιβολή της ειρή-

νης). Για τὴν Ἠθικὴ τὸ ἠθικὸ κατόρθωμα προϋποθέτει τὴ ζωὴ ὡς βασικὸ μέσο γιὰ τὴν πραγμάτωση τῶν ἀξιών, ὅπως προϋποθέτει καὶ τὴ σωματικὴ ὑγεία, ἀφοῦ ὁ ἄρρωστος δὲν εἶναι ἐλεύθερος νὰ ἐνεργήσῃ· αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἡ βιολογικὴ μας ὕπαρξη, κατάσταση καὶ συντήρηση εἶναι σκοπὸς τῆς Ἠθικῆς.

Ἡ φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ εἶναι ἐπιστὴμὴ ἀρχῶν, δὲν περιορίζεται σ' ὅ,τι εἶναι μεταβλητό.

8. Ἀξίες καὶ ἀγαθὰ

Ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου χαρακτηρίζεται ἀπὸ τάση πρὸς τὴν ἐνότητα. Στὴν ἐπιστὴμὴ αὕτῃ ἡ τάση δίνει τοὺς διάφορους νόμους, μὲ τοὺς ὁποίους ἡ ἐπιστὴμὴ ἐνώνει τὰ πολλὰ τῆς πραγματικότητος, «σῶζει» τὰ φαινόμενα. Στὴ φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ τὴν τάση τῆς νοήσεως πρὸς τὸ γενικὸ φανερώνει ἡ ἀναφορὰ στὶς ἀξίες. Καὶ ὅπως στὴν ἐπιστὴμὴ ὁ νόμος εἶναι δυνατὸ νὰ ἀλλάξῃ, νὰ εἶναι ἔγκυρος ἢ ἄκυρος (οἱ νόμοι εἶναι οἱ «ὁμολογίες» τῆς ἐπιστήμης), ἐνῶ ἡ ἀρχὴ τοῦ ποῦ ἀνήκει στὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν παραμένει, οἱ ἀξίες ὡς ἀρχές, γενικὲς καὶ νοητές, παραμένουν, ἐνῶ παραλλάσσουν τὰ ἀγαθὰ ποῦ τὶς αἰσθητοποιοῦν. Τὰ ἀγαθὰ, οἱ συγκεκριμέναις πραγματώσεις τῶν ἀξιών, ὅπως καὶ οἱ ιδιότητες ποῦ ἐνσαρκώνουν ἀξίες, μπορεῖ νὰ πάψουν νὰ εἶναι ἀγαθὰ ἢ νὰ ὑπάρχουν.

Βασικὸ πάντα θέμα τῆς φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς εἶναι νὰ δείξῃ πῶς ἡ ἀξία, ποῦ γιὰ νὰ εἶναι ἀξία εἶναι γενικὴ, ἔχει ἐφαρμογὴ στὶς εἰδικὲς περιπτώσεις. Συμβαίνει μιὰ ἀξία νὰ γίνεταί γενικὴ ὅσο περισσότερο ἐνσαρκώνεται. Ἡ κοινωνικὴ ἀναγνώριση ἢ ἡ παράδοση συνδέονται μὲ τὶς ἀξίες, αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι μποροῦμε νὰ ταυτίσωμε τὸ κύρος μιᾶς ἀξίας μὲ τὴν ἀναγνώριση, ὅπως δὲν μποροῦμε νὰ ἐξαρτήσωμε τὸ κύρος ἐνὸς νόμου μὲ τὸ πλῆθος αὐτῶν ποῦ τὸν ἀναγνωρίζουν. Ἐξ ἄλλου εἶναι γεγονὸς ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἱστορικὸ ὄν. Ἡ ζωὴ του χαρακτηρίζεται ἀπὸ κίνηση. Οἱ ἀξίες, καθὼς πραγματώνονται μέσα στὴν ἀτομικὴ καὶ ὁμαδικὴ ζωὴ, ἀλλάζουν ὡς ἀγαθὰ. Ἔτσι ἡ ἀλληλοβοήθεια ἐννοήθηκε ὡς φιλοπατρία (Ἕλληνες), δίκαιο (Ρωμαῖοι), ἀγάπη (χριστιανικὴ Ἠθικὴ), ἱπποτισμὸς (ρωμαντισμός). Ἡ ἀγάπη πάλι ὑπῆρ-

ξε: έρωτική φρόνηση, άξία για την κατάκτηση της γνώσεως (Πλάτων), κοινωνικό αγαθό (φιλία), σωτηριακός δρόμος για την πραγμάτωση μιās πολιτείας έσωτερικής αλλά και έξωτερικής. Στη συγκεκριμένη φιλοσοφία του χριστιανού νεοσωκρατικού Γκ. Μαρσέλ άξιοπρέπεια θεωρήθηκε ή σύζευξη της έσωτερικεύσεως (μοναξιάς) και της γνήσιας αδελφικότητας.

Για τη συγκεκριμένη άκριβώς φιλοσοφία οί άξίες δέν μπορεί νά είναι μόνο μορφές, αλλά έχουν συγκεκριμένο περιεχόμενο. 'Η ισότητα π.χ., πού ως αρχή έχει γενικότητα, άν με την έφαρμογή στην πράξη περάση στους ανθρώπους ως γενική κατηγορία, ως ισότητα για χάρη της ισότητας, δίνει αντιφατικά άποτελέσματα, γιατί οί άνθρωποι δέν μπορεί νά είναι ίσοι, όπως λέγομε ότι τά τρίγωνα π.χ. είναι ίσα. 'Ισα είναι τά καθήκοντα και τά δικαιώματα πού τά όντα αναγνωρίζουν μεταξύ τους.

Τό συμπέρασμα, σέ όσα αναφέραμε σχετικά με την κινητικότητα του περιεχομένου των άξιών, μπορούμε νά τό ζητήσωμε στόν ίδιο τό Σέλερ, ό όποιος τελικά αναγνώρισε τή σημασία της ένέργειας του ζωντανού πνεύματος, « την κοινωνική και ιστορική φύση κάθε ζωντανού ήθους ».

9. Σύνοψη του θέματος

'Η φιλοσοφική 'Ηθική, ως ειδική πραγμάτωση της κατ' έξοχήν ανθρωπολογικής έπιστήμης, της Φιλοσοφίας, δέν μπορεί νά παραθεωρήση τό ότι ό άνθρωπος με τό πνεύμα του αναφέρεται σέ άξίες και ότι τό περιεχόμενό τους τό προσδιορίζει ως ιστορικό όν ανάλογα με τις έκάστοτε συνθήκες. 'Η άπολυτοποίηση των άξιών (πλατωνικός ρεαλισμός των ίδεών, φαινομενολογική 'Ηθική) ή ή θεώρησή τους ως μορφών γενικών κρίσεων, προξενούν δυσκολίες: στην πρώτη περίπτωση έχομε ιδανικές αφαιρέσεις, στην άλλη κίνδυνο σχετικοποίησεως των άξιών ως πρós τό περιεχόμενό τους. Τό ίδιο όμως προβληματική είναι ή άποψη, σύμφωνα με την όποία κάθε άνθρωπος είναι σέ κάθε περίπτωση έπινοητής των άξιών (σοφιστικός ύποκειμενισμός, νιτσεϊκός ιστορικός σχετικισμός, σαρτρική θεωρία της έκλογής). Στη σχετικοκρατική θεώρηση των άξιών πρόκειται και πάλι για άπολυτοποί-

ηση: τὴν ἀπολυτοποίηση τοῦ «μέτρον - ἄνθρωπος». Ἀρνηση ὅμως τῆς οἰκουμενικότητας τῶν ἀξιών σημαίνει στὴν οὐσία ἀρνηση τῆς Ἠθικῆς. Ἡ ζωὴ τότε χάνεται στὴν ἀμορφία καὶ ἀμετρία.

5. ΟΙ ΗΘΙΚΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ

Ἐτοιμο σύστημα ἠθικῶν κανόνων βρίσκει ὁ ἄνθρωπος μέσα στὴν κοινωνία. Οἱ κοινωνικοὶ νόμοι, ὅπως καὶ ἡ γλῶσσα τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι κάτι δεδομένο, ποὺ τὸ παραλαμβάνει καθένας μὲ τὸν ἔρχομό του στὸν κόσμο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κωδικοποιημένη Ἠθικὴ ἠθικοὺς κανόνες διδάσκεται ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴ μόρφωση ποὺ παίρνει μέσα στὴν κοινωνικὴ ζωὴ (ἐκπαίδευση). Ἡ παράδοση ἑνὸς ἔθνους περιέχει ἐπίσης ὁρισμένα ἔτοιμα σχήματα κανόνων· στὰ ἔθιμα ποὺ τηρεῖ ὁ ἄνθρωπος ὑπάρχουν ἠθικὰ παραγγέλματα. Χαρακτηριστικὸ γενικὰ τῆς συλλογικῆς ζωῆς εἶναι ἡ δημιουργία ἔξεων, ἑνὸς εἴδους αὐτοματισμοῦ στὴ διαγωγή (αὐτὸ πρὸς πρέπει νὰ κάνη κανεὶς καὶ αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ ἀποφύγῃ: π.χ. ὁ σεβασμὸς τῆς ζωῆς καὶ τῆς περιουσίας τῶν ἄλλων, ἡ ἀποφυγὴ τῆς κλοπῆς). Καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἀγωγή δίνει ὁρισμένα ἠθικὰ παραγγέλματα (π.χ. «τίμα τὸν πατέρα σου καὶ τὴ μητέρα σου»). Ἡ κανονιστικὴ Ἠθικὴ, ποὺ ὑπάρχει σ' ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, περιλαμβάνει κανόνες συμπεριφορᾶς καὶ κριτήρια ἀποφυγῆς τοῦ κακοῦ ἢ ἐπιδιώξεως τοῦ καλοῦ.

Καὶ στὴν περιοχὴ τῆς Φιλοσοφίας ὑπάρχουν θεωρίες τῆς Ἠθικῆς, ὅπου ἡ ἠθικὴ συμπεριφορὰ συλλαμβάνεται ὡς κάτι ποὺ μπορεῖ νὰ ρυθμισθῇ ἀπόλυτα μὲ βάση ὁρισμένους κανόνες. Μιὰ Ἠθικὴ π.χ. ὅπως αὐτὴ τοῦ Σπινόζα, ὅπου ἀφετηρία στὴ σκέψη εἶναι ὅτι ἡ ὑπαρξη, στὴν ἀπόλυτὴ μορφή της, εἶναι λογικὴ, παρουσιάζεται ὡς σύλληψη ὁρισμῶν καὶ ἀξιωμάτων κατὰ τὴ μέθοδο τῆς Γεωμετρίας. Οἱ νεοπλατωνικοὶ Ἀγγλοὶ τοῦ 18ου αἰ. (Κλάρκε, Πράις) παραλληλίζουν τοὺς ἠθικοὺς κανόνες μὲ τὶς μαθηματικὲς ἀλήθειες, κι ἔτσι τοὺς θεωροῦν ἀπόλυτα ἀντικειμενικοὺς.

Εἶδαμε ὅμως ὅτι, ὅπως ἡ Φιλοσοφία γενικὰ εἶναι κυρίως προσωπικὴ-κριτικὴ ὑπόθεση καὶ ἰσχύει ὡς ὑπεύθυνος λογισμὸς καὶ κατευθυντήριος λόγος γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῆς πλάνης, ἡ φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ εἶναι κυρίως «διαλεκτικὴ ἀνάλυση τῆς συνειδή-

σεως τοῦ ἀνθρώπου». Στὴ Φιλοσοφία δὲν ἰσχύει ἀναγκαστικά ἡ ἔννοια τῆς εὐθύγραμμης προόδου, ἐφόσον οἱ θέσεις καὶ οἱ κατακτήσεις δὲν εἶναι ἐδῶ ποτὲ ὀριστικές, ὥστε νὰ ἔχουν μεταξύ τους σχέση προσθετική («Μπορεῖ νὰ ἔχομε προχωρήσει», ὅπως ἔλεγε ὁ Γιάσπερς, «πέρα ἀπὸ τὸν Ἱπποκράτη, τὸν Ἑλληνα γιατρό, δὲν εἴμαστε ὅμως πιὸ πέρα ἀπὸ τὸν Πλάτωνα»). Καὶ στὴν Ἠθική, ἂν οἱ κανόνες ἦταν δυνατὸ νὰ εἶναι σταθεροί, ὥστε νὰ ἰσχύη ἡ πρόοδος ὅπως τὴν ἔβλεπε ἡ ἐξελικταρχικὴ θεωρία, ἡ ἠθικὴ προκοπὴ θὰ ἦταν γεγονὸς μόνο ὡς ἀποτέλεσμα τῆς συμμορφώσεως μὲ τοὺς κανόνες. Ἡ ἠθικὴ ὅμως πρόοδος δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴ χρονικὴ ἀκολουθία.

Ἡ φιλοσοφικὴ Ἠθική, ἂν καὶ δὲν παραθεωρεῖ βασικά τὴν ἀξία ὅλων τῶν μορφῶν τῆς κανονιστικῆς Ἠθικῆς, σπονδουλώνεται ἀκριβῶς στὴν ἔννοια τοῦ προσώπου καὶ στὴν ἰδέα τῆς αὐτονομίας τῆς βουλήσεως. Μὲ τίς ἔννοιες αὐτὲς τὸ ἠθικὸ κατόρθωμα δὲν ἐξηγεῖται μὲ τὴν αἰτιότητα· δὲν εἶναι μόνο ἀποτέλεσμα τῆς συμμορφώσεως μὲ τοὺς ἠθικοὺς κανόνες. Συμβαίνει καὶ ἐδῶ ὅ,τι στὴν καλλιτεχνικὴ ζωὴ: Καλλιτέχνης, ὅπως θὰ δοῦμε ἀναλυτικότερα, δὲν εἶναι ὅποιος μόνο συμμορφώνεται μὲ τοὺς αἰσθητικούς κανόνες, ἀλλὰ ὅποιος παράλληλα ἔχει ἔφεση γιὰ τὴν τέχνη, τάλαντο, φαντασία καὶ ἀσκεῖται συνεχῶς· τὸ ἴδιο ὁ ἠθικός ἀνθρωπος, τὸ πρόσωπο, εἶναι καὶ δημιουργὸς τοῦ ἠθικοῦ κατορθώματος, ὄχι μόνο τηρητὴς τῶν ἠθικῶν κανόνων. Οἱ κανόνες σώζουν βέβαια καὶ τὴν τέχνη καὶ τὴν ἠθικὴ ζωὴ ἀπὸ τὴν αὐθαιρεσίαν. Τέχνη ὅμως καὶ ἠθικὴ ζωὴ εἶναι κυρίως «ἀγωνίσματα ἐλευθερίας». «Τῆς δ' ἀρετῆς ἰδρώτα», λέγει ὁ Ἡσίοδος, «θεοὶ προπάροισεν ἔθηκαν». Ὅπως τὸ ἔργο τέχνης εἶναι καλλιτέχνημα, ἐφόσον ἔχει «ὕφος», ἡ ἠθικὴ συμπεριφορὰ εἶναι ἠθικὸ κατόρθωμα τοῦ προσώπου, «ἦθος», ὄχι ἔθος. Ἡ καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια συχνὰ φανερώνει νέες ἀξίες, ἐπιβάλλει νέους κανόνες. Ἡ ἠθικὴ πράξις δὲν εἶναι ἀπλῶς φύλαξις τῶν καθιερωμένων κανόνων, ἀλλὰ καὶ ὑπέρβασις τοῦ κλειστοῦ κύκλου τῆς καθιερωμένης ἠθικῆς. Αὐτὸ μάλιστα δὲν συμβαίνει μόνο μὲ τὸ μεγάλο ἀναμορφωτὴ, ἀλλὰ μὲ ὅποιονδήποτε ἐνεργεῖ ὡς ἠθικὸ πρόσωπο, ὑπεύθυνα, ἐρμηνεύει ἢ ἀντιμετωπίζει δεδομένα ἠθικὰ παραγγέλματα, μάχεται κάποτε νὰ δείξῃ τὴν ἀνεπάρκειά τους.

Ἡ ἀρετή, ἡ τιμή, ἡ ἀξιοπρέπεια δὲν εἶναι μαθήσεις, ἀλλὰ προσωπικὲς κατακτήσεις. Στὸν ἠθικὸ ἀγῶνα ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἀπλὸς θεατὴς, μαθητὴς ποὺ ἔχει «μάθει» ἓνα ρόλο, ἀλλ' ἐρμηνευτὴς, πρόσωπο τοῦ δράματος.

6. ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ

Εἰσαγωγή

Στὴν «Πολιτεία» ὁ Πλάτων ἀναφέρεται στὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως μὲ ἓνα ἐσχατολογικὸ μῦθο. Κάθε χίλια χρόνια, ὅπως λέγει ὁ μῦθος, οἱ ψυχές, ποὺ στὸ διάστημα αὐτὸ κατάφεραν νὰ ἐξαγνισθοῦν, ἔχουν δικαίωμα νὰ διαλέξουν νέα ἐπίγεια ζωή. Μπροστὰ τοὺς εἶναι τοποθετημένα ποικίλα παραδείγματα ζωῆς ζῶντων ἢ ἀνθρώπων. Ἡ τύχη καθορίζει γιὰ τὴν κάθε μὴ τὴ σειρά ποὺ θὰ διαλέξῃ τὸν κλῆρο τῆς. Κάθε ἄνθρωπος εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἐκλογὴ ποὺ θὰ κάνῃ («αἰτία ἐλομένου θεοῦ ἀνάτιος»). Αὐτὸ γιὰτὶ ἡ πείρα τῶν λαθῶν, ποὺ διέπραξαν οἱ ἀνθρώπινες ψυχές στὴν προηγούμενη ζωὴ τοὺς καὶ ποὺ τὴ μνήμη τοὺς κρατοῦν ἀπὸ τὴν τιμωρία τοὺς στὸν Ἄδη, θὰ πρέπει νὰ τοὺς ἔχῃ διδάξει. Στὴν περίπτωση προεμπειρικῆς λανθασμένης ἐκλογῆς ὁ Πλάτων λέγει, ὅτι ἡ ψυχὴ μετὰ τὴν ἐνσάρκωση ἔχει τὴ δυνατότητα, ἀκούγοντας τοὺς ἀληθινούς φιλοσόφους, νὰ καταλάβῃ τὴ σχετικὴ ἀξία τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων καὶ καταστάσεων καὶ τὴν ἀξία τῶν νοητῶν ὄντων, κι ἔτσι νὰ κρατηθῇ στὸ σωστὸ δρόμο τῆς ζωῆς, ὅποτε χίλια χρόνια μετὰ νὰ μὴ κάνῃ ἀσυλλόγιστη ἐκλογὴ. Τὸ πέρασμα τῶν ψυχῶν ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς ἀνάγκης φανερώνει ὅτι οἱ ψυχές, μιὰ κι ἔχουν διαλέξει, δὲν γίνεται παρὰ νὰ ξετυλίξουν ἀμετάκλητα τὶς συνέπειες τῆς ἐκλογῆς τοὺς. Ὁ μῦθος δηλώνει ὅτι καθένας προδιαγράφει τὸ πεπρωμένο του.

Ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ αὐτὴ θεώρηση τοῦ προβλήματος τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως θὰ κρατήσωμε τὶς ἐννοιες τῆς ἐκλογῆς καὶ τῆς εὐθύνης, μὲ τὶς ὁποῖες συνδέεται στὸν Πλάτωνα ἡ ἐννοία τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς.

1. Βασικὲς παρατηρήσεις

Τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ δύσκολα καὶ τὰ πιὸ σημαντικὰ προβλήματα τόσο τῆς Φιλοσοφίας, ὡς Μεταφυσικῆς καὶ Ἠθικῆς, ὅσο καὶ τῆς Ψυχολογίας καὶ τῆς Κοινωνιολογίας. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ δὲν λύνεται ἐπιστημονικά. Ἐξ ἄλλου λύση ποὺ θὰ χρησιμοποιοῦσε γιὰ τὴν Ἠθικὴ ἀρχές, γνώσεις ἢ μεθόδους τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν (π.χ. συσχετισμὸ μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀπροσδιοριστίας στὴ μικροφυσικὴ) ἢ τῆς Ψυχολογίας (νόμο τῆς αἰτιότητας) ἀποτελεῖ μετάβαση σὲ ἄλλο γένος καὶ εἶναι ἀπαράδεκτη. Ἡ ἀπροσδιοριστία καὶ κατὰ τὴν ἐπιστημονικὴ τῆς θεώρησης μπορεῖ νὰ εἶναι τόσο γνῶρισμα τῆς φυσικῆς πραγματικότητος ὅσο καὶ ἀποτέλεσμα τῶν περιορισμένων γνωστικῶν ικανοτήτων μας (φυσικὴ ἢ τυπικὴ). Ἡ ἐπιστημονικὴ μας γνώση γιὰ τὴ φύση εἶναι σχετικὴ. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι βάση, γιὰ νὰ ὑποστηριχθῇ τόσο ἡ ἀναγκαιότητα ὅσο καὶ ἡ ἐλευθερία (ἐτερραρχία - ἀπροσδιοριστία). Ἡ ἐπιστημονικὴ θεώρηση τοῦ προβλήματος ἀπαιτεῖ βεβαιότητες, οἱ ὁποῖες τελικὰ δὲν μᾶς δίνονται.

2. Ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως στὴν Ἠθικὴ

Ἡ ἐλευθερία ὅμως, ἂν δὲν ἀποδείχνεται, μπορεῖ νὰ γίνῃ ἐμπειρία. Κάθε σκεπτόμενος ἄνθρωπος ἄλλωστε ἀναζητεῖ τρόπο νὰ ἐξηγήσῃ τὸ ζωηρὸ αἶσθημα ποὺ τρέφει γιὰ τὴν ἐλευθερία. Γιὰ νὰ ἔχωμε πρόσβαση στοῦ θέματος μας, πρέπει νὰ ξεχωρίσωμε τὸ θεωρητικὸ νοῦ ἀπὸ τὸν πρακτικὸ νοῦ, ποὺ αἴτημά του εἶναι ἡ ἐλευθερία, ὅπως καὶ τὴν πράξη ποὺ βασίζεται σὲ κάποια ἀνάγκη ἀπὸ τὴν πράξη ποὺ γίνεται ἔτσι, ἐνῶ θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ ἀλλιῶς, ἂν ἀλλιῶς εἴχαμε θελήσει. Αὕτῃ ἡ τελευταία, ὡς πράξη συντελεσμένη μετὰ ἀπὸ ἐπιλογὴν ἀνάμεσα σὲ διαφόρου βαθμοῦ ἐλατήρια, εἶναι δεῖγμα ὑπερβατικῆς ἐλευθερίας. Π.χ. ὅταν ρίχνω κάτι, αὐτὸ πέφτει· αἰτία τῆς πτώσεως εἶναι ὁ νόμος τῆς βαρύτητας, ὁ μηχανισμὸς τῆς φύσεως (φυσικὴ ἀναγκαιότητα). Στὴν ἴδια περίπτωσι, ἐφόσον δὲν ὑπάρξῃ ἐξωτερικὴ ἀνάγκη, ἔχω ἐλευθερίαν νὰ πράξω, μπορῶ νὰ ρίξω κάτι ἢ νὰ μὴ τὸ ρίξω, ἂν κάτι ἢ κάποιος δὲν μὲ ἀναγκάζῃ. Αὕτῃ κυρίως ἡ ἐλευθερία εἶναι ἐλευ-

θερία της πράξεως, όχι της βουλήσεως. "Όταν τώρα δίνω χρήματα σ' ένα ληστή, πού μου τὰ ζητεῖ ἀπειλώντας νὰ μου ἀφαιρέση τὴ ζωή, ἐνεργῶ, ἀλλ' ἡ θέλησή μου βιάζεται ἀπὸ μιὰν ἀνάγκη. Στὴν πράξη πού συναρτᾶται μὲ τὸ φυσικὸ μηχανισμό ἡ αἰτιότητα εἶναι ἀναγκαιότητα. Τὸ ἴδιο στὴν πράξη πού εἶναι ἀποτέλεσμα αἰτίας ἐξωτερικῆς. "Όταν ἐξ ἄλλου κάποιος σώζη ἕναν ἄνθρωπο πού κινδυνεύει, γιὰ νὰ πάρῃ ἀμοιβή ἢ γιὰ νὰ φανῇ ἥρωας, ἡ πράξη προσδιορίζεται ἀπὸ ἐξωτερικὸ αἶτιο ἢ ἀπὸ ἐλατήριο ἐγωιστικόν, δὲν εἶναι προῖον ἐλεύθερῆς βουλήσεως.

"Όταν ὅμως κάποιος, ὅχι ἀπὸ τὸ φόβο τῆς ποινῆς, κι ἐνῶ θὰ μπορούσε νὰ δώσῃ ψεύτικη κατάθεση σὲ μιὰ περίπτωση, δὲν θέλῃ καὶ δὲν ψευδομαρτυρῇ ἢ ὅταν κάποιος, ἐνῶ θὰ μπορούσαν νὰ σώσουν τὴ ζωὴ τους μὲ τὴν ἀποφυγὴ τῆς πράξεώς τους, διαλέγουν «*νὰ φυλάνουν Θερμοπύλες*», δίχως νὰ κινοῦνται ἀπὸ ἀνάγκη ἐξωτερικὴ ἢ ὠφελιμιστικὴ, γνωρίζοντας μάλιστα τίς συνέπειες τῆς ἐκλογῆς τους («ὁ Ἐφιάλτης θὰ φανῇ στὸ τέλος»), τότε λέγομε ὅτι ἔχομε πράξεις - φανερώματα αὐταναγκασμοῦ τῆς ἠθικῆς βουλήσεως.

Ἡ ἐλευθερία ὀρίζεται ἀπὸ τὰ δύο τελευταῖα παραδείγματα: ἀρνητικά, ὡς ἀπουσία καταναγκασμοῦ, θετικά, ὡς αἰτιότητα ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴ συνείδηση ὅτι ἐνεργεῖ, ἐπειδὴ ὁ ἴδιος θέλει (αὐτονομία) καὶ γιὰ κάποιο ἀνώτερο λόγο. Ἡ αἰτιότητα αὕτῃ δὲν εἶναι ὅ,τι ἡ φυσικὴ ἀναγκαιότητα (ἐτερονομία) ἢ ἡ ψυχικὴ νομοτέλεια. Οὔτε πρόκειται, ὅπως εἶναι φανερό, γιὰ αὐθαιρεσία, ἀνεξαρτησία ἀπὸ κάθε προσδιοριστικὸ αἶτιο. Τὸ εἶδος τοῦ κινήτρου ἔχει ἐδῶ σημασία. Δὲν μπορῶ π.χ. νὰ πῶ ὅτι πράττω ἠθικά, ἐπειδὴ ζῶ, ἀν καί, γιὰ νὰ πράξω, πρέπει νὰ ζῶ. Καὶ ἡ ὑγεία ἄλλωστε εἶναι προϋπόθεση γιὰ τὴν πράξη, δὲν εἶναι ὅμως αἰτία γιὰ τὴν ἐλεύθερη ἠθικὴ πράξη. Παράδειγμα ὁ Σωκράτης καὶ ἡ παραμονὴ του στὴ φυλακή, ὡς ἀποτέλεσμα αὐτοδεσμεύσεως, ἐλεύθερης ἀποφάσεως νὰ ὑπακούσῃ στὸ αἶσθημα τῆς τιμῆς.

Εἶναι σημαντικό νὰ καταλάβωμε ὅτι ἐλευθερία δὲν σημαίνει αὐθαιρεσία. Ἡ βούληση, ὅπως εἶδαμε, δὲν εἶναι γιὰ τὴν ἠθικὴ τυφλὴ ἐνέργεια, ἐπιθυμία, ὅπου τὰ ἐλατήρια εἶναι παροδικὰ ψυχικὰ φαινόμενα, οὔτε ἐνέργεια, ὅπου ἡ θέληση ζητεῖ νὰ ἱκανοποιηθῇ μὲ ἀντικείμενα (ἡδονή)· ἡ βούληση εἶναι συνείδηση.

Κ. Π. Καβάφη

Θερμοπύλες

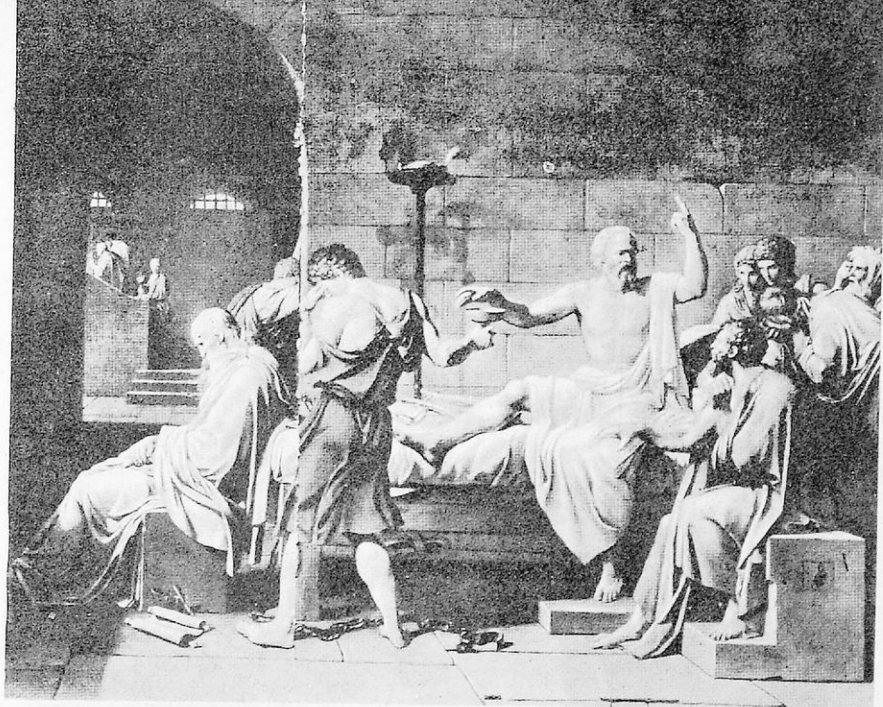
Τιμήν σ' ἐκείνους ὅπου ἔθην ζωή των
ᾤρισαν καὶ φυγέειν θερμοπύλες.
Ποτέ ἀπὸ τοῦ χρέους μὴ κινουμένης·
Δίκαιοι κ' ἴσιοι σ' ὅλῃς των τὲς πράξεις,
ἀλλὰ μὲ λυπή ~~πολλὰ~~ κίχας κ' εὐσπλαχνία
γενναῖοι οὐδ' αὖτις εἶναι πλούσιοι, κι ὅταν
εἶναι πτωχοί, πάλ' εἰς μικρὸν γενναῖοι,
πάχι συντρέχοντες ὅσο μπορούνε
πάντοτε τῶν ἀγῆθων ὀμνούντες,
πᾶν χωρὶς μῖσος γιὰ τοὺς ψευδομένους.

Καὶ περισσόλειαν τιμὴ τοὺς πρᾶττε
ὅταν προβάπτουν (καὶ πολλοὶ προβάπτουν)
πῶς ὁ Ἐφιάλτης θὰ φανεῖ σὸ τέχος,
κ' οἱ Μῆδοι ἐπὶ τέχους θὰ διεβούνε.

1. Βλ. Κ. Π. Καβάφη, Αὐτόγραφα Ποιήματα (1896-1910). Τὸ τετράδιο Σεγκοπούλου
σὲ πανομοιότυπη ἔκδοση παρουσιασμένη ἀπὸ τὸν Γ. Π. Σαββίδη, Ἀθήνα 1968.



Delacroix. Ἡ Ἑλλάδα ξεψυχώντας στὰ εἱρεπία τοῦ Μεσολογγίου.



Louis David (1748-1825). 'Ο θάνατος του Σωκράτη ('Ο Σωκράτης πέθανε συζητώντας).

Ἡθικὴ βούληση εἶναι ἡ ἱκανότητα νὰ πράττει κανεὶς σύμφωνα μὲ συνειδητὰ ἐλατήρια, μὲ ὀρισμένους ἠθικὰς ἀρχὰς ποὺ ἐπιβάλλονται ἐσωτερικὰ. Ἡ ἐλεύθερη πράξη εἶναι τόσο ἐλεύθερη, ὅσο μπορεῖ νὰ δικαιολογηθῇ ἀπὸ περισσότερα ἢ ἀνώτερα ἠθικὰ κίνητρα. Ὅσο περισσότερο ὑπερβαίνομε τοὺς τυχαίους ὅρους ἢ ἰσχυρὰ ταπεινά μας κίνητρα (ἐπιθυμίες, τάσεις, ποὺ ὑπάρχουν ὡς χρονικὲς καταστάσεις μέσα μας), ὅσο διαχειριζόμαστε τὴ βούλησή μας κατὰ τρόπο ποὺ νὰ ὑπερβαῖν ὅλα αὐτά, τόσο ἔχομε τὴ συνείδηση ὅτι γινόμαστε ἐλεύθεροι.

Ἐλεύθερη λοιπὸν θεληματικὴ πράξη εἶναι ἐκείνη ὅπου :

α) Ἐχῶ τὴ συνείδηση ὅτι ἐγὼ ὁ ἴδιος εἶμαι αἴτιος γιὰ τὴν πράξη μου, ὅχι ὅτι μὲ κινεῖ κάποιος ἄλλος.

β) Δὲν εἶμαι ἡ χρονικὴ σειρὰ τῶν ἐνεργημάτων μου. Ὅταν δηλ. ἔχῶ τὴ συνείδηση ὅτι δὲν ἐνεργῶ μέσῳ ἐκείνου ποὺ δὲν εἶναι στὴν ἐξουσία μου.

3. Εὐθύνη - Ἐκλογὴ

Ὅπως οἱ ἔννοιες τῆς εὐθύνης καὶ τῆς ἐκλογῆς συνδέουν τὸ ἠθικὸ γεγονὸς μὲ τὸ νοητὸ χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου, ἔτσι καὶ ἡ ἄρνηση τῆς χρονικῆς αἰτιότητος εἶναι ἄρνηση τοῦ ἐμπειρικοῦ μας χαρακτήρα. Εὐθύνη, ἐκλογὴ, τύψη, οἱ ἔννοιες τοῦ καθήκοντος καὶ τῆς ἀρετῆς, τὸ βίωμα ποὺ συχνὰ ἔχομε ὅτι μπορούσαμε νὰ πράξωμε διαφορετικά, ἂν εἶχαμε περισσότερο αὐτοέλεγχο, ὅλα αὐτὰ δὲν μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν χωρὶς τὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως. Μιὰ πράξη ποὺ εἶναι προῖον φυσικοῦ νόμου ἢ προῖον μιᾶς βουλήσεως ποὺ εἶναι ἀνίκανη νὰ κατευθυνθῇ ἀπὸ τὴ νόηση δὲν γίνεται νὰ συνδεθῇ οὔτε μὲ τὴν ἔννοια τῆς μετάνοιας οὔτε μὲ τὴν ἔννοια τῆς εὐθύνης· ἡ ποινὴ γι' αὐτὴν τὴν πράξη δὲν ἔχει λόγο (παιδιά, ψυχικὰ ἀσθενῆ ἄτομα κ.λπ.). Ὁ Λότσε ἐπέμεινε στὴν ἄποψη ὅτι τὸ καθήκον, ἡ ἐνοχὴ, ἡ τύψη καὶ ἡ ἐκτίμηση γενικὰ τῆς πράξεως δὲν μπορεῖ νὰ νοηθοῦν χωριστὰ ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη βούληση.

4. Ὅρισμένες θεωρίες γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς βουλήσεως

Ὁ Πλάτων, ὅπως εἶδαμε, ὁρίζει ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἀναίτιος στὴν ἐκλογὴ τῆς τύχης, ποὺ κάνει ὁ καθένας· ἡ ἐκλογὴ αὐτὴ δὲν εἶναι ἀσυλλόγιστη· προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν πείρα, καὶ ἡ ἀνάγκη ποὺ δημιουργεῖ ἡ ἐκλογὴ, εἶναι ἡ εὐθύνη ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὸ ἀνεπαρκὲς κάθε συντελεσμένης πράξεως.

Στὸ Σπινόζα, ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ Θεοῦ, ὡς ἀπόλυτης αἰτίας τοῦ εἶναι καὶ τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου, ὁδηγεῖται ἡ σκέψη στὴν ἀπόρριψη τῆς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου.

Στὸ Γιάσπερς ἔχομε διαφορετικὴ ἐρμηνεία τῆς ἐλευθερίας μας καὶ τῆς σχέσεώς της μὲ τὸ Θεό. Ὁ Γιάσπερς, ὅπως ὁ Κάντ, ὑποστηρίζει τὴν ἰδέα τῆς αὐτονομίας τοῦ πνεύματος. Ἡ φωνὴ εἰδικὰ τῆς συνειδήσεως δὲν εἶναι ὁ Θεός, γιατί τότε δὲν θὰ ὑπῆρχε ἡ ἐπικοινωνία μὲ τίς ἄλλες ὑπάρξεις. Ἡ δυνατότητα νὰ γίνωμε ἐλεύθεροι ὑπάρχει, γιατί τὸ ὑπερβατικὸ "Ὁν μᾶς κρύβεται. Ἡ ἐλευθερία εἶναι μὲν δῶρο τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' εἶναι ὑπόθεση τοῦ ἀνθρώπου νὰ τὴν κατακτήσῃ.

Τὴν αἰτιοκρατικὴ θεωρία, ὡς θεωρία ποὺ ἰσχύει στὴν ὕλη ὅχι



Ο J.P. Sartre καθώς συζητεί με ήθοποιους των έργων του

στήν ψυχή, επέκρινε ο Μπερξόν. Ο Μπερξόν αντέκρουσε τόν ψυχοφυσικό παραλληλισμό (Συνειρμισμό). Στη δική του θεωρήση του πραγματικού ή ζωτική όρμη εξαρτάται μόνο από τόν έαυτό της. Τήν ανθρώπινη συνείδηση διχοτομεί ο φιλόσοφος σέ επιφανειακό Έγώ, πού αποτελείται από αυτόματες έξεις και ύπακούει σέ έξωτερικά αίτια, μεταβολές πού γίνονται στο χώρο (δηλ. ισχύει έδω ή άναγκαιότητα) και σέ θεμελιακή συνείδηση, απ' όπου πηγάζουν οι έλεύθερες, απρόβλεπτες αποφάσεις μας, όπου τά κίνητρα είναι έσωτερικά και γίνονται μέσα στην καθαρή διάρκεια. Αυτό τó Έγώ χαρακτηρίζει τó αύτεξούσιο και ή άπρσδιοριστία.

Άν τέλος ή νομοτελειακή θεωρία, τού τύπου π.χ. τής Έθικης τού Σπινόζα, ή ό ψυχοφυσικός παραλληλισμός βλέπουν τή βούληση μηχανιστικά και όδηγοΰν ένδεχομένως στη μοιρολατρία ή τήν άπραξία, μιá θεωρία τής έλευθερίας, όπως ή θεωρία τού Σάρτρ, δέν είναι λιγότερο άρνηση τής έλευθερίας. Ό Σάρτρ ξεκινά από τήν ιδέα τής άπουσίας τού Θεού και τήν ιδέα τού ανθρώπου-έπινοητή τών άξιών με τήν έκλογή. Ό άνθρωπος θεωρείται έδω έλεύθερος νά έκλέγη διαρκώς· μόνο νά μήν έκλέγη δέν μπορεί. Η έλευθερία, όπως τή δέχτηκε ό Σάρτρ, ως κάτι δηλαδή πού μπορεί νά δημιουργηθί μόνο με τήν έκλογή – ως

ἐλευθερία τῆς ἐλευθερίας – εἶναι τὸ ἴδιο χιμαιρική, ὅσο καὶ ἡ θέληση τῆς θελήσεως, ποὺ ἐσάρκαζε ὁ Βολταῖρος, ἢ εἶναι ὁ χαμηλότερος βαθμὸς ἐλευθερίας. Γιὰ νὰ ὑπάρξη ἐκλογή, πρέπει νὰ ὑπάρχουν πολλὲς δυνατότητες πράξεως, ἀλλὰ καὶ ποικίλου βαθμοῦ κίνητρα. Στὴ διαφορετικὴ περίπτωση, στὴν ἐλευθερία τῆς ἀδιαφορίας ἡ ἐκλογή εἶναι ἀδύνατη. Ἐξ ἄλλου ἂν ἡ ἐλευθερία, στὴν ὁποία εἴμαστε «καταδικασμένοι» κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Σάρτρ, δὲν μπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ τὸ ἀγαθὸ μὲ τὴν ἐκλογή, τότε ποῖος εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὸ κακό; Ἡ ὑπευθυνότητα γιὰ ὅλα καὶ ὅλους, ὅπως τὴ δέχεται ὁ Σάρτρ, εἶναι τελικὰ ἰσοδύναμη, ἀφοῦ ἔχει ἀφηρημένη ἀξία, μὲ τὴν ἀποψη ὅτι δὲν εἴμαστε ὑπεύθυνοι γιὰ τίποτε.

Ἡ ἠθικὴ εἶναι πρακτικὸς λόγος. Ὅμως αὐτὸς ὁ πρακτικὸς λόγος δὲν μπορεῖ νὰ κάνῃ δίχως τὸ σκεπτόμενο ὄν (αὐτό, ὅπως εἶδαμε, τὸ ἀναγνωρίζει καὶ ὁ Σάρτρ), ἢ βούληση δίχως τὴ νόηση, τὰ συνειδητὰ κίνητρα. Ἡ ἐλευθερία ὅμως δὲν στηρίζεται οὔτε κυρίως στὴν πράξη οὔτε κυρίως στὴν ἐκλογή, ἀλλὰ στὴν ἐκλογή τοῦ καλύτερου καὶ δυσκολώτερου. Περισσότερο ἀπὸ πράξη ἡ ἐλευθερία εἶναι τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο πράττομε συνειδητὰ. Ἐλευθερία εἶναι ἐνεργητικὴ στάση ζωῆς. Περισσότερο ἐλεύθεροι εἴμαστε, ὅταν κυβερνοῦμε τὶς ἐπιθυμίες μας, ὅταν δὲν συρρέωμε μὲ τὰ ψυχικά μας γεγονότα· τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ σχέση μας μὲ γεγονότα τοῦ καιροῦ μας, δηλ. μὲ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα.

Αὐτὴ ἡ ὑπέρβαση τῶν καταστάσεων εἶναι καὶ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιοῦμε τὴν ὑπαρξή μας. Ἔτσι μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἐλευθερία, ποὺ τὴν ὀρίσαμε ὡς αἴτημα τοῦ πρακτικοῦ νοῦ, εἶναι ἐμπειρία καὶ δείχνεται καθὼς πραγματώνεται. Ἐλεύθερος εἶναι ἐκεῖνος ποὺ πραγματοποιεῖ τὴν προσωπικότητά του, ὅχι βέβαια αὐτὸς ποὺ θεωρεῖ ὅτι εἶναι, ὅ,τι εἶναι, δίχως δυνατότητα νὰ βελτιωθῇ, οὔτε ὅμως καὶ αὐτὸς ποὺ θεωρεῖ ὅτι εἶναι, ὅ,τι γίνεται ἀπλῶς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Θεοδωρακόπουλου Ι.Ν., Σύστημα φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς, 1965.
2. Θεοδωρακόπουλου Ι.Ν., Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία Γ 1975.
3. Κορκοφίγκα Ν., Κάντ, Ἡ Ἠθικὴ Φιλοσοφία, Οἱ Ἀρχές τῆς Μεταφυσικῆς τῶν Ἠθῶν.
4. Παπανούτσου Εὐ., Ἠθικὴ, 1965.
5. Despotopoulos K., Etudes sur la liberté, Paris; Marcel Rivière, 1974.

Δ' ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ

1. ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗΣ

Εισαγωγή. Ἡ Φιλοσοφία εἶναι μελέτη τῶν τρόπων μὲ τοὺς ὁποίους ἐκφράζεται ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου καὶ προσπάθεια ἀναγωγῆς κάθε τρόπου σὲ κάτι ἐνιαῖο. Ἡ μελέτη τῆς αἰσθητικῆς ἐμπειρίας, καθὼς καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ ἀνθρώπου νὰ δημιουργῇ μορφές (ποὺ ἀποκαλύπτεται μὲ τὰ ἔργα τῆς τέχνης) καὶ ἡ μέριμνα τῆς ἐνοποιήσεως τῶν μορφῶν, ἀνήκουν στὴν Αἰσθητική. Τὰ ἐρωτήματα τῆς Φιλοσοφίας ὡς Αἰσθητικῆς ἀναφέρονται:

- α) στὴν αἰσθητικὴ ἀξία τῶν ἀντικειμένων τῆς φυσικῆς πραγματικότητος ἢ τῶν ἔργων τέχνης,
- β) στὸ σκοπὸ τῆς τέχνης,
- γ) στὴ σχέση τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ μὲ ἄλλες δραστηριότητες τῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου,
- δ) στὸ ἰδιαίτερο νόημα τῆς αἰσθητικῆς ἐμπειρίας ἔναντι τῆς

άπλης ψυχολογικής καταστάσεως, έντυπώσεως ή συγκινήσεως.

“Όπως τὰ λογικά φαινόμενα είναι έκφράσεις του άληθινου και τὰ ήθικά τής ήθικης αξίας, τὰ αισθητικά φανερώνουν τήν αισθητική αξία. “Όταν ο άνθρωπος συνδέη τὰ πράγματα με τήν αισθητική αξία, μεταβάλλει τόν κόσμο τους σέ κόσμο αισθητικών όντων. “Η αισθητικότητα άποτελεϊ γνώρισμα αύτών, όπως ή λογική όρθότητα είναι γνώρισμα τών έπιστημονικών πορισμάτων και ή ήθικότητα τών ήθικών γεγονότων.

1. ‘Ο όρος. “Η μελέτη τών αισθητικών άντικειμένων και τής αισθητικής έμπειρίας ύπάρχει άπό πολύ παλαιά στή Φιλοσοφία. Στόν Πλάτωνα θεμελιώνεται ή γενική αισθητική στους Διαλόγους «Συμπόσιον», «Φαίδρος» και «Φίληβος». “Η θεώρηση έδω είναι μεταφυσική, τò αισθητικό συναίσθημα συνδέεται με τή λογική και ή αισθητική αξία με τόν ιδεατό-νοητό κόσμο. Στόν Άριστοτέλη (Περί ποιητικής, Τέχνη Ρητορική) γίνεται ειδική διερεύνηση τών αισθητικών φαινομένων, με ήθική όμως προοπτική. Στόν Πλωτίνο (Περί καλού, Περί του νοητού κάλλους) ή καλλιτεχνική δημιουργία έχει όντολογική σημασία. “Η Αισθητική έγινε ειδική έπιστήμη τò 18ο αιώνα. Τόν όρο εισήγαγε ο Baumgarten. Στόν Κάντ όμως, όπου ή Αισθητική παραμένει φιλοσοφική, ο όρος σημαίνει:

α) τή μελέτη τών *a priori* μορφών τών αισθήσεων (Κριτική του Καθαρού Λόγου, ύπερβατολογική Αισθητική),

β) τή μελέτη του αισθήματος του ωραίου και γενικά τής τέχνης (Κριτική τής δυνάμεως του κρίνειν).

2. “Η Αισθητική ως θεωρητική έπιστήμη, άντικειμενική και γενική, εξέλισσεται και έλέγχεται, και αύτò άποτελεϊ ουσιαστική διαφορά της άπό τή Φιλοσοφία τής Τέχνης και τήν ίδια τήν τέχνη. “Η τέχνη ειδικά είναι συγκεκριμένη, ύποκειμενική, δέν προοδεύει προσθετικά ούτε ύπόκειται σέ πειραματικό έλεγχο. Οί λόγοι βέβαια ύπάρξεως τής Αισθητικής ως έπιστήμης πηγάζουν άπό χαρακτηριστικά τών έργων τής τέχνης ή άπό αίτια όπως:

α) ή αισθητικότητα τών έργων: τὰ έργα προσφέρονται στήν

παρατήρησή μας και ή αισθητική απόλαυση επιδέχεται, ως προς το μηχανισμό της, ανάλυση,

β) ή σχέση τους με προηγούμενες μορφές της τέχνης,

γ) ή σχέση με το κοινωνικό περιβάλλον,

δ) ή επίδραση όρισμένων βιογραφικών και ψυχολογικών γεγονότων πάνω στα καλλιτεχνήματα. Ή γνώση όλων αυτών των στοιχείων με τη συνεργασία και με άλλες συγγενικές επιστήμες, όπως ή Ψυχολογία, Κοινωνιολογία κ.λπ. βοηθά στην κατανόηση των έργων τέχνης, ως δεδομένων όμως, γιατί, όπως θα δούμε ειδικότερα στην ανάλυση της τέχνης, ή δημιουργία του καλλιτεχνικού έργου έχει σχέση με τη φαντασία του καλλιτέχνη, ο κόσμος της τέχνης δεν είναι μόνο ο κόσμος της ζωής. Έξ άλλου ενώ ή Τέχνη ή ίδια είναι σειρά συνθέσεων, ή Αισθητική, ως έρμηνευτική επιστήμη που χρησιμοποιεί τη διάνοια, είναι κατ' αρχήν αναλυτική των αισθητικών φαινομένων με σκοπό νά βρή τους κανόνες, οί όποιοι τά δημιούργησαν. Ός ειδική επιστήμη ή Αισθητική σκοπεύει στην αντικειμενικότητα, είναι, όπως λέγει ο Μουστοξύδης, απρόσωπη μελέτη γεγονότων. Κατά τον Ταϊν μάλιστα ή Αισθητική «ούτε καταδικάζει ούτε συγχωρεί, περιγράφει και έξηγει... Είναι ένα είδος εφαρμοσμένης βοτανικής όχι πάνω στα φυτά, αλλά' επάνω στα ανθρώπινα έργα». Ή τέχνη όμως ή ίδια και ή καλλιτεχνική θεωρία είναι πάντα προσωπική. Γι' αυτό, όπως και τó νά «μαθαίνη» κανείς Φιλοσοφία, δεν σημαίνει ότι φιλοσοφεί, μόνη ή μάθηση των αισθητικών κανόνων, ως μάθηση της επιστήμης μις όρισμένης τέχνης ή της επιστημονικής Αισθητικής, δεν συνεπάγεται όπωσδήποτε και τη δυνατότητα δημιουργίας έργων με καλλιτεχνική αξία.

2. Η ΤΕΧΝΗ

Ή Τέχνη ως υπέρβαση και έλευθερία του ανθρώπου.

Ό Άριστοτέλης χώρισε τη φιλοσοφία σέ θεωρητική, πρακτική, ποιητική. Με άφετηρία αυτήν τη διαίρεση μπορούμε νά πούμε ότι ο άνθρωπος είναι θεωρητικός, πρακτικός, ποιητικός. Ό άνθρωπος δεν είναι μόνο βιολογικό όν' ή διαφορά του από τά ζώα βρίσκεται στις παρακάτω δραστηριότητες:

α) ο άνθρωπος έχει ενδιαφέροντα θεωρητικά. Δημιουργεί την πίστη και τη Φιλοσοφία, το λόγο, που δεν είναι μόνο πληροφοριακός, αλλά και ανταλλαγή γνώσεων·

β) θέτει κανόνες στη συμπεριφορά του· αναζητεί αξίες για την πράξη του·

γ) κατασκευάζει εργαλεία με επιδιώξεις απ' ευθείας ωφελιμιστικές·

δ) δημιουργεί έργα, που, και όταν ικανοποιή μ' αυτά πρακτικές του ανάγκες (λατρεία, αγγειοπλαστική, ναοποιία), δεν τα απολαμβάνει όπως τα χρήσιμα πράγματα, αλλά χαίρεται με τη δημιουργία μιās νέας πραγματικότητας ευχάριστων μορφών ή έργα με τα οποία **εκφράζει** τα συναισθήματά του. Με τα έργα αυτά ο άνθρωπος αποκαλύπτει την πνευματική του ανάγκη του αισθητού συμβόλου, δηλαδή της μορφής.

Με τους παραπάνω τρόπους ο άνθρωπος ολοκληρώνει τη φύση του ως πνευματικού όντος και πραγματοποιεί την απελευθέρωσή του:

α) από την άγνοια,

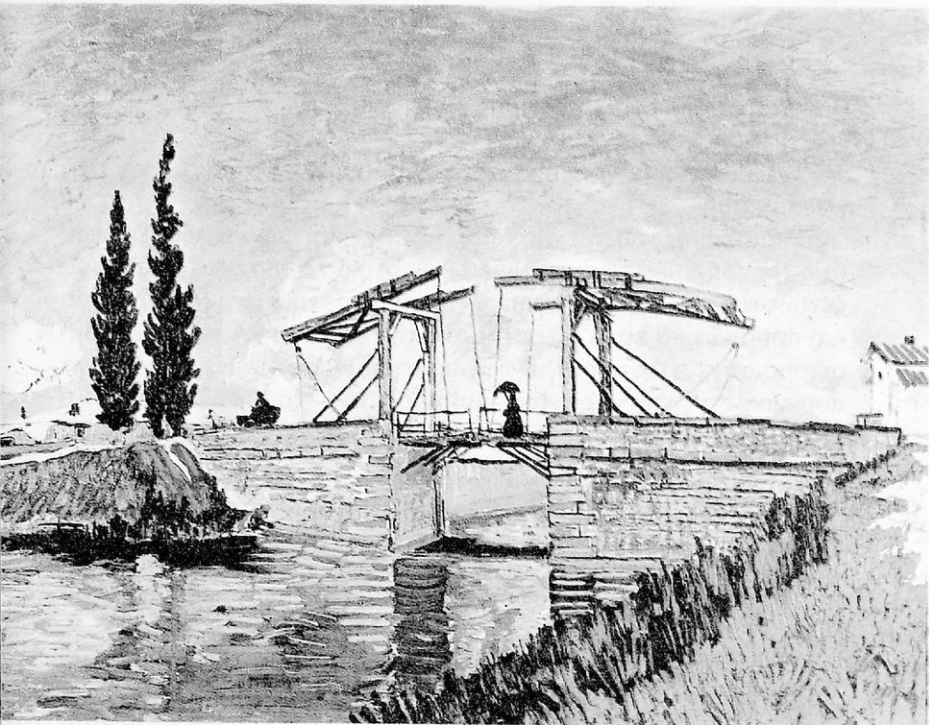
β) από την έτερονομία και αναξιοπρέπεια,

γ) από τα φυσικά εμπόδια,

δ) από την αμορφία.

Κόσμος, έτσι, δεν είναι για τον άνθρωπο μόνο το φυσικό περιβάλλον, ένα δεδομένο, αλλά και οί τρόποι με τους οποίους σχετίζεται ο άνθρωπος με αυτό. Οί τρόποι αυτοί είναι ή μεταβολή του περιβάλλοντος σε «κόσμο».

Με τη λογική τάξη και τη συστηματοποίηση της πίστης ή φύση γίνεται αρχιτεκτόνημα έννοιολογικό, το χάος των έντυψεων γίνεται τάξη και νόμοι· αλλά ο άνθρωπος παραμένει δεμένος με τη φύση. Με τη Φιλοσοφία ο κόσμος και ο άνθρωπος ανακαλύπτονται στη νοητική τους πρωταρχή και ύποδομη έπειτα από μακρόχρονο· κάθε φορά κι επίμονο διανοητικό μόχθο. Με την τέχνη ο άνθρωπος δεν αναπαράγει τη φύση, αλλά με γνώμονα την αισθητική μορφή την αναμορφώνει σε μιὰ ενότητα. Μ' όλο που ή αισθητικότητα είναι βασικό γνώρισμα της τέχνης, έπειδή κύρια πηγή της τέχνης είναι ή φαντασία, ο καλλιτέχνης δημιουργεί ένα κόσμο ύποκειμενικό, διαφορετικό από το λογικό



Van Gogh. *Ἡ γέφυρα τοῦ Λανγκλουά.*

- ἀντικειμενικὸ τῆς ἐπιστήμης, τὸν πρακτικὸ - ἄψυχο τῆς τεχνικῆς καὶ ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν ἠθικῶν ἀξιών. Ὁ κόσμος τῆς τέχνης εἶναι κόσμος μορφῶν, εἰκόνων, κινήσεων, τόνων, κόσμος αἰσθητικῆς συστηματοποιήσεως.

Τέχνη καὶ τεχνικὴ

Τέχνη γενικὰ σημαίνει ἐνέργεια μὲ τὴν ὁποία παράγει ὁ ἄνθρωπος κάτι ποὺ προστίθεται στὴ φύση. Παλαιότερα ὁ ὅρος ἐσήμαινε ἀδιάκριτα:

α) τὴ δραστηριότητα ἢ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ τεχνίτη («τέχνην ἀσκεῖν», «τέχνην ἐργάζεσθαι»),

β) τὴν ἐργασία ποὺ γίνεται μὲ τὴ μέθοδο ἢ τὴ δραστηριότητα τοῦ ἐπιστήμονα, τὴν κατοχὴ δηλαδὴ ἐνὸς συνόλου κανόνων βασισμένων σὲ ἐπιστημονικὴ γνώση (ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τὸν

όρο για να δηλώση τη θεωρητική γνώση),

γ) την καλλιτεχνία.

Ός διφορούμενος άπαντά και σήμερα ό όρος τέχνη στη γλώσσα μας.

Η διάκριση της τέχνης από την τεχνική, των Καλών Τεχνών από τις χρήσιμες τέχνες έγινε ουσιαστικά τώ 18ο αιώνα και βασίζεται στο χωρισμό της παραγωγής σε χρηστικά αγαθά (έργαλεϊα και παραγωγικά έργα, έξαρτήματα της έπιστήμης, τά όποϊα χρησιμοποιούνται ως μέσα για ώφελιμιστικούς σκοπούς) και σε έργα που γίνονται για χάρη της χρησιμότητας (χρήσεως ή απολαύσεως όπως εκείνη των χρήσιμων πραγμάτων).

Ούσία της τέχνης

Η τεχνική δραστηριότητα του ανθρώπου είναι παλαιότερη της καλλιτεχνικής. Οί θεωρίες για τη γένεση της τέχνης είναι πολλές. Είπαν π.χ.

α) ότι αίτια της τέχνης είναι τώ περίσσευμα της ενέργειας, όπως στο παιχνίδι, όπου τώ παιδί διοχετεύει τόν αύθορμητισμό του και δείχνει τη διάθεσή του να έκτονωθώ από τήν περίσσεια δύναμη (ψυχολογική θεωρία της τέχνης από τώ Σπένσερ και βιολογική θεωρία του Κάρλ Γκρός),

β) ότι αίτια της τέχνης υπήρξε ή ανάγκη να έξωτερικεύση ό άνθρωπος έλεύθερα τά συναισθήματά του με αισθητικές μορφές ή ή ανάγκη να δώση στο χρηστικό αντικείμενο καλαίσθητη μορφή (άγγελιοπλαστική, λαϊκή τέχνη), για να άρέση,

γ) ότι ή τέχνη προέρχεται από τήν ανάγκη να ξεπεραστή ή πραγματικότητα με τη δημιουργία ένός άλλου κόσμου ή ότι τήν τέχνη έχομε για να μη «χαντακωθώμε από τη γνώση» (Νίτσε).

Από τις διαφορετικές θεωρίες πάντως προκύπτει ότι ή τέχνη είναι: α) ενέργεια· όχι όμως μόνο ενέργεια όπως τώ παιχνίδι, άλλ' αποτέλεσμα ενέργειας, β) ότι τέχνη υπάρχει όπου υπάρχουν όντα με αισθητική αύταξία, γ) ότι τά όντα αύτά είναι προϊόντα έλεύθερης, άνιδιοτελοϋς ενέργειας του ανθρώπου, ή ότι, και όταν είναι προϊόντα που ίκανοποιούν άμεσες άνάγκες, προκαλούν πάντα ιδιαίτερα συναισθήματα, όπως θαυμασμό, εύαρέ-

σκεια, έκπληξη κ.λπ., δ) ότι ή τέχνη είναι κυρίως έκφραση του κόσμου τής ψυχής του καλλιτέχνη.

Τò 14ο αιώνα ένας Κινέζος θεωρητικός τής τέχνης έγραφε σ' ένα του ποίημα :

Δεΐξε χωρίς έπιφυλάξεις τήν καρδιά σου

Και ή έμπνευση θάρθη στο χρωστήρα σου.

Νά γράφης και νά ζωγραφίζης, τόν ίδιο ύπηρετεΐς σκοπό,

Τήν αποκάλυψη τής έσωτερικής σου ώραιότητας.

Γνωρίσματα τής Τέχνης

1. Βασικό γνώρισμα τής τέχνης είναι ή **αισθητικότητα**. Ή τέχνη είναι δημιουργία ένòς κόσμου αισθητικών μορφών, οί όποιες προσφέρονται άμεσα στίς αισθήσεις μας (εΐκαστικές τέχνες, χορός, μουσική, άπαγγελία, θέατρο, κινηματογράφος) ή ένεργοποιούν και τή νόσή μας (π.χ. τέχνες του λόγου). Οί διάφορες τέχνες δηλαδή είναι τρόποι ύπάρξεως τής κατηγορίας τής αισθητικότητας.

Ή αισθητικότητα τής τέχνης δέν είναι ό,τι ή αισθητικότητα τών φυσικών πραγμάτων: Ό καλλιτέχνης χρησιμοποιεΐ αισθητικά ύλικά· έκτός από τή μουσική, όπου τò μέσο, οί φθόγγοι τής μουσικής δέν είναι σέ χρήση για άλλους σκοπούς, στα άλλα είδη τέχνης τὰ μέσα (χρώματα, λέξεις, μάρμαρο κ.λπ.) χρησιμοποιούνται και σέ άλλες ένέργειες του άνθρώπου (π.χ. οί λέξεις στήν καθημερινή όμιλία), όμως μόνο με τήν ειδική χρήση τους γίνονται καλλιτεχνικά ύλικά.

Με τὰ αισθητικά ύλικά του ό καλλιτέχνης δέν ίκανοποιεΐ τίς αισθησιακές ή συναισθηματικές μας ανάγκες· ή άπόλαυση πού αισθανόμαστε από τὰ αισθητικά αντικείμενα τής τέχνης δέν είναι όμοια με εκείνη τών φυσικών πραγμάτων.

Ό πίνακας πού παριστάνει ένα άναμμένο τζάκι δέν είναι για νά μās ζεστάνη· ένα ζωγραφιστό καλάθι με άνοιξιάτικα φρούτα δέν είναι για νά μās χορτάση. «Τὰ παιδιά πού τρώνε σταφύλια» του Μουρίλλο δέν μās προκαλούν τρυφερότητα, όπως ένα αντίστοιχο θέαμα με φυσικά παιδιά. Για τόν ίδιο λόγο ένα γνήσιο καλλιτεχνικό «γυμνό» (π.χ. του Ίνγκρ, του Ρενουάρ, του Ντεγ-



Murillo. Παιδιά που τρώνε σταφύλια (μέρος)

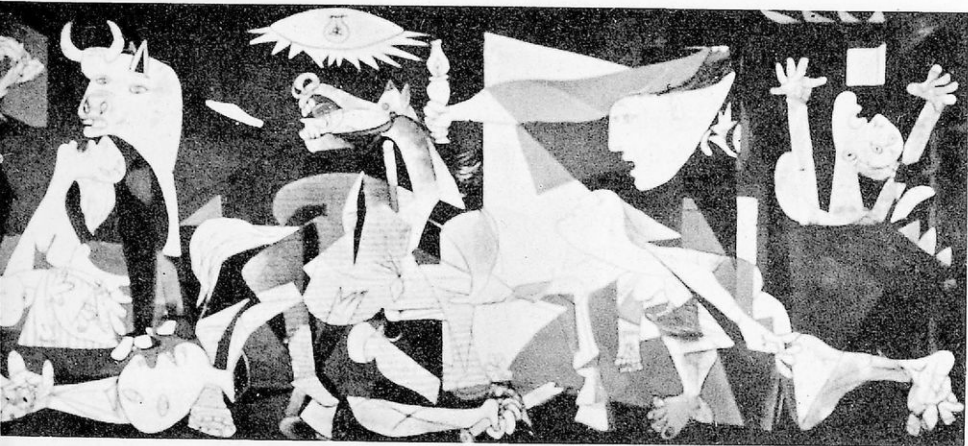


Rodin. Τὸ φιλὶ

κα) ἢ ἓνα θέμα μὲ γυμνὸ («Τὸ γεῦμα στὸ χορτάρι» τοῦ Μανέ, «Τὸ φιλὶ» τοῦ Ροντέν), δὲν ἐρεθίζουν, ἀλλὰ προκαλοῦν αἰσθητική συγκίνηση.

Στὴν αἰσθητικὴ συγκίνηση ἡ ὑλικότητα ὑπερβαίνεται μὲ τὴν ἐνότητα τῆς μορφῆς, τὴ σύνθεση τῶν μέσων. Ὁ θεατὴς δὲν βλέπει πέτρες, ἀλλ' ἓνα ἀρχιτεκτόνημα, ὁ παρευρισκόμενος σὲ μιὰ συναυλία δὲν ξεχωρίζει ἤχους ἢ ὄργανα, αὐτὸς ποὺ ἀκούει ποιήματα δὲν ἀκούει λέξεις, ἀλλὰ μιὰ νοηματικὴ ἀλληλουχία· πέρα ἀπὸ τὶς λέξεις ὑπάρχει καὶ κάτι ποὺ δὲν λέγεται, ὅπως στὴ μουσικὴ ὑπάρχει ἡ σιωπὴ. Ἡ αἰσθητικὴ συγκίνηση ἐξ ἄλλου, ἀπὸ τὴ θέα π.χ. τῶν ἀλόγων τοῦ Παρθενώνα, δὲν εἶναι ὅ,τι τὸ πάθος ποὺ ἔχει κάποιος γιὰ τὰ ἄλογα (ἐνῶ εἶναι βέβαια δυνατό νὰ συμβῇ καὶ τὸ ἐξῆς: εὐαίσθητοποιημένοι ἀπὸ τὴν τέχνη νὰ προσέξωμε καλύτερα τὴν αἰσθητικὴ ἀξία τῶν φυσικῶν πραγμάτων).

Τὰ ἔργα τῆς τέχνης, ἂν καὶ χρησιμοποιοῦν αἰσθητικὰ ὑλικά, δὲν εἶναι μέσα, ὅπως τὰ ἄλλα παραγωγικὰ ἔργα τοῦ ἀνθρώπου, ἢ δὲν εἶναι μόνο μέσα: ἔργα τέχνης εἶναι π.χ. ὁ πέλεκυς, ἐργαλεῖο τοῦ πρωτογόνου, ὅπου ὁ κατασκευαστὴς προσπάθησε νὰ δώσῃ σχῆμα ποὺ νὰ ἀρέσῃ, μιὰ βελόνα γιὰ τὰ καπνὰ ποὺ διακοσμήθηκε σήμερα γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, τὰ ἀγάλματα ἐνὸς ἀρχαίου ναοῦ, οἱ



Picasso. Γκουέρνικα.

εικόνες μίας εκκλησίας, ένα αρχιτεκτόνημα, που δεν είναι μόνο μέσο οικισμού, έξυπηρετική δηλαδή κατασκευή, αλλά που μας ικανοποιεί αισθητικά με την εύκρινεια των γραμμών του.

Η παραπάνω θέση έχει την ακόλουθη προέκταση: όταν ένα έργο τέχνης δεν είναι αυτόθεμελιωμένο, αλλά χρησιμοποιείται για άλλους – εκτός τούς αισθητικούς – σκοπούς (πολιτικούς, εμπορικούς) περιέρχεται στο είδος των εργαλείων.

2. Από τα προηγούμενα προκύπτει και το δεύτερο χαρακτηριστικό της τέχνης: η αυτάρκεια και η έλευθερία της. Το έργο της τέχνης δεν είναι μέσο, αλλ' αυτοσκοπός. **Η όντολογική αυτή σημασία της τέχνης** και η έννοια της **καλλιτεχνικής αυτονομίας**, δεν αΐρονται από το γεγονός (το οποίο σήμερα μας αφορά ιδιαίτερα) ότι υπάρχουν «στρατευμένοι» καλλιτέχνες. Η «στράτευση» εδώ, ή ιδεολογική τοποθέτηση του καλλιτέχνη, δεν είναι έξωτερική, αλλά πρώτιστα υπόθεση του κάθε καλλιτέχνη, δηλαδή αυτοστράτευση. Η τέχνη είναι προϊόν ιδιοσυγκρασίας και ελεύθερης έκλογής· έχει μέσα της την κοινωνική της λειτουργικότητα. Οί «έξωθεν» προσδιορισμοί και έπιβαλλόμενοι σκοποί δεν χωρούν στην καλλιτεχνική δημιουργία. Ο καλλιτέχνης, όταν άντλη από την ιστορική στιγμή, την έθνική παράδοση κ.λπ., συμμετέχει στη ζωή από έσωτερική ανάγκη, είναι ό ίδιος παρών σ' αυτή με όλο το είναι του, που είναι ή τέχνη του. Ο Σολωμός που

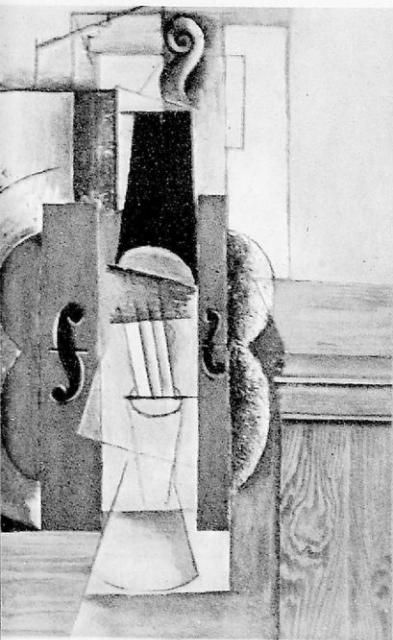
ύπηρετεῖ τὸ '21, ὁ Πικάσσο τῆς «Γκουέρνικα» εἶναι ὅ,τι γιὰ τὴν ἠθικὴ φιλοσοφία τὰ πρόσωπα: αὐτονομούμενοι δηλ. καλλιτέχνες, «ποὺ ζοῦν καὶ ἐργάζονται μὲ πνευματικὲς ἀξίες (καὶ) δὲν μποροῦν, δὲν πρέπει νὰ μένουν ἀδιάφοροι... (ὅταν) διακυβεύονται οἱ πιὸ ὑψηλὲς ἀξίες τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τοῦ πολιτισμοῦ». Αὐτὸ πάλι σημαίνει ὅτι ἡ τέχνη δὲν ἐκφράζει τὴν ἱστορικὴ ἀντικειμενικότητα, ἀλλὰ τὴν αἰσθαντικότητα τοῦ δημιουργοῦ της.

3. Ἡ τέχνη εἶναι κοινωνικὸ φαινόμενο, γιατί **εἶναι τρόπος ζωῆς**, ὅπως καὶ ἡ φιλοσοφία. Καὶ ὡς τρόπος ζωῆς εἶναι: αἰσθητικὸς κατὰ τὴ μορφή καὶ ἰδεολογικὸς κατὰ τὸ περιεχόμενο. Θέματά της εἶναι καὶ ὅλα τὰ θέματα τῆς ζωῆς καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς σκοποὺς της ἡ ἀνακοίνωση τοῦ συναισθήματος μὲ αἰσθητικὰ μέσα. Τὸ ἔργο τέχνης προσφέρεται στὸ κοινὸ καὶ ἔχει ἀντίκρουσμα στὸ κοινό. Ἡ τέχνη ὁλοκληρώνεται ὡς τέχνη, ὅταν γίνῃ ἀντικείμενο τῆς αἰσθητικῆς ἐμπειρίας τῶν ἄλλων. Τὸ ἔργο τέχνης δικαιώνεται δηλαδὴ στὴν προσέγγισή του ἀπὸ τοὺς αἰσθητικοὺς δέκτες τῆς συνειδήσεώς μας.

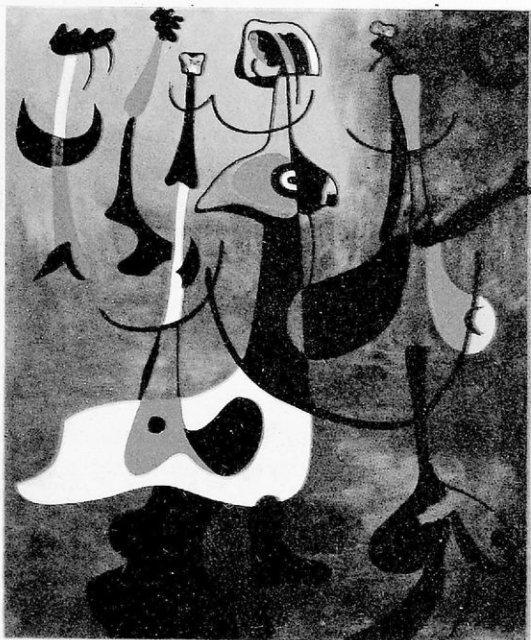
Ἡ ἐρμητικὴ τέχνη ἢ ἡ αὐθαιρεσία, ἡ θεληματικὴ ἀκατανοησία στὴν τέχνη προκαλοῦν τὴ διαμαρτυρία τῆς συνειδήσεως, γιατί δὲν τῆς ἐπιτρέπουν νὰ λειτουργήσῃ αἰσθητικὰ.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω δὲν πρέπει νὰ νομίσωμε ὅτι τέχνη εἶναι ὅ,τι ἐπιβάλλεται ὡς τέχνη μὲ τὴν κατανόησή του ἀπὸ ἕνα κοινό. Ἡ οὐσιαστικὴ πραγματικότητα τῆς τέχνης ἔχει ἄλλωστε καὶ ἕνα μέρος μυστικόν, ποὺ ἀνήκει πάντα στὸ δημιουργό της. Σημασία ἔχει ἐδῶ νὰ καταλάβωμε ὅτι ἡ τέχνη δὲν εἶναι οὔτε μόνο γιὰ τὸ κοινὸ οὔτε μόνο γιὰ τὸ δημιουργό της, ἀλλ' ὅτι εἶναι μορφή **ἐπικοινωνίας**. Ἡ αἰσθητικὴ ἀξία, ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὸ ἔργο τῆς τέχνης, εἶναι καὶ δύναμη μεταδόσεως τῆς αἰσθητικῆς ἐντυπώσεως στοὺς ἄλλους.

Πρέπει ὅμως νὰ ἐπιμείνωμε στὴν ἀνάλυση τοῦ **κοινωνικοῦ** χαρακτήρα τῆς τέχνης. Ἡ τέχνη εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς αἰσθητικῆς συνειδήσεως τοῦ καλλιτέχνη, δηλ. ἐκ προελεύσεως ἐπαναστατικὴ. Εἶναι ἄρα ὑπέρβαση μὲ τὴ συγκεκριμένη σημασία τοῦ ὅρου, μὲ τὴν ὁποία τὸν χρησιμοποιοῦμε καὶ στὴν Ἠθικὴ (ἀναφορικὰ δηλαδὴ μὲ τοὺς κανόνες, μὲ τοὺς ὁποίους ὁ ἄνθρωπος αὐ-



Picasso. Το βιολι



Miró. Ρυθμικά πρόσωπα

τοπροσαρμόζει τη ζωή του). Το ιστορικό παρόν δεν αντικατοπτρίζεται μέσα στην τέχνη όπως είναι. "Όπως ή φύση δεν υπάρχει μέσα στην τέχνη ως φύση, αλλά δυναμικά, ως μεταμορφωμένος κόσμος, το ιστορικό παρόν υπάρχει μέσα στην τέχνη, όπως συμμετέχει σ' αυτό προσωπικά ό κάθε καλλιτέχνης. Ο καλλιτέχνης καθοδηγεί το δυναμισμό που προκύπτει από τη συναισθηματική ζωή προς την κοινωνική προκοπή.

Η τέχνη είναι «ένα μέσο έρμηνείας συγκινησιακής, διανοητικής και μεταφυσικής στάσεως» (Ρήντ). Ός κοινωνικό λοιπόν λειτουργήμα είναι **άνόρθωση**, με την έτυμολογική σημασία του όρου: δηλαδή είναι στάση απέναντι σε κάτι ή προτείνει ένα είδος στάσεως απέναντι σε κάτι. Τέτοια είναι ή αρχαία ελληνική τέχνη, που στο ανθρωπιστικό της μήνυμα, την αποκάλυψη του ανθρώπου στην αρχετυπική του μορφή, οφείλει την οικουμενικότητά της. Τέτοια είναι ή βυζαντινή τέχνη, ή γοτθική – που εκφράζει το μεταφυσικό βίωμα, το οποίο κυριαρχεί στο Μεσαίωνα –, ή μοντέρνα τέχνη, που είναι θεληματική παραμόρφωση,

άμφισβήτηση της πραγματικότητας (Κάφκα, Πικασσο, Θέατρο του παραλόγου κ.λπ.), άφομοίωση και συγχρόνως μεταμόρφωση της ιστορικής στιγμής.

4. Έπειδή κύρια πηγή της τέχνης είναι ή ίδια ή ψυχή του καλλιτέχνη (φαντασία, παράσταση, ιδιοσυγκρασία, διεισδυτική ικανότητα), χαρακτηριστικό κάθε έργου τέχνης είναι ή **άτομικότητα**. Σε κάθε έργο τέχνης ή αυτόνομία από τη λογική εξασφαλίζει τη μοναδική του ύπαρξη ως αισθητικού φαινομένου. Η τέχνη, έτσι, είναι διαρκής **άνανέωση**: κάθε καλλιτεχνικό έργο είναι προσωπικό: ούτε μιμείται ούτε προστίθεται σε άλλο, κατά τον τρόπο που ισχύει για τα έπιστημονικά ή τα τεχνικά προϊόντα, που είναι πάντα έργα μιās σειρās. Προκειμένου για ένα είδος τέχνης ή πρόοδος δέν είναι εξέλιξη, άλλ' ανάπτυξη, πορεία άκμης – παρακμής.

Η τέχνη δέν είναι άναπαραγωγή ένός ώραιου πράγματος, αλλά ώραία άναπαράσταση ένός πράγματος.

“Ας δοϋμε την πρόταση σε συσχετισμό με το θέμα της άτομικότητας τών έργων της τέχνης.

Άπλή άντιγραφή ή μίμηση είναι τέχνη; Η **φωτογραφία**, στην περίπτωση αυτή, προσφέρεται για να δοϋμε το θέμα μας στις δυο όψεις του. Η φωτογραφία, όπου «φυλακίζεται» ή πραγματικότητα, όπως τη βλέπει το μάτι, ή μάλλον όπως τη βλέπει ο φωτογραφικός φακός, είναι ένα στάδιο της τεχνικής της φωτογραφίας, μιā μορφή της φωτογραφικής, που ενδιαφέρει τον ιστορικό της έφευρέσεως, την τεχνολογία λήψεως φωτογραφιών ή που άφορα στη χρήση τους ως μαζικού μέσου επικοινωνίας. Μιā φωτογραφία όμως που δέν είναι άπλή άποτύπωση μιās εικόνας άναγνωρίσιμης, αλλά πού, έκτός από τη φωτοσκιά και την όρισμένη γωνία λήψεως, συνδέεται με ένα προσωπικό καλλιτεχνικό αισθητήριο και πληροϊ αισθητικούς όρους, προκαλεί αισθητική συγκίνηση. Είναι δηλαδή δυνατό να είναι ή φωτογραφία: νέα «οπτική γλώσσα», άμεση και οικουμενική, όπως και ή μουσική, όπου μάλιστα αίρονται τα φυσικά έμπόδια κάθε γλώσσας, και νέο είδος τέχνης.

Τα άντίγραφα έξ άλλου ενδιαφέρουν κυρίως την Ιστορία της



Πορτραίτο (πολλαπλή έκθεση πάνω στο ίδιο κομμάτι του φίλμ).

Τέχνης (π.χ. τὰ ἔργα τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς). Τὸ «πολλαπλό», τέλος, ἐνδιαφέρει ἀπὸ καλλιτεχνικῆς πλευρᾶς, ἐφόσον ἀποτελεῖ ὄχι ποσοτικὴ ἐκμετάλλευση, ἀλλ' ἀναπαραγωγὴ τοῦ ποιοτικοῦ - αἰσθητικοῦ φαινομένου. Τὸ γνῶρισμα δηλαδὴ τῆς μοναδικότητος τοῦ αἰσθητικοῦ φαινομένου εἶναι πάντα ὄντολογικὸ τοῦ ἔργου τῆς τέχνης.

5. Γιὰ τὴ δημιουργίαν τοῦ αἰσθητικοῦ φαινομένου παράλληλα μὲ τὴ φαντασίαν, τὴν παράστασιν, τὴ μοναδικὴ ἔμπνευσιν (χάρη στὰ ὁποῖα ἓνα κοινὸ ὑλικό, λέξεις, χρώματα, ἤχοι, παρουσιάζονται σὲ μιὰ ἰδιαίτερη μορφή), τὸ τάλαντο (ἔμφυτες ἰκανότητες) συμβάλλει καὶ ἡ **δεξιότητα στὴν ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων τῆς τέχνης**. Ἡ γνῶσις τῶν κανόνων δὲν εἶναι βέβαια πηγὴ τῆς τέχνης, διαφορετικὰ ὅλοι οἱ τεχνοκρίτες θὰ ἦταν καὶ καλλιτέχνες. Ἡ μεγαλοφυΐα τῆς ποιήσεως, λέγει ὁ Κῆρς, «δὲν μπορεῖ νὰ ὠριμάσῃ μὲ τὸν κανόνα καὶ τὴ διδαχὴ». Οὔτε καὶ ἀποτέλεσμα θελήσεως εἶναι ἡ τέχνη· «στὴν τέχνη τὸ νὰ θέλῃς δὲν εἶναι ἀρκετό», λέγει ὁ Πικάσσο. Ἡ τέχνη ὅμως εἶναι τόσο ἔκφρασις τῆς αἰσθητικῆς συνειδήσεως τοῦ καλλιτέχνη ὅσο καὶ δεξιότητα, ἡ ὁποία εἶναι ἀποτέλεσμα ἀσκήσεως, συγκεντρώσεως, ἐργατικότητος. Ὅπως τὰ δίχως καλλιτεχνικὴ πνοὴ στιχουργήματα κάποιων ρωμαντικῶν δὲν εἶναι ποιήματα, ἡ τυχαία χρῆσις τῶν λέξεων ποὺ δὲν πληροῖ



Θεοτοκόπουλος 'Η ταφή τοῦ Κόμητος Orgaz

ορισμένους καλολογικούς όρους δέν είναι λογοτεχνία. Τά ύλικά ή τά μέσα δέν δημιουργοῦν ἔργα τέχνης: οἱ ἤχοι ποῦ δέν ἔχουν όρισμένη όξύτητα δέν δημιουργοῦν μουσική, ὅπως δέν είναι « τὸ φῶς, ἡ σκιά, ἡ προοπτική, ποῦ μεταμορφώνουν αὐτοδύναμα συνηθισμένα ἢ ἀκόμη ἄσχημα ἀντικείμενα σέ ἔργα τέχνης » (Ρήντ).

Συχνά ἡ τέχνη είναι ἐπίμονη ἄσκηση. Οἱ καλλιτέχνες, π.χ. ὁ Σολωμός, ὁ Βέρντι, ὁ Καζάλς, ὁ Πικάσσο, είναι ὅ,τι στή Φιλοσοφία ὁ Σωκράτης, δηλαδή « ἀνδρεῖοι », ἀφοσιωμένοι δημιουργοί. Ἐτσι ἡ τέχνη δέν είναι οὔτε μόνο ἔμπνευση, αὐθόρμητη ἔκφραση, οὔτε μόνο ἐφαρμογή κανόνων.

6. Τὸ ἔργο τῆς τέχνης, ποῦ συγκεντρώνει ὅλα τά παραπάνω γνωρίσματα, ἀποτελεῖ **ὑπέρβαση τοῦ χρόνου καὶ τῆς σχετικότητας**. Τὴν ὑπέρβαση τοῦ δεδομένου, τῆς ἀπλῆς πραγματικότητας, τὴν ἐπιτυγχάνει βέβαια ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴ γνώση καὶ τὴν ἠθικὴ πράξη· ὅμως οὔτε ἡ γνώση οὔτε ἡ πράξη ἔχουν τέρμα γιὰ τὸ πεπερασμένο ἀνθρώπινο ὄν. Τὸ φράγμα τοῦ χρόνου τὸ σπάζει ὁ ἄνθρωπος μόνο μὲ τὴν τέχνη. Κάθε μοναδικὸ καλλιτέχνημα είναι ἔνωση τοῦ χρονικοῦ μὲ τὸ ὑπερχρονικό, τοῦ αἰσθητοῦ μὲ τὸ ὄντως ὄν. Μὲ τὴν τέχνη τὸ νόημα τῆς ζωῆς ἐκφράζεται ἅμεσα, ἡ ζωὴ προβάλλει ὁλοκληρωμένη.

Ἡ τέχνη, μὲ τὸ ἀπόλυτο αὐτὸ ὡς ὄντολογικὸ γνῶρισμα, ἔχει διπλὴ ἀποτελεσματικότητα. Ὁ καλλιτέχνης μὲ τὸ ἔργο του ἐπιτυγχάνει μέσα του ἕνα πλήρωμα, ποῦ μόνο μὲ ἐκεῖνο τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς είναι δυνατό νὰ συγκριθῇ. Ἐνῶ ἡ θρησκεία εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἐσωτερικὴ ὑπόθεση, ἡ τέχνη μὲ τὰ ἐξωτερικά της ἀποκρυσταλλώματα δέν λυτρώνει μόνο τὸν καλλιτέχνη, ἀλλὰ καὶ αὐτὸν ποῦ συγκινεῖται ἀπὸ αὐτήν, δηλαδή εἶναι *κάθαρση* τοῦ δημιουργοῦ καὶ *κάθαρση* ἐκείνων ποῦ μετέχουν σ' αὐτήν, στοὺς ὁποίους πλουτίζεται καὶ ἐντείνεται ἡ συγκινησιακὴ ζωὴ.

Στὴν τέχνη, καὶ ὅταν ἐκφράζεται ὁ ἀνθρώπινος πόνος, κατορθώνεται ἡ ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸν πόνο, ὅπως συμβαίνει στὸ γνωστικὸ γεγονός, ὅπου ἡ γνώση τοῦ πόνου δέν εἶναι πόνος. Ἡ συναισθηματικότητα, ὡς κατάσταση τῆς κοινῆς ψυχικῆς ζωῆς, εἶναι πάντα ἄλλη ἀπὸ τὴ συγκίνηση τοῦ καλλιτέχνη καὶ ἄλλη ἀπὸ τὴ συγκίνηση ποῦ παρέχει ἡ τέχνη.

Ἡ αἰσθητικὴ εὐχαρίστηση, ἐξ ἄλλου εἶναι δυνατόν νὰ προκαλέσῃ σ' ἐκεῖνον ποὺ τὴ δοκιμάζει διάθεση καλλιτεχνικῆς ἐκφράσεως. Ἡ καλλιτεχνικὴ δηλαδὴ δημιουργία ὄχι μόνον ἐντείνει τὴν ψυχικὴ ζωὴ, ἀλλ' εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ καὶ **κλήση δημιουργικότητος**.

3. ΤΟ ΩΡΑΙΟ

Εἰσαγωγή. Ὅπως ἡ Λογικὴ συνδέεται μὲ τὴ γνώση καὶ τὸ ἀληθινὸ καὶ ἡ Ἠθικὴ μὲ τὴν πράξη καὶ τὸ καλόν, ἡ Αἰσθητικὴ συνδέεται γενικὰ μὲ τὸ ὠραῖο. Τὰ ἔργα ἐξ ἄλλου ποὺ εἶναι ἀποτέλεσμα ἰδιότυπης ἐνέργειας τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀνταποκρίνονται σὲ ὀρισμένες αἰσθητικὰς ἀξιώσεις ὀνομάζονται **καλλιτεχνήματα**. Ἡ κρίσις γιὰ τὸ ὠραῖο, δηλαδὴ γι' αὐτὸ ποὺ εἶναι τὸ ὠραῖο καὶ γιὰ τὸ ἰδανικὸ τοῦ Ὁραίου, ἀνήκει στὴ Φιλοσοφία ὡς Αἰσθητικὴ. Ἡ συναισθηματικὴ ὁμως ἀντίδραση ὡς πρὸς τὸ ὠραῖο στὴ φύση ἢ στὴν τέχνη δὲν εἶναι μία, ἀλλὰ ποικίλλει ἀνάλογα μὲ τὸν ψυχισμόν τῶν ἀτόμων. Ἔτσι οἱ θεωρίες γιὰ τὸ ὠραῖο εἶναι πολλές.

Τὸ φυσικὸ κάλλος συγκίνησε τὸν ἄνθρωπο, πρὶν ν' ἀρχίσῃ ἡ δημιουργία ἔργων τέχνης, γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀπόδοση τῆς φυσικῆς ζωτάνιας ὑπῆρξε ἀπὸ παλαιὰ στόχος τῆς τέχνης καὶ σχετίζεται μὲ τοὺς τρόπους ἐρμηνείας της (π.χ. ὁ μῦθος τοῦ Πυγμαλίωνος, τὸ ἰωνικὸ κιονόκρανο). Συχνὰ στὴν αἰσθητικὴ μας λειτουργία γίνεταί μιὰ σύμβαση: λέγομε γιὰ ἓνα ἔργο τέχνης ὅτι εἶναι ὠραῖο σὰν ἀληθινόν, δηλαδὴ φυσικόν.

Εἶδαμε ὅμως ὅτι ἡ «ποιητικὴ» ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι βασικὰ ἀντιγραφὴ τῆς φύσεως, ἀλλ' ὑπέρβασή της, ἐφόσον πηγὴ της εἶναι ἡ συνείδησις τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία δὲν ὑπακούει στὸν νόμον τῆς ἀναγκαιότητος ποὺ χαρακτηρίζει τὴ φύση. Ὁ καλλιτέχνης μὲ τὴ δημιουργικὴ του ὄραση ἄλλοτε συμπληρώνει τὴ φύση, ἄλλοτε διορθώνει τὸ φυσικόν – αἰσθητό, καὶ τὸ ἄσχημον τὸ κάνει ὁμορφο. Ἄν ἡ πρότασις «τὸ ὠραῖο εἶναι αἰσθητό» ἰσχύει γενικὰ στὴν τέχνη, δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιον μὲ τὴν πρότασις ὅπου ἡ σχέση τῶν ὄρων εἶναι ἀντίστροφη (αἰσθητό – ὠραῖο).

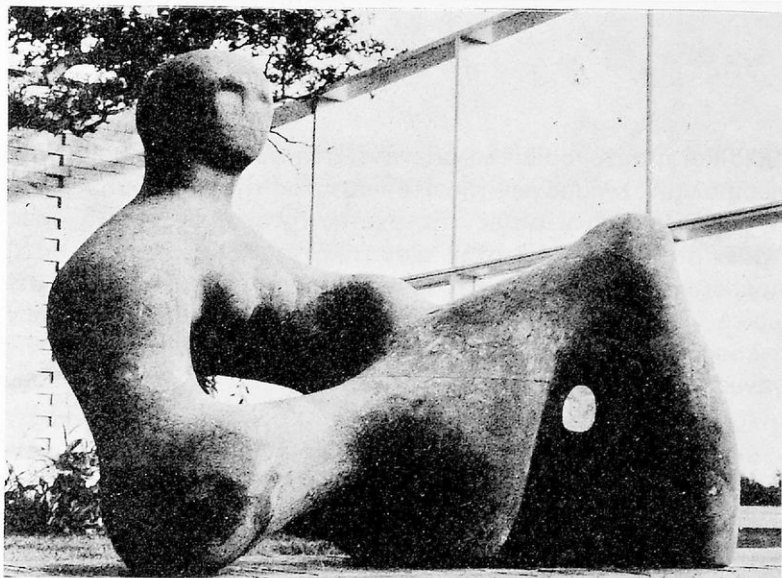
Γενικὰ ἡ ἰδιοτυπία τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, ἡ σχέση

άλλα και ή αυτόνομία της απέναντι στη φύση και τὸ κοινωνικό περιβάλλον, ὁ παράγων τῆς ατομικότητας τῆς συναισθηματικῆς ἀντιδράσεως εἶναι αἰτίες τῆς σχετικότητας, ποῦ ἔχει ὁ ὅρος ὠραῖο στήν τέχνη και στήν αἰσθητική της ἀποτίμηση. Σ' αὐτά πρέπει νά προσθέσωμε και τὸ ὅτι οἱ ποικίλες φιλοσοφικὲς θεωρίες γιὰ τὸ ὠραῖο ἐξάρτῶνται ἀπὸ τὴν ὅλη τοποθέτηση τῶν φιλοσόφων και ποικίλλουν, ὅπως αὐτά, ἀφοῦ ἐντάσσονται στὶς γενικὲς ἀρχὲς κάθε συστήματος.

1. **Τὸ ὠραῖο γενικά στήν τέχνη** εἶναι: μὲ τὴν εὐρεία του ἔννοια ή αἰσθητική ἀξία, μὲ τὴ στενή του ἔννοια μιὰ αἰσθητική κατηγορία. Τὸ ὠραῖο ὡς αἰσθητική ἀξία, ποῦ ἐκφράζει ή τέχνη (ὅπως ή ἐπιστήμη τὴν ἀλήθεια), ἔχει ἀντίθετό του τὸ ἀσήμαντο, ἀντιστασθητικό, ἀναξιόλογο· ὡς μιὰ ἀπὸ τὶς αἰσθητικὲς κατηγορίες ἀντίθετο ἔχει τὸ ἄσκημο.

Ἡ σύνδεση τῆς τέχνης μὲ τὴν ὁμορφιά ὡς ἰδανικοῦ τῆς μορφῆς ἀνταποκρίνεται ἱστορικά, ὅπως φανερῶνουν οἱ εἰκαστικὲς τέχνες, σὲ μιὰ ἰδιαίτερη φιλοσοφική στάση στὴ ζωή: τὴν **ἀνθρωπομορφική** ἢ ἀνθρωπομετρική. Πατρίδα της εἶναι ή ἀρχαία Ἑλλάδα. Οἱ Ἕλληνες ἐπλασαν και τοὺς θεοὺς τους μὲ ἀνθρώπινη μορφή· ὑπῆρξαν ἰδιαίτερα εὐαἰσθητοὶ στὸ «κάλλος ἐπὶ τῆς ὀψεως», ὅπως βέβαια και στὴ σωφροσύνη γιὰ τὴν ψυχή. Στὸ ζωντανὸ ὄν, τὴν ἀρμονία στὰ μέλη και στὴ λειτουργικότητά τους τὴ θεώρησαν ἐκφραση τοῦ κάλλους (καλὸς - κάγαθος, ὁμηρικοὶ ἥρωες-ἀθληταί). Τὸ μέτρο εἶναι τὸ ἀπολλώνειο στοιχεῖο και αὐτὸ κυριαρχεῖ. Ἰδανικὸ τοῦ ὠραίου στήν κλασσική ἐποχὴ εἶναι ἓνας τέλειος τύπος τοῦ ἀνθρώπινου (Κοῦρος, Ἀπόλλων), ἓνας ἀρχετυπικός, ὅπως λέγομε, ἄνθρωπος· αὐτὸ πέρασε κατόπιν στὴ Ρώμη και ἐμφανίσθηκε ξανὰ κατὰ τὴν Ἀναγέννηση.

Οἱ ἔννοιες ὅμως τέχνη - ὁμορφιά δὲν ἦταν, και δὲν εἶναι ταυτόσημες, ὅσες φορές τὴ θέση τοῦ ἀνθρώπινου, ἐξιδανικευμένου ἢ μὲ ὅποιονδήποτε τρόπο καθοριστικοῦ, παίρνουν ἄλλα ἰδανικά ἢ σκοποὶ τῆς Τέχνης, ὅπως στήν αὐθόρμητη, πιὸ παλαιὰ μορφή τέχνης (ὅπου τὰ ἔργα εἶναι διάφορες ἐκφράσεις, οἱ χοροὶ ἢ τὰ σχέδια τῶν σπηλαίων εἶναι προσευχὲς ἢ μέσα ἐξευμενισμοῦ τῶν φυσικῶν ὄντων) ἢ ὅπως στὸ ἀνατολικὸ ἰδανικὸ, ποῦ εἶναι



Henry Moore

ένστικτώδεις, στο βυζαντινό, που είναι θρησκευτικό και άφηρημένο κ.λπ. Ἀνήκει στην οὐσία της τέχνης τὸ ὅτι τὸ ἰδανικό της δὲν εἶναι ἓνα. Τὸ ὠραῖο ὡς ἰδανικό της μορφῆς δὲν εἶναι ὅλη ἡ τέχνη ἢ ὅλη ἡ τέχνη δὲν εἶναι ἓνα μόνο ἰδεῶδες ὁμορφιάς. Ἡ ἰδεσκρατική ἀντίληψη της τέχνης ταυτίζει τὸ ἀγαθὸ μὲ τὸ ὠραῖο. Ἄλλοτε τὸ ὠραῖο ταυτίζεται μὲ τὸ ἀληθινό. Ὁ Μπουαλὼ ἔλεγε, ὅτι τίποτε δὲν εἶναι ὠραῖο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀληθινό. Καὶ στὴ μοντέρνα τέχνη ἀπὸ τὴν ἐπίδραση της ἐπιστημονικῆς στάσεως τοῦ 19ου αἰῶνα ὑποστηρίχθηκε ὅτι κριτήριον εἶναι ἡ ἀλήθεια μᾶλλον παρὰ ἡ ὁμορφιά.

Καὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό του ὁ ὅρος **ὠραῖο** εἶναι σχετικός. Ἄλλοτε θεωρεῖται ὡς ὠραῖο ἡ ἁρμονία μορφῆς καὶ ὕλης: στὴ φύση ἔχομε γιὰ παράδειγμα τὸ ἐλληνικὸ τοπίο· στὴν τέχνη πρόκειται γιὰ «ὀρισμένες διευθετήσεις στὴν ἀναλογία τοῦ σχήματος καὶ της ἐπιφάνειας καὶ της μάζας ποὺ ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα ἓνα εὐχάριστο συναίσθημα», γιὰ τὴν «αἴσθηση» δηλ. «τῶν εὐχάριστων σχέσεων» (Ρήντ).

Στὸ ρεαλισμὸ γενικά, ὅπου τὸ βάρος φεύγει ἀπὸ τὴν ὀργάνωση, διάρθρωση καὶ σύνθεση της μορφῆς καὶ πηγαίνει στὸ περιεχόμενο, ὠραῖο εἶναι ὅ,τι ἰδιαίτερα συγκινεῖ ὡς ἰδέα. Ἡ ψυ-

χολογική ἐξ ἄλλου ἐρμηνεῖα τῆς τέχνης (Ἀγγλία 17ος καὶ 18ος αἰώνας) θεωρεῖ τὸ ὠραῖο ὡς ἐσωτερικὸ συναίσθημα.

2. Τῇ σχετικότητᾳ τοῦ ὁμοῦ ὠραῖο φανερώνεται καὶ ἡ ποικιλία τῶν θεωρήσεών του στὴ Φιλοσοφία, θὰ ἀναφέρουμε γιὰ παράδειγμα ὁρισμένες ἀπόψεις:

α) Στὸν Πλάτωνα ἡ θεώρηση τοῦ ὠραίου εἶναι γενικὰ μεταφυσική. Ἡ ὠραιότητα δὲν εἶναι ἐμπειρική, ἀλλ' ὑπερβατική: Ὁραῖο δηλαδὴ δὲν εἶναι αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ πολλὰ αἰσθητὰ πράγματα, ἀλλὰ μιὰ καὶ μόνη ἰδεατὴ ὁμορφιά. Ὁ αἰσθητὸς κόσμος δημιουργήθηκε ἀπὸ ἓνα δημιουργὸ - τεχνίτη, ὁ ὁποῖος πρόσβλεπε στὸ ἰδανικὸ πρότυπο τῆς ὁμορφιάς μὲ τὸ νοῦ του καὶ αὐτὸ ἀπομιμήθηκε· γιὰ τοῦτο καὶ ὁ κόσμος εἶναι καλλιτέχνημα.

Ἡ ἐμπειρική ὁμορφιά εἶναι πάντα ἀντανάκλαση τῆς πραγματικῆς - ἰδεατῆς ὁμορφιάς καὶ ὑπόμνησός της: ἀπὸ ὅλες τὶς ἰδέες, λέγει ὁ Πλάτων, μόνον ἡ ἰδέα τῆς ὁμορφιάς μπορεῖ ἀπὸ τὴ φύση της νὰ γίνῃ ὁρατὴ, κι ἔτσι νὰ παρακινήσῃ στὴν ἀναζήτησιν τῆς πραγματικῆς, μεταφυσικῆς ὁμορφιάς. Στὸ «Συμπόσιον» ὁ φιλόσοφος διδάσκει τὴν τεχνικὴ τῆς διαλεκτικῆς ἀναβάσεως ἀπὸ τὰ συγκεκριμένα ὁμορφα ὡς τὴν ἰδέα τῆς ὁμορφιάς. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Πλάτων ἐδῶ ἀναφέρεται στὸ ὠραῖο δείχνει ὅτι θεωρεῖ τὴ σχέση μὲ αὐτὸ ὑπόθεσιν προσωπική: ἡ ἄμεση θέα τῆς ὁμορφιάς καὶ ὁ ὕψιστος βαθμὸς ἐξάρσεως θὰ γίνῃ σ' αὐτὸν ποῦ θὰ ἔχῃ πετύχει νὰ ἀσκηθῇ στὴν ἀνάβαση - ἐπαγωγὴ καὶ θὰ ἔχῃ ἀντικαταστήσῃ τὴν αἰσθητικὴν του ὄραση μὲ τὴ νοητικὴ. Ἄλλου ὁ Πλάτων κάνει λόγο γιὰ τὸ «ἀμήχανον κάλλος» τοῦ Ἀγαθοῦ. Σὲ τέτοια θεώρηση τῆς ὁμορφιάς εἶναι εὐνόητο ὅτι, προκειμένου γιὰ τὴν ἴδια τὴν τέχνην, τὸ κάλλος δὲν εἶναι ὄντολογικὸ γνῶρισμα, ἀλλὰ δάνειο, κι ἡ ὑποτίμησις τῆς τέχνης γενικὰ ἔχει σχέση μὲ τὴ θέσιν της ὡς πρὸς τὸ ἐπίπεδο τοῦ νοητικοῦ καὶ μόνου πραγματικοῦ.

β) Στὸν Πλωτῖνο, τοῦ ὁποῖου ἔχομε καὶ εἰδικὰ μελέτες γιὰ τὸ ὠραῖο (Περὶ καλοῦ, Περὶ τοῦ νοητοῦ κάλλους), ἡ αἰσθητικὴ θεώρηση εἶναι ὄντολογική: Ὁραῖο εἶναι ὅ,τι πραγματοποιεῖ ἀπόλυτα τὴν οὐσίαν του. Ὅπως τὸ χρυσάφι, ἂν τοῦ ἀφαιρέσῃς τὴ σκουριά, μένει ὁ χρυσὸς ποῦ εἶναι ὠραῖος, ἔτσι, λέγει ὁ Πλωτῖνος, ἡ ψυχὴ τότε μόνον εἶναι ὠραία, ὅταν εἶναι μορφὴ, καθαρὸς

λόγος. Ὁ ὦραϊο εἶναι ὅ,τι μετέχει στοὺς νοητοὺς ὦραϊο. Ἀγαθό, ὦραϊο, ἀληθινὸ εἶναι στοιχεῖα τοῦ νοῦ, μέσα στον ὁποῖο ὑπάρχουν τὰ πάντα· ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ προέρχονται ἡ ἠθική, ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστήμη. Ἀρχὴ ὅλων εἶναι τὸ «ἄρρητον» Ἐνα, «τὸ πρῶτο ὦραϊο», ἡ μεταφυσικὴ πρωταρχὴ τῶν ὄντων.

Ὁ αἰσθητὸς κόσμος εἶναι ὦραϊος, γιατί ὑπάρχει μόνο χάρις στὴν ψυχὴ ποὺ τὸν μορφοποιεῖ καὶ ἡ ὁποία ἀντλεῖ τὶς μορφὲς ἀπὸ τὸ νοητὸ κόσμο. Ἡ συμμετοχὴ δηλαδὴ στὴν ἰδέα τῆς ὁμορφιάς εἶναι ἡ αἰτία τῆς αἰσθητικῆς ὦραϊότητος. Καὶ στὴν τέχνη συμβαίνει τὸ ἴδιο, ὅπου πάλι τὰ πρότυπα εἶναι νοητά. Ἡ αἰσθητικὴ ἀπόλαυση τῆς ὁμορφιάς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ δυνατότητα τῆς ψυχῆς νὰ συμμετέχη στοὺς νοεροὺς κάλλους, νὰ κρίνῃ ἔχοντας ὡς κριτήριον ὁρισμένη ἰδέα ποὺ βρίσκεται μέσα της.

γ) Συνεπὴς μὲ τὴν ὅλη θεωρίαν τοῦ εἶναι καὶ τὸν Κάντ ἡ αἰσθητικὴ ποὺ περιέχεται στὴν «Κριτικὴ τῆς δυνάμεως τοῦ κρίνειν». Ἡ συνείδηση, δηλαδὴ τὸ ὑποκείμενο, εἶναι ἐδῶ πυρηνικὸ σημεῖο: Ἡ «Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Λόγου» ἀντιμετωπίζει τὰ πράγματα ὅχι καθαυτά, ἀλλ' ὡς φαινόμενα, ὅπως σχηματίζονται ἀπὸ τὴ συνθετικὴ ικανότητα τῆς συνειδήσεως. Τὸ ἀληθινὸ ἐξετάζεται ὡς κάτι ποὺ δὲν ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ νοῦ μας. Ἡ «Κριτικὴ τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου», ἐξ ἄλλου, ἐξετάζει τὶς ἀξίες ὅχι ὡς ὄντα, ἀλλ' ὡς αἰτήματα, σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὴ βούλησίν μας. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο τὸ **ὦραϊο** στὴν αἰσθητικὴ θεωρίαν εἶναι κατηγορήμα τοῦ ὑποκειμένου, ὅχι ιδιότητα τῶν ἀντικειμένων. Ὁ ὦραϊο εἶναι ὁ τρόπος τῆς παραστάσεως τῶν πραγμάτων στὴ συνείδηση τοῦ ὑποκειμένου.

Ἡ αἰσθητικὴ κρίσις γιὰ τὸ ὦραϊο εἶναι ξένη **στὶς βιολογικὰς ἀνάγκας, τὰ ὑποκειμενικά μας αἰσθήματα, τὴ σκοπιμότητα, τὴν ψυχρὴ διάνοησιν· ὦραϊο εἶναι ὅ,τι ἀρέσει γενικὰ δίχως ἔννοια καὶ ἀναγνωρίζεται ὡς ἀντικείμενο ἀναγκαίας ἱκανοποιήσεως.** Δηλαδὴ ἡ αἰσθητικὴ ἱκανοποίησις ποὺ ἐκφράζει ὁ χαρακτηρισμὸς **ὦραϊο** εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν αἰσθησιακὴν, τὴν πρακτικὴν καὶ τὴν ἠθικὴν· ὁ ἀποκλεισμὸς ἀκριβῶς τῶν ἄλλων εἶναι ἐνδειξη ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν αἰσθητικὴν. Στὶς ἄλλες περιπτώσεις ἔχομε σχέση ἐπιθυμίας (ἡδονικὸ - ὠφέλιμο), βουλήσεως (ἀγαθό). Στὴ σχέση ἐπιθυμίας τὸ ἐπιθυμητὸ εἶναι μέσο (ἡδονικὸ - ὠφέλι-

μο), στη βουλευτική σχέση τὸ ἀντικείμενο εἶναι σκοπὸς (ἀγαθό). Στὴν περίπτωση τῆς αἰσθητικῆς ἱκανοποιήσεως ὑπάρχει ἐλευθερία ὅπως στὸ παιχνίδι: τὸ πραγματικὸ ἀντικείμενο ποὺ τὴν προκαλεῖ δὲν ἐνδιαφέρει αὐτὸν ποὺ τὴ δοκιμάζει οὔτε ὡς μέσο οὔτε ὡς σκοπός, ἀλλὰ μόνο ὡς ἀντικείμενο θέας, δηλαδὴ ὡς μορφὴ (τυποκρατία ἢ φορμαλισμός). Ἐξ ἄλλου ἐνῶ ὡς κατάσταση (συγκίνηση), ὄχι ὡς γνωστικὴ σχέση, ἡ αἰσθητικὴ κρίση γιὰ τὸ ὠραῖο εἶναι ἀτομικὴ, αὐτὸ δὲν τὴν ἐμποδίζει νὰ ἔχη καθολικὸ κύρος, καὶ τοῦτο γιὰ τὸ αἰσθητικὸ συναίσθημα ὑπάρχει σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καὶ γιὰ τὸ ἀνακοινῶνεται, ἐφόσον εἶναι συναίσθημα ποὺ ἔχει ἐποπτικὴ προέλευση. Οἱ διαφορὲς τῶν ἀνθρώπων σχετικὰ μὲ τὸ ὠραῖο προκύπτουν ἀπὸ τὴ σύγχυση μὲ τὶς ἄλλες μορφὲς ἐνδιαφέροντος, τὶς ὁποῖες ἀναφέραμε.

δ) Στὸν Ἑγελὸ τὸ ὠραῖο εἶναι ἡ αἰσθητικὴ παράσταση τῆς ιδέας, ὄχι πλήρης ἔκφρασή της (μόνη δημιουργία ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν ιδέα εἶναι ἡ Φιλοσοφία). Τὸ ὠραῖο εἶναι **ἱστορικὴ μορφὴ** τοῦ νοῦ. Ἡ διαλεκτικὴ (ὡς κίνηση ὅμως τῆς Ἱστορίας, ὄχι ὡς προσωπικὴ ἄσκηση) φαίνεται στὴν τέχνη ποὺ περνᾷ ἀπὸ τὴ θέση (συμβολικὸ στάδιο, ἀρχαία Αἴγυπτος) στὴν ἀντίθεση (ὠραῖο ὡς ἀρμονία μορφῆς καὶ ὕλης, ἀρχαία ἐλληνικὴ τέχνη) καὶ φτάνει στὴ σύνθεση (ρωμαντικὴ τέχνη, δηλαδὴ γενικὰ ἡ δυτικὴ τέχνη).

3. Τὸ ὠραῖο, ὅπως εἶδαμε, χαρακτηρίζεται ἀπὸ πολυσημία. **Ἄς συνοψίσουμε** ὡς πρὸς τὰ βασικὰ σημεῖα ὅσα προηγήθηκαν. Ὅταν κάνωμε λόγο γιὰ τὸ ὠραῖο, ἡ συνείδησή μας βρίσκεται πάντα σὲ σχέση μὲ κάτι. Δηλαδὴ ὑπάρχουν: ὑποκείμενο καὶ ἀντικείμενο ποὺ προκαλεῖ σ' αὐτὸ τὸ αἶσθημα τοῦ ὠραίου· τὸ ὠραῖο ὡς συναίσθημα ἀναγνωρίσεως τοῦ αἰσθητικὰ ἀξιόλογου εἶναι ἀτομικόν, ποικίλλει στοὺς λαοὺς, στὶς ἐποχές, στὰ ἄτομα. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἱστορικὸ ὄν, παίρνει δηλαδὴ κάθε φορὰ ὀρισμένη στάση ἀπέναντι στὴ ζωὴ καὶ στὶς ἀξίες. Αὐτό, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Φιλοσοφία ποὺ εἶναι κίνηση τοῦ Λόγου, δείχνει ὡς προσωπικὸ βίωμα καὶ ἡ τέχνη, ποὺ εἶναι καταλυτικὴ σὲ δεδομένα, παράδοση κ.λπ. Καὶ ἡ αἰσθητικὴ ἐμπειρία εἶναι ἱστορικὴ. Τὰ ἀγάλματα π.χ. τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἔργα πολιτῶν - καλλιτεχνῶν μὲ ἰδιαίτερη πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ νοοτροπία, δὲν μπορούμε νὰ τὰ ἐκτιμήσουμε μὲ τὸ ἴδιο κριτήριον ὠραιότητος ποὺ εἶχαν οἱ δημιουργοί

τους ή οι σύγχρονοί τους. Έκτός από την ιδιοτυπία των κοινωνικών διαθέσεων υπάρχει και ή ιδιοτυπία των ψυχολογικών· οι αισθητικές τάσεις ποικίλλουν κατά την ηλικία ή έχουν βαθμούς, όπως και οι ήθικες τάσεις· παράδειγμα: στα δεκαέξη του χρόνια ο Παλαμās έγραφε ύμνους για την όμορφιά της ποιήσεως του Παράσχου...

"Αν όμως αναφερθήκαμε στην ατομικότητα της συγκινήσεως από τὸ ώραίο, από τὸ τελευταίο ήδη παράδειγμα καταλαβαίνουμε και τὸ ὅτι δὲν εἶναι δυνατό νὰ υποστηριχθῇ, ὅτι ώραίο εἶναι ὅ,τι μᾶς ἀρέσει. Οἱ ἀναλύσεις τοῦ Κάντ ἔδειξαν τὴ συνάφεια ατομικότητας - καθολικότητας τῆς αισθητικῆς ἐμπειρίας. Στὴν τέχνη ή καλλιτεχνική ἀξία, ποὺ συνήθως ἐκφράζουμε μὲ τὸν ὅρο ώραίο, βιώνεται βέβαια ατομικά εἶναι ὅμως ἀντικειμενική, γιὰ νὰ ἀποτελῇ ἀξία. "Αν δὲν μᾶς ἀρέσῃ ή κλασσική μουσική, ή ἀντιπάθειά μας δὲν σημαίνει ὅτι ή μουσική δὲν εἶναι ωραία, τὸ ἴδιο ὅπως, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, ἂν δὲν μπορούμε νὰ συλλάβουμε τὰ ἀνώτερα Μαθηματικά, δὲν συνεπάγεται μείωση τῆς σημασίας τῆς μαθηματικῆς ἐπιστήμης.

Οἱ ἄνθρωποι, ἐκτός τῶν ψυχασθενῶν ποὺ δὲν συγκινοῦνται ἀπὸ τὸ αισθητικά ἀξιόλογο – ὅπως «οἱ κουρασμένοι δὲν ἀγαποῦν» – μποροῦν ὡς ἓνα σημεῖο, (γιατὶ υπάρχει καὶ ἓνα μέρος μυστικό στὴν τέχνη) νὰ μνηθοῦν στὴν ἀναγνώριση τῆς αισθητικῆς ἀξίας. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ποὺ ἔδωσαν τὸ παράδειγμα τῶν «θεωρῶν» – οἱ ὁποῖοι ταξίδευαν γιὰ νὰ γνωρίσουν καὶ νὰ μεταφέρουν κατόπιν τίς γνώσεις τους στὸν τόπο τους – μᾶς ἔδωσαν καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ πολιτεύματος ποὺ ἐμόρφωνε πολῖτες μὲ τὴν τέχνη (θέατρο, θεωρικά).

Ἡ αισθητική ὡς ἐρμηνεία τῆς ἀξίας μπορεῖ νὰ εἶναι «παίδευσis εἰς οὐσίαν». Ἐκτός ἀπὸ τὸ θεωρητικό τῆς τέχνης σημαντικὸς εἶναι ὁ παράγων τῶν ἰδίων τῶν αἰσθαντικῶν καλλιτεχνῶν, ποὺ μᾶς ἔδωσαν ἐξαιρετικές ἀναλύσεις τῶν μυστικῶν τοῦ ωραίου ὡς αισθητικῆς ἀξίας. Συχνὰ μάλιστα ὀρισμένοι τύποι ωραιότητας καλλιτεχνικῆς ἀναγνωρίστηκαν σὲ ἄλλη ἐποχή ἀπὸ ἐκείνη τῆς δημιουργίας τους χάρις στὴν ἀνταπόκριση ποὺ βρῆκαν σὲ ὀρισμένες αἰσθαντικὲς συνειδήσεις (π.χ. Θεοτοκόπουλος, γοτθική τέχνη – ποὺ ἀναγνωρίσθηκε τὸ 19ο αἶώνα – Κάλβος, Καβάφης

πού οφείλουν την έπιβολή της τέχνης τους στον Παλαμά ό πρώ-
τος, στον Ξενόπουλο ό δεύτερος).

4. ΟΙ ΑΙΣΘΗΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ

Εισαγωγή. 'Η αίσθητική ως φιλοσοφική έπιστήμη άναζητεί στα
αίσθητικά έργα ένότητα και συνέπεια. Έτσι μελετά τη δομή τών
τύπων τών αισθητικών αντικειμένων, για να βρη τα γενικά τους
κατηγορήματα και τις αντίστοιχες σ' αυτά συναισθηματικές
άντιδράσεις μας.

Αίσθητικές κατηγορίες είναι ήδη στον Καντ οί ποικίλες μορ-
φές της αισθητικής κρίσεως άναφορικά με τα αισθητικά αντικεί-
μενα. Τό ώραίο, όπως είδαμε, είναι αισθητική κρίση, που συνο-
δεύεται από εύαρέσκεια. Οί αισθητικές κρίσεις, που είναι πάντα
συνθετικές, είναι έδω δύο ειδών: ή κρίση για τό ώραίο, που είναι
γενική κατηγορία, και ή κρίση για τό υπέροχο, που είναι ειδική
κατηγορία του αισθητικού γένους του ωραίου.

Σήμερα οί αισθητικές κατηγορίες συγκεντρώνουν για την Αι-
σθητική τέσσερα χαρακτηριστικά: α) ειδική συγκινησιακή άτμό-
σφαιρα, β) οργανικό σύστημα από δομημένες δυνάμεις, που
υπάρχουν αντικειμενικά στο έργο της Τέχνης και από τό όποιο
προκαλούνται οί συναισθηματικές μας αντιδράσεις, γ) ένα τύπο
άξιας, σημείο άναφοράς της αισθητικής κρίσεως με την όποία
άποτιμāται ό τρόπος και τό ποσό της άνταποκρίσεως του έργου
στις αισθητικές άξιώσεις, δ) δυνατότητα να έπανευρεθ ή κατη-
γορία σ' όλα τα είδη της τέχνης.

Τό 19ο αιώνα και στις άρχές του 20ου ίσχυε ή υπόθεση ότι ό
άριθμός τών αισθητικών κατηγοριών είναι όρισμένος, για τουτο
και δέχονταν την ταξινόμησή τους σε ένα συνοπτικό πίνακα.
Σύμφωνα με μιā τέτοια διαίρεση αισθητικές κατηγορίες είναι:

Τό ώραίο

Τό υπέροχο

Τό τραγικό

Τό κωμικό

Τό χαριτωμένο

Τό άσχημο

Τὸ ὠραῖο, ὅπως εἶπαμε, εἶναι δυνατό νὰ εἶναι: ἡ αἰσθητικὴ ἀξία, ὅποτε οἱ ἄλλες κατηγορίες (ὅπως ἡ κατηγορία τοῦ ὑπέροχου στὸν Κάντ) εἶναι εἶδη αὐτῆς τῆς κατηγορίας, δηλαδὴ κύριοι τύποι τῆς ὁμορφιάς (Μάξ Ντεσσουάρ). Τότε ὅμως τὸ ἄσχημο δὲν εἶναι κατηγορία, γιατί εἶναι ἄρνηση τῆς αἰσθητικῆς ἀξίας. Στὴν προηγούμενη διερεύνηση τοῦ ὠραίου εἶδαμε ὅτι τὸ ὠραῖο δὲν ταυτίζεται ὅπωςδήποτε μὲ τὸ αἰσθητικὰ ἀξιόλογο. Τὸ ἄσχημο στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν εἶναι ὅ,τι θὰ θεωρούσαμε ὡς ἀντίθετο στὴν οὐσία τοῦ αἰσθητικὰ ἀξιόλογου. Τὸ ἄσχημο εἶναι δυνατό νὰ προκαλέσῃ αἰσθητικὴ ἀντίδραση, ἔντονη συγκίνηση, ὅταν εἶναι π.χ. σκόπιμη ἢ τυχαία παρέκκλιση ἀπὸ τὴν κανονικὴ ὁργάνωση τῆς μορφῆς. "Αν τὸ ὠραῖο τὸ ἴδιο εἶναι εἶδος τῆς αἰσθητικῆς ἀξίας, οἱ ἄλλες κατηγορίες εἶναι ὡς πρὸς αὐτὸ ἰσότη-
μες.

Ἡ συνείδηση ἀκριβῶς ὅτι ἡ ἴδια τέχνη εἶναι δυναμικὴ δραστηριότητα τοῦ πνεύματος δὲν ἐπέτρεψε στὴν Αἰσθητικὴ νὰ σταματήσῃ στοὺς κλειστοὺς πίνακες. Σήμερα ἀντικαθιστοῦν τοὺς πίνακες αὐτοὺς μὲ πίνακες ἀνοικτοὺς, ὅπως εἶναι ὁ κυκλικὸς πίνακας τοῦ Σουριώ, ὅπου εἶναι δυνατό νὰ εἰσέλθουν νέες κάθε φορὰ κατηγορίες, ὅπως π.χ. τὸ ποιητικὸ, τὸ ἔξυπνο, τὸ μυστηριῶδες, τὸ δραματικὸ κ.ἄ.

Μετὰ τὶς διευκρινίσεις αὐτὲς σχετικὰ μὲ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴ συνάφεια τῶν αἰσθητικῶν κατηγοριῶν θὰ ἐξετάσωμε ἐνδεικτικὰ ἀπὸ τὶς παραδοσιακὰς κατηγορίες τὸ ὑπέροχο καὶ τὸ κωμικὸ σὲ συσχετισμὸ μὲ ἄλλες.

Τὸ ὑπέροχο

Τὸ 18ο αἰῶνα πρῶτος ὁ Ἐντμουντ Μπούρκε διετύπωσε μιὰ ψυχολογικὴ θεωρία μὲ θεμελίωση φυσιολογική, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ ὑπερβολικὰ μεγάλο προκαλεῖ συγκίνηση, θαυμασμὸ καὶ δέος. Αὐτὸ τὸ χαρακτήρισε ὡς τὸ ὑπέροχο. Ὁ Κάντ θεώρησε τὸ ὑπέροχο ἰδιαίτερη αἰσθητικὴ κατηγορία καὶ ἔδειξε ὅτι συνίσταται ἀπὸ τὸ ἀπεριόριστο, τὴν ἔκταση τοῦ ἀντικειμένου, ἀντίθετα ἀπὸ τὸ ὠραῖο ποὺ τὸ χαρακτηρίζει τὸ ὄριο τῆς μορφῆς· ἀντίστοιχο στὸ «ὑπέροχο» βίωμα εἶναι τὸ ἀπέραντο.

[Ἡ ἔννοια τοῦ ὑπερόχου ἀπαντᾷ στὸν Πλάτωνα, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸ «ἀμήχανον κάλλος» τῆς Ἰδέας τοῦ Ἀγαθοῦ, στὸν Ποσειδώνιο, τὸ Φίλωνα τὸν Ἀλεξανδρέα (ὕψος) καὶ στὸν ἀνώνυμο συγγραφέα τοῦ «περὶ ὕψους» (ὑψηλὸ ὕψος στὸν πεζὸ καὶ τὸν ἔμμετρο λόγο). Ἀπὸ τὸ «περὶ ὕψους» ἐπηρεάστηκε ὁ Μπουαλώ, ὁ ὁποῖος εἰσήγαγε τὴν ἔννοια τοῦ ὑψηλοῦ].

Τὸ ὑπέροχο προκαλεῖ στὸ ὑποκείμενο ἔντονη αἰσθητικὴ συγκίνηση. Συντελεῖ ἔτσι στὸν πλουτισμὸ καὶ τὴν ἀνάταση τῆς συγκινησιακῆς μας ζωῆς. Ἐσωτερικὴ μεταμόρφωση προκαλεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὑπέροχο, καὶ τὸ τραγικόν· ἐνῶ τὸ χαριτωμένο π.χ., ποὺ χαρακτηρίζεται – ἀντίθετα ἀπὸ τὸ ὑπέροχο – ἀπὸ τὴ μικρότητα τῶν διαστάσεων καὶ τὴν κομψότητα καὶ – ἀντίθετα ἀπὸ τὸ βάθος καὶ τὴ σοβαρότητα τοῦ τραγικοῦ – ἀπὸ ἐλαφρότητα, δὲν συντελεῖ στὴν ἔνταση τῆς συγκινήσεως, ἀλλ' ἀπλῶς εὐχαριστεῖ.

Τὸ κωμικὸ (τὸ δραματικὸ - τραγικὸ)

Ὅταν οἱ διαστάσεις εἶναι πέρα ἀπὸ ὀρισμένα ὅρια, τὴ θέσι τοῦ χαριτωμένου παίρνει τὸ κωμικὸ (π.χ. αὐξησι τῆς ἀσχήμιας, δυσμορφία ἢ ὑπερβολικὴ δυσαναλογία). Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ὑποκειμένου στὴν περίπτωσι αὐτὴ τὸ χαμόγελο γίνεται γέλιο. Οἱ ἐρμηνευτικὲς ἀπόψεις γιὰ τὸ κωμικὸ εἶναι πολλές. Γενικὰ μποροῦμε νὰ τίς διακρίνωμε σὲ διανοητικὲς (Σοπενχάουερ) καὶ συναισθηματικὲς (Λίπς). Τὸ κοινὸ ἐξ ἄλλου σ' ὅλες τίς θεωρίες γιὰ τὸ κωμικὸ εἶναι ἡ ἔννοια τῆς συγκρούσεως (ἀπροσδόκητη διασταύρωσι ἀσυμβίβαστων πραγμάτων ἢ νοημάτων).

Τὴ σημασία τοῦ κωμικοῦ ἀπὸ φιλοσοφικὴ κυρίως ἀποψη ἀνέλυσε ὁ Μπερξὸν στὸ δοκίμιό του «Τὸ γέλιο». Ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτὸ θὰ ἀντλήσωμε ὀρισμένες ἀπόψεις ποὺ θὰ συνδυάσωμε μὲ ἄλλες σχετικὲς θεωρήσεις καὶ κατηγορίες. Ὁ Μπερξὸν τοποθετεῖ τὸ κωμικὸ ἀνάμεσα στὴν τέχνη καὶ τὴ ζωὴ. Τὴν κωμωδία θεωρεῖ ὡς κοινωνικὴ λειτουργία καὶ πολιτιστικὸ παράγοντα καὶ τὸ γέλιο ὡς λειτουργήμα ἐπανορθώσεως τῆς ἀκαμψίας, ἡ ὁποία καταστρατηγεῖ τὸ θεμελιακόν, κατὰ τὸ φιλόσοφο, νόμο τῆς κινητικότητος καὶ ἀνανεώσεως τῆς ζωῆς.

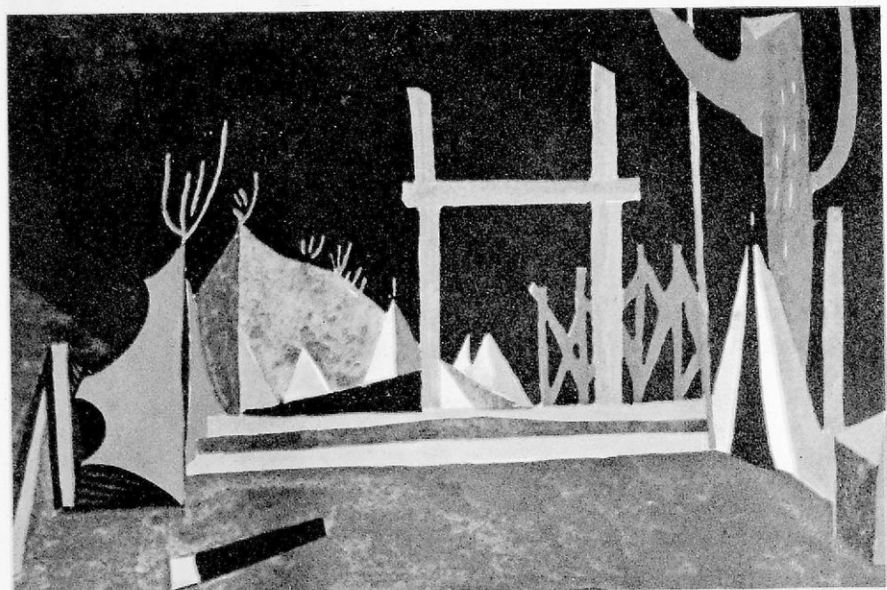
Ἀπαραίτητο στοιχεῖο γιὰ τὴν πρόκλησι τοῦ γέλιου εἶναι γιὰ



Ἡ Κατίνα Παξינוῦ, Ἀγαθή, στὶς «Βάκχες» τοῦ Εὐριπίδη, μὲ τὸν Μινωτῆ

τὸν Μπερξὸν τὸ κλίμα τῆς συναισθηματικῆς ἀδιαφορίας. Συνθετικά στοιχεῖα τοῦ κωμικοῦ ὁ Μπερξὸν θεώρησε: τὴν ἀμηχανία ἢ ἀδεξιότητα, τὴ μηχανικὴ ἀλυγισία, τὸν αὐτοματισμὸ ἢ ἐπανάληψη κινήσεων, τὴν παραποίηση τῆς πραγματικότητος ἀπὸ τὴ φαντασία (Δὸν Κιχώτης), τὴ μεταμόρφωση τοῦ προσώπου σὲ πράγμα (κλόουν), τὰ ἐλαττώματα ποὺ ἀπευθύνονται στὴ διάνοια.

Σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἐγκεῖται ἡ διαφοροποίηση τοῦ δράματος ἀπὸ τὴν κωμωδία. Στὸ δράμα τὰ πάθη ἢ τὰ ἐλαττώματα ἐνσωματώνονται σὲ πρόσωπα καὶ συνθέτουν τὴ μοναδικὴ στὸ εἶδος τῆς ἱστορίας τοῦ προσώπου. Τὰ πρόσωπα δηλαδὴ ἔχουν ἀτομικότητα. Στὴν κωμωδία ἔχομε συχνὰ ὡς τίτλο ἓνα ὄνομα προσηγορικὸ (Φιλάργυρος), ἀλλ' αὐτὸ εἶναι κυρίως χαρακτηρισμός. Τὰ πρόσωπα ἐδῶ εἶναι μαριονέττες ποὺ παίζουν, τὸ κωμικὸ ἐλάττωμα κρατᾷ τὴν ἀνεξάρτητὴ ὕπαρξή του, ὅσο κι ἂν φαίνεται ἐνωμένο μὲ ἓνα πρόσωπο. Κάθε κωμικὸ πρόσωπο εἶναι ἓνας τύπος. Ἡ ὑψηλὴ κωμωδία εἶναι τέχνη ποὺ σκοπεύει στὸ γενικὸ, περιγράφει γενικοὺς τύπους (χαρακτῆρες) ἢ παραλλαγὰς τύπων. Στὰ κωμικὰ πρόσωπα, κατὰ τὸν Μπερξόν, τὸ κωμικὸ ἐκδη-



Σαίξπηρ, «Μάκβεθ», τὸ στρατόπεδο

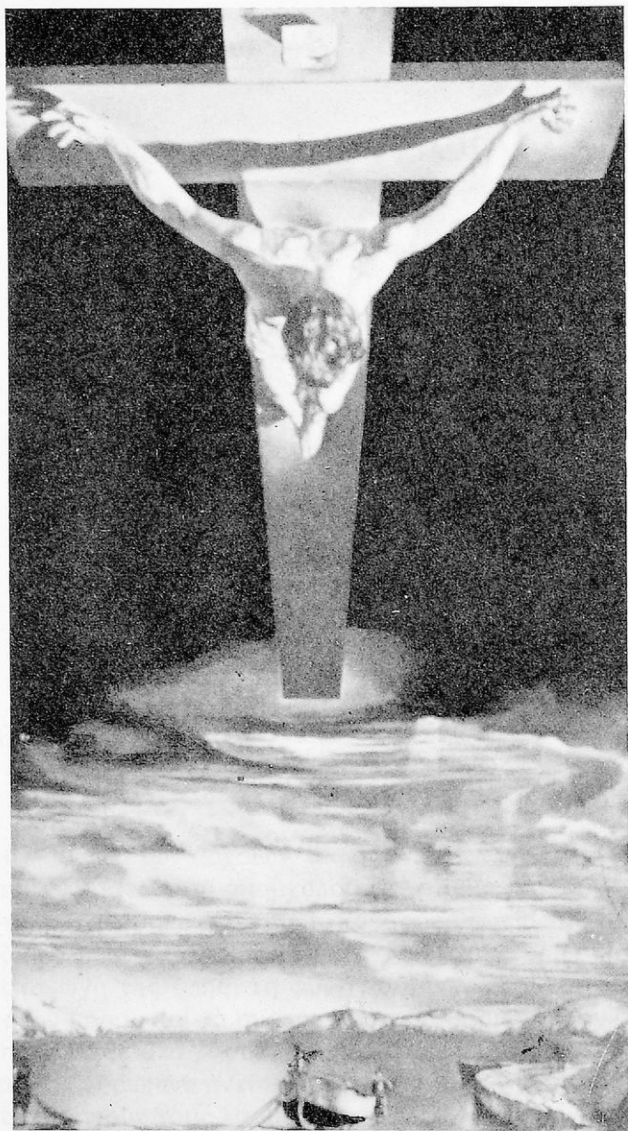
λώνεται ὄχι μὲ τὴν ἐνέργεια (ἡ ἐνέργεια ἔχει δραματικότητα), ἀλλὰ μὲ τὶς χειρονομίες (ὁ Ταρτοῦφος ὡς πρὸς τὶς πράξεις του θὰ μπορούσε νὰ εἶναι πρόσωπο τραγικό, ὡς πρὸς τὶς χειρονομίες του εἶναι πρόσωπο κωμικό).

Ἡ ἀρχαία τραγωδία, (ἡ ὁποία εἶναι κατὰ τὸ Θεόφραστο «ἥρωικῆς τύχης περιστάσις»), ἐπέβαλε μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ της ἀξία τὰ πρόσωπά της. Στὸ δρᾶμα ὅσο πιὸ σπουδαῖο εἶναι τὸ ἔργο τόσο πιὸ βαθιὰ εἶναι ἡ ἀλήθεια του, ἡ ἀπεικόνιση δηλ. τῆς οὐσίας τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ γενικότητα σ' αὐτὸ ὑπάρχει στὸ ἀποτέλεσμα. Στὴν τραγωδίᾳ ὁ θεατὴς συμμετέχει, ἀφοῦ κοινὴ εἶναι ἡ τύχη τῶν παθῶν στοὺς ἀνθρώπους. Τὸ τραγικὸ γιὰ τοῦτο καθαίρει καὶ τὸν θεατὴ. Ἐνῶ ἡ κωμωδία κινεῖται μέσα στὴ φαντασία ἢ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῶν ἐλαττωμάτων τῆς ἀνθρώπινης πραγματικότητος, ἡ τραγωδία κινεῖται μέσα στὴν ἱστορία, καταγράφει συγκρούσεις, «Ὁ Οἰδίποδας», λέγει ὁ Λαλό, «παλεύοντας ἐνάντια στὸ ἐξωτερικὸ πεπρωμένο τῆς μοίρας καὶ ὑπομένοντας τὴν ἀδικία, ἢ ὁ Προμηθεὺς ἐπιμένοντας πεισματικὰ μὲ ἀνελέητη γαλήνη τὴν αἰώνια ἐπανάστασή του, αὕτὴ εἶναι ἡ τραγικὴ πράξις».

Ἀπὸ τὶς διακρίσεις ποὺ προηγήθηκαν μὲ τὶς σχετικὲς ἀναφορὲς κυρίως στὸν Μπερξὸν δὲν πρέπει νὰ νομίσωμε ὅτι ἡ κωμωδία εἶναι κατώτερο εἶδος ἀπὸ τὴν τραγωδία. Ἄν τὸ κωμικὸ δὲν ἔχει βάθος ὅπως τὸ τραγικὸ (στὴν αἰσθητικὴ συγκίνηση ἀπὸ τὸ τραγικὸ ὑπάρχει «ἠθικὸς θαυμασμὸς» ἢ καὶ «θρησκευτικὸ δέος»), αὐτὸ δὲν ἀφορᾷ στὴν Τέχνη. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Τέχνης ἡ ἀξία σχετίζεται μὲ τὸν τρόπο τῆς ἀποδόσεως τοῦ κωμικοῦ. Ὁ μεγάλος καλλιτέχνης εἶναι (ὅπως ἔλεγε ὁ Πλάτων γιὰ τὸν φιλόσοφο) ὁ ἴδιος τραγωδοποιὸς καὶ κωμωδοποιὸς (π.χ. Σαίξπηρ).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Γεωργούλη Κ., Αἰσθητικὰ καὶ φιλοσοφικὰ μελετήματα, 1964.
2. Θεοδωρακόπουλου Ι.Ν., Ἡ πρωταρχικὴ τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, «Φιλοσοφία» 3 (1973).
3. Θεοδωρακόπουλου Ι.Ν., Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία Γ' 1975.
4. Μουρέλου Γ., Θέματα Αἰσθητικῆς καὶ Φιλοσοφίας τῆς τέχνης, Θεσ/νίκη 1970.
5. Μουτσόπουλου Εὐ., Αἱ Αἰσθητικαὶ Κατηγορίαι, 1970.
6. Read Herbert, Ἡ φιλοσοφία τῆς μοντέρνας τέχνης, μετάφρ. Σ. Ροζάνη, 1969.
7. Τσάτσου Κ., Δοκίμια Αἰσθητικῆς καὶ Παιδείας, 1960.



Salvador Dalí. 'Ο Έσταυρωμένος

Ε΄. Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Τί είναι για μᾶς ἡ Φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων

Ἡ Φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἔθεσε πρώτη ὅλα τὰ μεγάλα προβλήματα, ποῦ ἀπασχολοῦν τὸν ἄνθρωπο σὲ κάθε ἐποχή. Ἔτσι ἀσχολήθηκε σὲ ἐπίπεδο καθαρῆς θεωρίας μὲ τὴ γνώση, τὴν οὐσία τῶν ὄντων, τὴ δομὴ καὶ τὴ λειτουργία τοῦ σύμπαντος, τὴν καταγωγὴ τῆς ζωῆς, τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου, τὴ θέση του μέσα στὸν κόσμο καὶ τὰ συστήματα τοῦ ὁμαδικοῦ βίου.

Ἀπαντώντας στὰ βασικὰ ἐρωτήματα, ποῦ ἀνέκαθεν ἀπασχολοῦσαν τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς σύγχρονους τοὺς λαούς, κατόρθωσαν νὰ ἐρμηνεύσουν τὴν πραγματικότητα ὄχι πιά μυθικὰ ἀλλὰ λογικά, δηλαδὴ ἐπέτυχαν νὰ δημιουργήσουν γνώση μὲ κύρος γενικὰ ἀποδεκτό, γνώση

ἀντικειμενική, αὐτὸ ποὺ λέμε ἐπιστήμη. "Ὅποιο περιεχόμενο καὶ ἂν δίνουμε σήμερα στοὺς ποικίλους τομεῖς τοῦ ἐπιστητοῦ, ποὺ ὀνομάζουμε Λογική, Φυσική, Μαθηματικά, Ψυχολογία, Αἰσθητική, Ἡθική, Κοινωνιολογία, Πολιτική Φιλοσοφία κ.λ.π., αὐτὸ ἔχει τὴν καταγωγή του στὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ πνεῦμα.

"Ὅλες οἱ βασικὲς ἀρχὲς καὶ ὅλες οἱ βασικὲς ἔννοιες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ θεμελιώθηκαν ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, γεγονός ποὺ κάνει πολλοὺς νὰ ταυτίζουν τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ Φιλοσοφία μὲ ὁλόκληρη τὴ Φιλοσοφία καὶ νὰ λένε χαρακτηριστικὰ ὅτι ὅποιος ἀρχίζει νὰ φιλοσοφῇ, ἀρχίζει νὰ σκέπτεται μὲ τρόπο ἐλληνικόν. "Ἔτσι ἡ μελέτη τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς Φιλοσοφίας εἶναι μελέτη τῆς καταγωγῆς καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου, δηλαδὴ εἶναι γνωριμία μὲ μιὰ ἀπὸ τὶς διαστάσεις τοῦ εἶναι μας.

2. Ἱστορικὲς προϋποθέσεις

Ἡ Φιλοσοφία εἶναι ἀνάστημα τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας τοῦ 6ου αἰῶνα π.Χ. Τότε ὁ Ἕλληνας ἔχει ἀφήσει πίσω του τὴ γνωστὴ μας ἀπὸ τὴν ἐπική ποίηση παιδικὴ ψυχρὸσύνθεσή του, ἡ συνείδησή του εὐρύνεται καὶ βαθαίνει, αἰτήματα προσωπικὰ τὸν κατακλύζουν καὶ τὸν χαρακτηρίζει πιὸ κριτικὴ στάση ἀπέναντι στὴ ζωὴ. Τὸ ὠρίμασμα ἀρχίζει, ὅταν ἡ ζωὴ στὴν Ἑλλάδα μὲ τοὺς ἀποικισμούς, τὴ ναυτιλία καὶ τὸ ἐμπόριο παίρνει μορφή ἀστική. Τότε στὰ λιμάνια τῆς Μεσογείου διασταυρῶνεται τ' ἀγαθὰ τῆς γῆς καὶ οἱ ἰδέες τῶν ἀνθρώπων. Μὲ τοῦτα οἱ Ἕλληνες πλουτίζουν τὰ σπίτια τους, μ' ἐκεῖνες τὸ μυαλό τους. Ἡ ζωὴ προάγεται καὶ ἐκλεπτύνεται. Οἱ δρόμοι τῆς θάλασσας δείχνουν ἀκόμα στοὺς φτωχοὺς πολίτες τὸν τρόπο νὰ ὑψώσουν ἀνάστημα μπροστὰ στοὺς κληρονομικοὺς κυρίους τῆς γῆς τους. "Ἔτσι σχηματίζεται μιὰ ἰσχυρὴ μεσαία τάξη, ποὺ μπορεῖ νὰ ἀμφισβητῇ στοὺς εὐγενεῖς τὸ ἀποκλειστικὸ δικαίωμα στὴν ἐξουσία.

Οἱ τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 7ου αἰῶνα καὶ ὁλόκληρος ὁ 6ος χαρακτηρίζονται ἀπὸ σκληροὺς πολιτικοὺς ἀγῶνες καὶ μεταπολιτεῦσεις. Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο οἱ πιὸ πολλὲς καὶ οἱ πιὸ σημαντικὲς ἐλληνικὲς πόλεις περνοῦν ἀπὸ τὴ βασιλεία στὴ δημοκρατία,

ἄλλες ἄμεσα, ὅπου οἱ λαϊκότερες τάξεις κατορθώνουν νὰ ἐπιβάλουν ἀνόθευτη τὴ βούλησὶ τους, καὶ ἄλλες ἔμμεσα, ὅπου ἰσχυρά πρόσωπα, οἱ τύραννοι, τὶς χειραγωγοῦν ἕναν καιρό, κρατώντας γιὰ προσωπικὴ τους ὠφέλεια τὰ προνόμια ποὺ ἀφαιροῦν ἀπὸ τοὺς κληρονομικοὺς ἄρχοντες. Ὅπως δὴ ποτε ὅμως τὸ ἀπολυταρχικὸ σύστημα παραχωρεῖ βαθμιαῖα τὴ θέσιν του στὸ κράτος τοῦ δικαίου. Τὸ δίκαιο γίνεται ὁ νέος διανθρώπινος δεσμός.

Ἡ νέα μορφή τοῦ κράτους ἀφήνει στὸν πολίτη ὁλοένα πιὸ πλατιά περιθώρια ἐλευθερίας καὶ ὁλοένα πιὸ πολλὰς δυνατότητες γιὰ συμμετοχὴ στὰ κοινά. Ἀκόμα καὶ ἡ θρησκεία τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μπαίνει σὲ κάποιο κριτικὸ στάδιο. Τὴ δυναμωμένη συναισθηματικὴ ζωὴ τοῦ Ἑλλήνα δὲν τὴν ἱκανοποιοῦν πιά οἱ παλιὲς ἱεροτελεστίες, καὶ γίνεται αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη γιὰ μιὰ προσωπικὴ σχέση μὲ τὸ θεό. Τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἀπὸ τὸ μυθικὸ κόσμον καὶ τὴ στροφή του στὸ ἐγώ, τὸ ἐδῶ καὶ τὸ τώρα τὴν παρακολουθοῦμε κυρίως ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν λυρικῶν ποιητῶν, ποὺ ἐκφράζουν μιὰ βαθμίδα πνευματικῆς ζωῆς μεταγενέστερη ἀπὸ τὴν ἐπικὴ ποίηση καὶ προγενέστερη ἀπὸ τὴ φιλοσοφία. Στὴ λυρικὴ ποίηση ἀκριβῶς συναντοῦμε τὰ πρῶτα προσωπικὰ ἐρωτήματα γιὰ τὸν κόσμον, τὸ θεό, τὸν ἄνθρωπον, τὴν ψυχὴ, τὴ ζωὴ, τὴ γνῶση καὶ τὴν πράξιν, δηλαδὴ αὐτὰ ποὺ ὁδηγοῦν στὴ φιλοσοφία.

3. Ἡ γέννηση τῆς Φιλοσοφίας

Ὡς τὴ στιγμή ποὺ οἱ Ἕλληνες ἐγκαταίνασαν τὴ φιλοσοφικὴ καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ σκέψιν, στὸ χωρὶ ποὺ κατοικοῦσαν, ὅπως καὶ στὸ χωρὶ τῶν ἄλλων λαῶν, εἶχαν διάδοσις ὁρισμένοι μῦθοι, ποὺ προβάλλοντας μιὰ γενεαλογία ἀπὸ θεϊκὰ ὄντα, ἐπιχειροῦσαν νὰ ἐξηγήσουν ὄχι τόσο τὴν οὐσίαν καὶ τὴ δομὴ τοῦ κόσμου ὅσο τὴ χρονικὴ ἔναρξιν του καὶ τὴν ἱεραρχίαν τῶν δυνάμεων του. Ἀπηχήσεις ἀπὸ τέτοιες ἐρμηνεῖες συναντοῦμε στὸν Ὅμηρον, στὸν Ἡσίοδον, στοὺς Ὀρφικοὺς καὶ σὲ ἄλλα ποιητικὰ κείμενα.

Στὸν Ὅμηρον ὁ Ὠκεανὸς καὶ ἡ Τηθύς, μορφές ποὺ ἐνσαρκώνουν τὶς δυνάμεις τοῦ ὑγροῦ καὶ τοῦ στερεοῦ στοιχείου, εἶναι οἱ γονεῖς τῶν θεῶν καὶ φυσικὰ οἱ προπάτορες ὅλων τῶν ὄντων τοῦ

κόσμου. Κατὰ τὸν Ἡσίοδο πρῶτα ἐγίνε τὸ Χάος, ὕστερα ἡ Γῆ, ὕστερα ὁ Ἔρως, τρεῖς παραστάσεις ποῦ ὑποδηλώνουν, θὰ λέγαμε, μιὰ νηπιακὴ ἀντίληψη τοῦ χώρου, τῆς ὕλης καὶ τῆς ἐλξεως. Ὅλα τὰ ὄντα ἔχουν τὴν ἀρχὴ τους σ' αὐτὴ τὴν τριάδα. Ἀπὸ τὸ Χάος γεννιέται τὸ σκοτάδι καὶ ἡ Νύχτα, ἀπὸ τὸ Σκοτάδι καὶ τὴ Νύχτα ὁ Αἰθέρας καὶ ἡ Μέρα. Ἡ Γῆ γεννᾷ τὸν Οὐρανό, τὰ Βουνὰ καὶ τὴ Θάλασσα. Κατὰ τοὺς Ὀρφικοὺς φαίνεται ὅτι τὰ πρῶτα ὄντα ποῦ γεννήθηκαν ἢ ποῦ ἦταν αἰώνια, εἶναι τὸ Χάος, ἡ Νύχτα, τὸ Σκοτάδι καὶ τὰ Τάρταρα. Ἡ Νύχτα γέννησε ἓνα αὐγὸ καὶ ἀπὸ αὐτὸ βγῆκε ὁ Ἔρως, ποῦ ἐνώθηκε μὲ τὸ Χάος καὶ γέννησε τοὺς θεοὺς, τὸν Ὀκεανὸ καὶ τὴ Γῆ. Κατὰ τὸ Φερεκύδη ὑπάρχουν τρία ὄντα αἰώνια, ὁ Δίας, ὁ Χρόνος καὶ ἡ Γῆ. Ὁ Δίας παίρνει γυναῖκα τοῦ τῆ Γῆ καὶ τῆς προσφέρει ὡς γαμήλιο δῶρο ἓναν πέπλο, ποῦ ὑφαίνει ὁ ἴδιος καὶ ποῦ τὸν διακοσμεῖ κεντώντας ἀπάνω τοῦ τῆ στεριὰ καὶ τῆ θάλασσα, δηλαδὴ ὁλόκληρο τὸν κόσμον. Ἔτσι ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου στὸ Φερεκύδη ἐρμηνεύεται ὡς ἔργο τέχνης, βγαλμένο ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ θεοῦ.

Τελευταῖα στὸν κόσμον τῆς ἔρευνας σημειώνεται ἰδιαίτερος ζήλος στὴν προσπάθεια νὰ ἐξηγηθῇ ἡ γέννηση τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας μέσα ἀπὸ τὸν παραστατικὸ κύκλο αὐτῶν τῶν κοσμογονικῶν μύθων τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ τοῦ ἐξελληνικοῦ χώρου. Ἔτσι ἀναζητοῦν σ' αὐτοὺς τοὺς μύθους τὰ σπέρματα τῶν προβλημάτων καὶ τὰ στοιχεῖα τῆς μεθόδου τῆς φιλοσοφίας. Ἡ τάση αὐτὴ δικαιώνεται βέβαια ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ἀξιολογήσωμε τὸ ὑπόστρωμα τῆς φιλοσοφίας, νὰ γνωρίσωμε τὴν ἀφετηρίαν της, ἀλλὰ δὲν ἐρμηνεύει καθ'αὐτὸ τὸ φαινόμενο τῆς μετάβασης ἀπὸ τὸ μῦθον στὸ λόγον. Ἐκεῖνο ποῦ συχνὰ παραθεωρεῖται ἀπὸ τοὺς νεώτερους ἐρευνητὲς εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ὁμοίότητες τῶν ἐλληνικῶν κοσμολογικῶν θεωριῶν μὲ τῆς κοσμογονικῆς δοξασίης, ντόπιες καὶ ξένες, εἶναι στὴν ἐπιφάνεια, ὄχι στὸ βάθος: Οἱ δοξασίης ἔχουν νὰ κάνουν μὲ παραστάσεις, ἐνῶ οἱ θεωρίης λειτουργοῦν μὲ ἔννοιες, οἱ πρῶτες ἀποτελοῦν μυθικὲς ἐπινοήσεις, ἐνῶ οἱ δεύτερες συνθέτουν λογικὲς ἐξηγήσεις. Ἄν τὸ στοιχεῖον τοῦ μύθου μόνο τοῦ ἦταν ἱκανὸ νὰ γεννήσῃ τὴν ἐπιστημονικὴ σκέψη, θὰ ἔπρεπε ὅλοι οἱ λαοὶ τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἀφοῦ εἶχαν μύθους, νὰ φτάσουν καὶ στὴ φιλοσοφία. Ὅμως εἶναι γνωστὸ ὅτι

οἱ ἀρχαῖοι λαοὶ πρὶν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες δὲν μπόρεσαν νὰ ὀδηγηθοῦν ποτὲ σὲ ἀφαιρέσεις, γενικεύσεις καὶ ἀνακαλύψεις φυσικῶν καὶ ἱστορικῶν νόμων. Ἐμείναν σὲ ἐπιδόσεις πάνω σὲ ὀρισμένους πρακτικοὺς τομεῖς τοῦ ἐπιστητοῦ, μετρήσεις, ἀθροίσεις καὶ γενικὰ ἐμπειρικὲς γνώσεις. Οἱ Ἕλληνες πῆραν βέβαια ἀπὸ τοὺς λαοὺς τῆς Μέσης Ἀνατολῆς καὶ μυθολογικὸ ὕλικὸ καὶ πρακτικὲς γνώσεις, ἄγνωστο ὅμως σὲ ποιοὺ βαθμὸ, ἀφοῦ δὲν μπορούμε νὰ ὑπολογίσουμε τί εἶχαν κληρονομήσει ἄμεσα ἀπὸ τὸν αἰγαῖο πολιτισμό. Σημασία πάντως ἔχει τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ στοιχεῖα, ποὺ πῆραν οἱ Ἕλληνες ἀπὸ ἄλλους λαοὺς, τὰ ἐπεξεργάστηκαν μὲ τὸ δικό τους πνεῦμα, ποὺ βασικὰ γνωρίσματά του εἶναι ἡ σαφήνεια καὶ ἡ ὀξυδέρκεια. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ ζύμωση προέκυψε ὁ ὀρθὸς λόγος, ποὺ ἐκδηλώνεται ὡς ἀφαίρεση καὶ θεώρηση τοῦ ὅλου, ὡς τάση γιὰ γενίκευση, ὡς μεταμόρφωση τῆς εἰκόνας σὲ ἔννοια καὶ ὡς διατύπωση νόμων. Θὰ λέγαμε ὅτι ἂν ὁ ἀρχαῖος Ἕλληνας κατατριβόταν μὲ μετρήσεις καὶ παρατηρήσεις πάνω σὲ μεμονωμένα θέματα, ὅπως τότε ὁ ἀνατολίτης καὶ ὅπως σήμερα ὁ εἰδικὸς ἐπιστήμων, ἡ φιλοσοφία δὲν θὰ γεννιόταν ποτέ! Δὲν ξέρει κανεὶς ἂν ἡ σαφήνεια τῶν γραμμῶν, ἡ πλαστικότητα τῶν σχημάτων, ἡ διαφάνεια, ἡ καθαρότητα καὶ ἡ ἐποπτικότητα, ποὺ εἶναι γνωρίσματα τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου, δὲν ἔγιναν μὲ τὸν καιρὸ γνωρίσματα καὶ τοῦ νοῦ τῶν κατοίκων του καὶ δὲν τοῦ ἔδωσαν τὴν εὐχέρεια σὲ κάποια στιγμή τῆς ἱστορίας του νὰ ἀναστήσῃ ἀπὸ τὶς νεφελογεννημένους μυθικὲς μορφὲς τὶς πλαστικὲς ἔννοιες καὶ ἀπὸ τὶς προσωποποιημένους φυσικὲς δυνάμεις τοὺς τετράγωνους νόμους τοῦ πνεύματος.

4. Διαίρεση τῆς Φιλοσοφίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων

Στὴ Φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὅπως διαμορφώθηκε μέσα στὰ ἱστορικὰ ὅρια τῆς ἀρχαίας ζωῆς, διακρίνομε τρεῖς μεγάλες χρονικὲς περιόδους: Τὴν περίοδο τῆς Προσωκρατικῆς φιλοσοφίας, τὴν περίοδο τῆς Ἀττικῆς φιλοσοφίας καὶ τὴν περίοδο τῆς Φιλοσοφίας τῶν ἀλεξανδρινῶν καὶ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

Ἡ Προσωκρατικὴ φιλοσοφία, ποὺ χρωστᾷ τὸ ὄνομά της στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ κυριώτεροι εκπρόσωποί της ἐζήσαν πρὶν ἀπὸ τὸ

Σωκράτη, αναπτύχθηκε τὸν ἕκτο καὶ τὸν πέμπτο αἰῶνα π.Χ. καὶ ἔχει κεντρικὸ θέμα τῆς τῆ γνώσης τοῦ φυσικοῦ κόσμου, δηλαδὴ εἶναι Φυσικὴ φιλοσοφία. Τὶς κυριώτερες σχολὲς αὐτῆς τῆς περιόδου τὶς σχηματίζουν οἱ Ὑλοζωιστές, οἱ Πυθαγόρειοι, οἱ Ἐλεάτες, οἱ Ἀτομικοὶ καὶ οἱ Σοφιστές, ἐνῶ ἄλλοι, μεμονωμένοι ἀλλὰ τὸ ἴδιο σημαντικοὶ φιλόσοφοι, ὅπως ὁ Ξενοφάνης, ὁ Ἡράκλειτος, ὁ Ἐμπεδοκλῆς καὶ ὁ Ἀναξαγόρας, δημιουργοῦν ἀνεξάρτητα συστήματα.

Ἡ Ἀττικὴ φιλοσοφία, ποὺ ὀνομάζεται ἔτσι ἐπειδὴ ἀναπτύχθηκε μὲ κέντρο τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν, ἀρχίζει τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ πέμπτου αἰῶνα καὶ καλύπτει κυρίως τὸν τέταρτο. Τὸ βάρος τῆς προσπάθειάς της ἢ φιλοσοφία αὐτὴ τὸ ρίχνει στὴ γνώση τῆς οὐσίας τῶν ὄντων καὶ ἔτσι ἐξελίσσεται σὲ Ὀντολογία ἢ Μεταφυσική. Κορυφαῖες μορφές τῆς Ἀττικῆς φιλοσοφίας εἶναι ὁ Σωκράτης, ποὺ στὸ πρόσωπό του ἀναφέρουν τὴν ἀρχὴ τους οἱ λεγόμενες Σωκρατικὲς σχολές, ὁ Πλάτων, ἰδρυτὴς τῆς Ἀκαδημίας, καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ἰδρυτὴς τοῦ Περιπάτου. Ἡ Ἀκαδημία καὶ ὁ Περιπάτος εἶναι σχολὲς μὲ δρᾶση, ποὺ φτάνει ὡς τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Ἡ Φιλοσοφία τῶν ἀλεξανδρινῶν καὶ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀρχίζει στοὺς μετακλασσικοὺς χρόνους καὶ παρακολουθεῖ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ζωὴ ὡς τὴ μετάπλασή της στὴ χριστιανικὴ κοινωνία τοῦ Βυζαντίου. Ἐπικέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτῆς τῆς Φιλοσοφίας εἶναι ἡ προσωπικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, γεγονός ποὺ τὴν ἀναδεικνύει σὲ Ἠθικὴ φιλοσοφία. Τὰ κυριώτερα ρεύματα καὶ συστήματα αὐτῆς τῆς περιόδου ἀπαρτίζουν οἱ Στωικοί, οἱ Ἐπικούρειοι, οἱ Σκεπτικοί, οἱ Ἐκλεκτικοί καὶ οἱ Νεοπλατωνικοί.

Ἄς σημειωθῇ ὅτι τόσο τὶς περιόδους ὅσο καὶ τὰ συστήματα τῆς ἀρχαίας Φιλοσοφίας πρέπει νὰ τὰ φανταστοῦμε ὄχι ὡς στεγανὰ διαμερίσματα ἀλλὰ ὡς μέλη ἐνὸς ζωντανοῦ ὀργανισμοῦ. Δηλαδὴ μποροῦμε νὰ παρατηρήσωμε ἀμοιβαῖες εἰσβολές ἀπὸ τὸν ἓνα χῶρο στὸν ἄλλο, ἀμοιβαῖες ἐπιδράσεις, ἀλληλοσυμπληρώσεις, ἀντιμαχίες, παράλληλες πορεῖες κ.λ.π. Ἔτσι ἡ διαίρεση ποὺ κάναμε ἐξυπηρετεῖ ἀπλῶς τὴν ἐπιθυμία νὰ δοῦμε σὲ πολὺ ἀδρὲς γραμμὲς πῶς συναρθρώνεται τὸ σῶμα τῆς ἀρχαίας Φιλοσοφίας.

Η ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

1. ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ

1. Περιεχόμενο, χαρακτήρας και σημασία της Προσωκρατικής φιλοσοφίας

Όλοκληρη ή πρώτη περίοδος της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια του ανθρώπου να προσδιορίσει την αρχή και την ουσία του κόσμου. Ο κόσμος αποτελεί το κεντρικό πρόβλημά της. Η ελληνική φιλοσοφία λοιπόν στην πρώτη περίοδο είναι έπιστήμη της φύσης («φυσιολογία»), φυσική φιλοσοφία και μαζί φυσική έπιστήμη. Η φυσική πραγματικότητα γίνεται για τον Έλληνα των αρχαϊκών κυρίως χρόνων το πρώτο έρέθισμα που βάζει σε κίνηση το πνεύμα του και το οδηγεί στο να γεννήσει τη φιλοσοφία. Έτσι μπορούμε να πούμε από την αρχή ότι στην ιστορία του ευρωπαϊκού ανθρώπου ή συνειδητοποίηση του κοσμολογικού προβλήματος και ή γέννηση της φιλοσοφίας συμπίπτουν.

Λέγοντας ότι ή Προσωκρατική φιλοσοφία έχει τον κόσμο ως πρόβλημά της κεντρικό και σχεδόν αποκλειστικά, δεν παραθεωρούμε το γεγονός ότι οι εκπρόσωποί της έχουν απόψεις και για τον άνθρωπο, την κοινωνία, το κράτος, τη γνώση και την πράξη. Είμαστε όμως υποχρεωμένοι να εξηγήσουμε ότι οι απόψεις αυτές αποτελούν προεκτάσεις της φυσικής φιλοσοφίας τους. Ο άνθρωπος και ή συμπεριφορά του εδώ εξετάζονται ως άμεσα εξαρτήματα του φυσικού κόσμου. Δεν έχουν γίνει ακόμα αντικείμενα ειδικών κλάδων του έπιστητού.

Με την άπλη δήλωση ότι οι Προσωκρατικοί προσπάθησαν πρώτοι να εξηγήσουν τη σύσταση του κόσμου ασφαλώς δεν γίνεται φανερό σε όλες τις διαστάσεις του το μέγεθος του έγχειρήματος. Όταν αυτοί οι στοχαστές ξεκινούν, ο δρόμος της έπιστήμης δεν έχει ακόμα χαραχθεί, και πρέπει να τον ανοίξουν οι

ἴδιοι. Στὴν ἐποχὴ τοὺς τὸ μόνο δεδομένο εἶναι ἡ διάχυτη ἀπορία μπροστὰ στὴν ποικιλία τῶν φυσικῶν φαινομένων, στὴν ἀδιάκοπη γένεση καὶ φθορά, σὲ ὅλα ὅσα συμβαίνουν στὴ στεριά καὶ στὴ θάλασσα, στὸν οὐρανὸ ψηλὰ καὶ μέσα στὴ ζωὴ τῶν ζώων καὶ τῶν φυτῶν, ἀπορία ποὺ ἔχει πηγὴ τῆς τοῦ ἀρχαίου "Ἑλληνα τὴν ἐφηβικὴ ὁρμὴ γιὰ γνώση. Ἀλλὰ τὸ παραστατικὸ ὑλικὸ εἶναι φτωχό, τὰ ὄργανα λείπουν καὶ ἡ κριτικὴ γιὰ τὸ κύρος τῆς γνώσεως εἶναι ἀνύπαρκτη. Ἔτσι οἱ πρωτοπόροι τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας πρέπει μαζὶ μὲ τὴ θεωρία τοὺς νὰ οἰκοδομήσουν καὶ τὴ γλῶσσα τῆς φιλοσοφίας, τὴν ὁρολογία τῆς ἐπιστήμης καὶ τὸν κριτικὸ λόγο. Ἡ συνέχεια τοῦ ἐλληνικοῦ καὶ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος ἔδειξε τὴν ἐπιτυχία αὐτῶν τῶν στοχαστῶν. Σήμερα ὅλοι ξέρομε ὅτι οἱ βάσεις τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐπιστήμης βρίσκονται στὴν Προσωκρατικὴ φιλοσοφία καὶ ὅτι ἀπὸ αὐτὴν διατυπώθηκαν οἱ κυριώτερες ἔννοιες ὅλων τῶν κλάδων τοῦ ἐπιστητοῦ. Εἰδικὰ γιὰ τὸν τομέα τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι οἱ αὐτονόητες πὰ ἔννοιες κόσμος, φύση, ἄπειρο, χώρος, χρόνος, ἄτομο, κενό, ὕλη, δύναμη, μέγεθος, κίνηση, ἀριθμός, συνεχές, μέρος, ὅλο, φθορά, ἔνωση, διάλυση καὶ ἕνα πλῆθος ἄλλες πέρασαν στὴ γλῶσσα τῆς ἐπιστήμης καὶ καθιερώθηκαν, ἀφοῦ τὶς εἰσηγήθηκαν οἱ Προσωκρατικοί.

2. Ὑλοζωιστὲς - Ξενοφάνης - Ἡράκλειτος

Ἡ Φυσικὴ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ποὺ ἐγκαινιάζεται μὲ τὴν ἔννοια τοῦ νεροῦ καὶ ὀλοκληρώνεται μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀτόμου, σημαδεύεται ἀπὸ μιὰ σειρὰ σταθμοῦς, ποὺ διαμορφώνουν συστήματα καὶ σχολὲς στὸν χώρο τοῦ προβληματισμοῦ τῆς. Ὁ πρῶτος ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς σταθμοὺς εἶναι ἡ σχολὴ τῆς Μιλήτου, ποὺ διατύπωσε τὴν ὑλοζωιστικὴ ἐρμηνεία τοῦ κόσμου. Οἱ Ὑλοζωιστὲς ὀφείλουν τὸ χαρακτηρισμὸ τοὺς στοὺς ὅρους ὕλη καὶ ζωὴ, ἐπειδὴ οἱ ἀρχεὲς ποὺ ἐθέσπισαν, ἐταύτιζαν τὴν ὕλη μὲ τὴ ζωικὴ ἐνέργεια.

Ἡ προσπάθεια γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς οὐσίας τοῦ κόσμου καὶ τὴν ἐρμηνεία τῆς δομῆς του ἐγκαινιάζεται μὲ τὴν ἀναζήτηση τοῦ πρώτου ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα, ποὺ συνθέτουν τὰ σώματα.

Κατά την αντίληψη τῶν πρώτων φιλοσόφων αὐτὴ ἡ πρώτη ὕλη θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελῇ τὴ βάση ὄχι μόνο γιὰ τὴ σύσταση τῶν σωμάτων ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ὕπαρξη τῶν στοιχείων. Θὰ ἔπρεπε δηλαδὴ νὰ ἀποτελῇ τὴ σταθερὴ οὐσία, ποὺ μολονότι ἀλλοιώνεται ποιοτικὰ καὶ μεταμορφώνεται σὲ ἄλλα στοιχεῖα, ποὺ μὲ τὴν πρόσμιξή τους γίνονται ἡ σύνθεση τῶν σωμάτων, ὅμως μένει αἰώνια στὸ βάθος ὅλων τῶν ὄντων καὶ δὲν φθείρεται οὔτε μὲ τὴν ἀποσύνθεση τῶν σωμάτων οὔτε μὲ τὴ μετατροπὴ τῶν στοιχείων. Ὁ πρῶτος ἀναβαθμὸς σ' αὐτὴ τὴν πορεία τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ νεροῦ. Ὁ **Θαλῆς** ὁ Μιλήσιος (περίπου 625-546) εἶναι ἐκεῖνος ποὺ θεώρησε τὴ θάλασσα ὡς πηγὴ ὅλων τῶν ὄντων.

Τὸ κοσμολογικὸ πρόβλημα ποὺ ἐγκαινίασε ὁ Θαλῆς εἶχε τὴ συνέχειά του στὸ μαθητὴ καὶ συμπολίτη του **Ἀναξίμανδρο** (περίπου 610-546). Ὁ δεῦτερος ὑλοζωιστὴς φαίνεται νὰ ἀναζήτησε τὴ φυσικὴ ἀρχὴ τοῦ κόσμου σὲ πλαίσια εὐρύτερα ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς θάλασσας. Στὸ αἴτημά του αὐτὸ μπορούσαν νὰ ἀνταποκριθοῦν κυρίως οἱ παρα-

Ἡράκλειτος



στάσεις τοῦ χάους, τοῦ αἰθέρα καὶ τοῦ ἀέρα, ποὺ μὲ αὐτὲς τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα εἶχε τὴν πρώτη του ἐνόραση τοῦ διαστημικοῦ χώρου. Μπροστὰ στὴν ἀπεραντοσύνη του στάθηκε καὶ ὁ Ἀναξίμανδρος καὶ ὅρισε τὴν ἀρχὴ τοῦ κόσμου μὲ τὸν ὅρο τοῦ ἀπέραντου, τοῦ «ἀπειρου».

Ὁ Ἀναξίμενης (περίπου 585 – 525) πρέπει νὰ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ καταστήσῃ πιὸ συγκεκριμένη τὴν κοσμολογικὴ ἀρχὴ τοῦ δασκάλου του Ἀναξίμανδρου. Μὲ βάση τὴν ἐμπειρία τῆς γήινης ἀτμόσφαιρας φτάνει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἀέρας ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενο ὁλόκληρου τοῦ διαστημικοῦ χώρου ἢ μάλλον ὅτι ἡ ἀέρινη μάζα ἀπαρτίζει τὸ κοσμικὸ σύστημα ὡς τὰ ἔσχατα ὅριά του. Ὁ Ἀναξίμανδρος εἶχε θεωρήσει ὡς ἀρχὴ τοῦ κόσμου τὸ ἀπέραντο διάστημα. Ὁ μαθητὴς του τὸ γεμίζει μὲ τὴ μάζα τοῦ ἀέρα. Ἔτσι ἡ κοσμολογικὴ ἀρχὴ τοῦ δασκάλου συγκεκριμενοποιεῖται.

Ἡ πρώτη ἀπομύθωση τοῦ κόσμου ἀπὸ τὴ σχολὴ τῆς Μιλήτου εἶχε τὴ συνέχειά της στὴν ἐπαναστατικὴ θεολογία τοῦ **Ξενοφάνη** τοῦ Κολοφώνιου (περίπου 570-470). Ἔτσι τὰ φυσικὰ σώματα, ποὺ οἱ Ὑλοζωιστὲς τὰ εἶδαν ὡς ἀρχὲς τῶν ὄντων, ὑπαγόρευαν στὸν Ξενοφάνη νὰ ἀπορρίψῃ τὸν ἀνθρωπομορφισμό τοῦ θεοῦ, ἐνῶ ἡ ὑλοζωιστικὴ ἰδέα τῆς μοναδικότητος τῆς πρώτης μορφῆς τῆς ὕλης τὸν ὁδήγησε σ' ἓνα εἶδος μονοθεϊσμοῦ. Τόσο ἡ ἀπόρριψη τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ ὅσο καὶ ἡ ἰδέα ἐνὸς μοναδικοῦ θεοῦ ἔρχονταν σὲ φανερὴ ἀντίθεση μὲ τὴν ὡς τότε θρησκευτικὴ παράδοση τῶν Ἑλλήνων, καὶ θὰ ἦταν ἀδύνατες, ἂν δὲν εἶχε προηγηθῇ ἡ ὑλοζωιστικὴ ἐρμηνεία τοῦ κόσμου.

Προεκτείνοντας τὰ διδάγματα τῆς φυσικῆς θεωρίας τῆς Μιλήτου καὶ τῆς ἐπαναστατικῆς θεολογίας τοῦ Ξενοφάνη, ὁ μεγαλοφυῆς **Ἡράκλειτος** ὁ Ἐφέσιος (περίπου 540-480) ἔρχεται νὰ μᾶς δώσῃ μιὰ δυναμικὴ παράσταση τοῦ σύμπαντος, βάζοντας ὡς ἀρχὴ καὶ οὐσία τοῦ τὸ στοιχεῖο τῆς φωτιᾶς. Ἔτσι κατὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ Ἡρακλείτου ὁ κόσμος εἶναι χωρὶς ἀρχὴ καὶ τέλος, ἡ οὐσία του εἶναι πύρινη καὶ ἡ λειτουργία του ἀκολουθεῖ ὀρισμένους κανόνες. Ἡ κοσμικὴ φωτιὰ γίνεται νερό, ἀέρας, γῆ, καὶ αὐτὰ μὲ τὴ σειρὰ τους ξαναγίνονται φωτιά. Ὅ,τι ὑπάρχει στὸν κόσμο εἶναι μεταμορφώσεις τῆς φωτιᾶς. Ὅλα ξεκινοῦν ἀπὸ αὐ-

τὴν καὶ καταλήγουν σ' αὐτήν. Ἡ φύση λειτουργεῖ μὲ τὸ μηχανισμό τῆς ἀδιάκοπης μεταβολῆς τῶν στοιχείων ποὺ τὴ συνθέτουν. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἐνότητας τοῦ ὄντος οἱ ἀντιθέσεις, ποὺ ἀποκαλύπτονται μέσα στὶς φάσεις τῆς κοσμικῆς φωτιᾶς μὲ τὴν ἀμοιβαία ἐχθρική στάση τῶν στοιχείων, δὲν ἔχουν σημασία. Τὰ ἀντίθετα δὲν εἶναι καθαυτὰ ἀντίθετα, ἀλλὰ μεταπτώσεις τοῦ ὄντος.

3. Πυθαγόρειοι καὶ Ἐλεάτες

Σύγχρονοι μὲ τὸν Ξενοφάνη καὶ τὸν Ἡράκλειτο εἶναι οἱ ἀρχαιότεροι **Πυθαγόρειοι**, ποὺ, παράλληλα μὲ τὶς μυστικιστικὰς τάσεις τους, συνεχίζουν τὴν ἰωνικὴ φυσικὴ, καὶ ἡ σκέψη τους στρέφεται κυρίως στὶς σχέσεις καὶ στὶς ἀναλογίες, δηλαδὴ σὲ ποσὰ καὶ μέτρα μέσα στὸν κόσμον τῶν σωμάτων καὶ τῶν φαινομένων. Αὐτὸ τοὺς ὁδηγεῖ στὸ νὰ ἐννοήσουν τὸν ἀριθμὸν περίπου ὅπως οἱ Ἴωνες ἐννόησαν τὸ φυσικὸ σῶμα, μὲ ἄλλα λόγια νὰ δοῦν τὸν ἀριθμὸν, τὴ μαθηματικὴ σχέση, καὶ ὄχι τὰ στοιχεῖα, ὡς ἀρχὴ τοῦ κόσμου. Στους Πυθαγορείους ὁ ἀριθμὸς ὡς ἀρχὴ τοῦ κόσμου ἔχει σχεδὸν θεοποιηθῇ. Ἡ δύναμή του παρουσιάζεται ἀπὸ τὸ Φιλόλαον ὡς ἡγετικὴ μέσα σ' ὅλον τὸν κόσμον, τόσο τὸν ὑπερβατικὸν καὶ τὸ φυσικὸ ὅσο καὶ ἐκεῖνο τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ φύση τοῦ ἀριθμοῦ, λέει ὁ Φιλόλαος, εἶναι γεμάτη σοφία καὶ εἶναι ὁδηγῆτρα καὶ ἐξηγήτρα γιὰ κάθε τι ποὺ ἀποροῦμε καὶ γιὰ κάθε τι ποὺ ἀγνοοῦμε. Δηλαδὴ κατὰ τὸν πυθαγόρειον φιλόσοφον δὲν θὰ ἦταν φανερό σὲ κανένα, κανένα ἀπὸ τὰ πράγματα, οὔτε καθαυτὰ οὔτε στὴ μεταξύ τους σχέση, ἂν δὲν ἦταν ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ οὐσία του, ἐνῶ τώρα αὐτὸς μὲ τὴν αἴσθησιν φέρνει σὲ συμφωνία μέσα στὴν ψυχὴ ὅλα τὰ πράγματα καὶ τὰ κάνει γνωστὰ καὶ σύμφωνα στὴ μεταξύ τους σχέση κατὰ τὴ φύσιν τοῦ κριτηρίου, καὶ ἀποδίδει τὴ σωματικότητα καὶ τὶς ἀναλογίες στὸ καθένα ἀπὸ τὰ πράγματα, τόσο τὰ ἀπείρα ὅσο καὶ τὰ πεπερασμένα.

Οἱ ἐννοίαι τῆς ἔμφυξης πρωτοῦλης τῶν Ὑλοζωιστῶν, τοῦ πνευματικοῦ θεοῦ τοῦ Ξενοφάνη, τῆς θερμικῆς ἐνέργειας τοῦ Ἡρακλείτου καὶ τῶν μαθηματικῶν σχέσεων τῶν Πυθαγορείων εἶχαν στρώσει τὸ δρόμον γιὰ νὰ βαδίσῃ ἡ ἐλληνικὴ σκέψιν πρὸς τὴν ἀναζήτησιν ἐνὸς ὄντος πέρα ἀπὸ τὰ φυσικὰ σώματα καὶ φαινόμε-

να. Στο δρόμο αυτό πρωτοπόροι αναδείχθηκαν οι Έλεάτες. Ο άρχηγός τους **Παρμενίδης** (515-440) ἐγκολπώνεται βασικά την ξενοφανική θεολογία και συνδέεται με τη μαθηματική σκέψη των Πυθαγορείων, αλλά το ξεκίνημα της θεωρίας του ἐκδηλώνεται ως ἀντίδραση στο γεμάτο κινητικότητα σύστημα του Ἡρακλείτου. Ἔτσι στο δυναμικό σύμπαν ἐκείνου ὁ Παρμενίδης ἀντιπαράθετει ἓνα ὄν στατικό, πού τὸ θεωρεῖ ἀγέννητο καὶ ἀθάνατο, τέλεια ὁλοκληρωμένο, ἀμετάβλητο καὶ ἀμετακίνητο, μοναδικό καὶ μετὴ συνέχεια μέσα του. Ὅ,τι βλέπομε νὰ γίνεται μέσα στο σύμπαν δὲν ἀποτελεῖ παρὰ ἀπατηλὸ φαινόμενο, ἀφοῦ τὸ ὄν δὲν γίνεται, ἀλλὰ εἶναι.

4. Ἐμπεδοκλῆς καὶ Ἀναξαγόρας

Τὸ ἐπόμενο βῆμα στὴ σκέψη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἦταν νὰ συγχωνεύσουν τὶς θεωρίες πού εἶχαν διατυπωθῇ ὡς τότε καὶ νὰ ἐπιτύχουν μιὰ πιὸ συνθετικὴ ἐρμηνεία τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Τὴν τάση αὐτὴ ἐκφράζει ὁ **Ἐμπεδοκλῆς** ὁ Ἀκραγαντίνος (492-432), πού δέχεται ὡς ἀρχὲς τέσσερα φυσικὰ στοιχεῖα καὶ δυὸ δυνάμεις, ἀντίθετες μεταξύ τους. Τὰ στοιχεῖα εἶναι τὰ γνωστὰ ἀπὸ τὶς ἀρχαιότερες θεωρίες φυσικὰ σώματα, δηλαδὴ τὸ νερό, ὁ ἀέρας, ἡ γῆ καὶ ἡ φωτιά. Οἱ δυνάμεις εἶναι ἡ «Φιλότης» καὶ τὸ «Νεῖκος», δηλαδὴ ἡ ἀγάπη καὶ τὸ μῖσος, ἡ ἔλξη καὶ ἡ ἀπώθηση. Μὲ αὐτὲς τὶς ἑξὶ ἀρχὲς συντίθεται καὶ ἀποσυντίθεται τὸ σύμπαν. Ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἀποδέχεται τὸ ἐλεατικὸ δόγμα ὅτι τίποτα δὲν γίνεται ἀπὸ τὸ μὴ εἶναι καὶ τίποτα δὲν καταλήγει στὸ μὴ εἶναι, καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι αὐτὸ πού λέμε γένεση καὶ φθορὰ δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἔνωση καὶ ἡ διάλυση τῶν στοιχείων. Τὰ στοιχεῖα δὲν ἔχουν δική τους κίνηση, ἀλλὰ δέχονται ὠθήσεις ἀπὸ τὴ «Φιλότητα» καὶ τὸ «Νεῖκος». Μὲ τὴν πρώτη δύναμη τὰ στοιχεῖα ἔλκονται καὶ συνθέτουν σώματα, ἐνῶ μετὴ δεύτερη τὰ στοιχεῖα ἀπωθοῦνται καὶ τὰ σώματα διαλύονται.

Ἀπὸ τὸ ἐλεατικὸ δόγμα ὅτι τίποτα δὲν γίνεται ἀπὸ τὸ μὴ εἶναι καὶ τίποτα δὲν καταλήγει στὸ μὴ εἶναι ξεκινᾷ καὶ ὁ **Ἀναξαγόρας** ὁ Κλαζομένιος (500-428), πού ἀποδέχεται ἐπίσης τὴ θέση τοῦ Ἐμπεδοκλῆ ὅτι γένεση καὶ φθορὰ εἶναι ἔνωση καὶ διάλυση τῶν στοι-

χείων, πού καθαυτά βέβαια είναι ἀμετάβλητα. Ὁ Ἀναξαγόρας ὅμως δουλεύοντας αὐτὰ τὰ δεδομένα φτάνει σὲ ἄλλο ἀποτέλεσμα. Ἡ βασικὴ ἀπορία του εἶναι: Ἀφοῦ τὰ στοιχεῖα καθαυτὰ εἶναι ἀμετάβλητα, πῶς συμβαίνει π.χ. ἀπὸ τὸ ψωμί πού τρῶμε νὰ γίνονται σάρκες, ὅστᾳ, φλέβες, αἷμα, τρίχες κ.λπ.; Αὐτὴ τὸν ὀδηγεῖ στὴν ἐκδοχὴ ὅτι μέσα σὲ κάθε οὐσία ὑπάρχουν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅλες οἱ οὐσίες μαζί, καὶ ἔτσι τὸ κάθε μέρος τρέφεται μὲ τίς ὁμοιές του οὐσίες, πού βρίσκονται παντοῦ. Ὁ Ἀναξαγόρας συμπεραίνει ἐπίσης ὅτι τὰ στοιχεῖα δὲν εἶναι τέσσερα, ἀλλὰ ἄπειρα καὶ στὸν ἀριθμὸ καὶ στὸ μέγεθος καὶ στὸ μερισμὸ τους. Τέλος θέλοντας νὰ ἐξηγήσῃ τὴν κίνηση τῶν στοιχείων καὶ παρατηρώντας τὴν τάξη πού ὑπάρχει στὰ πράγματα τοῦ κόσμου, ὑποθέτει μιὰ δύναμη ὅμοια μ' ἐκείνη πού εἶναι ἡ αἰτία γιὰ τὴν τάξη στὶς ἐκδηλώσεις καὶ τὰ ἔργα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ δύναμη αὕτη εἶναι ὁ νοῦς. Ὁ νοῦς λοιπὸν εἶναι γιὰ τὸν Ἀναξαγόρα ἡ κινητήρια δύναμη τοῦ σύμπαντος καὶ ὁ ρυθμιστὴς του. Εἶναι αὐθυπόστατος, χωριστὸς ἀπὸ τὰ στοιχεῖα, ἀπαλλαγμένος ἀπὸ πάθη καὶ ἀπὸ κάθε μεταβολή, αὐτοδύναμος καὶ παντοδύναμος, παντογνώστης καὶ πανταχοῦ παρών.

5. Ἀτομικοὶ

Ὑστερα ἀπὸ τὸν Ἐμπεδοκλῆ καὶ τὸν Ἀναξαγόρα οἱ Ἀτομικοί, ὁ **Λεύκιππος** (5ος αἰ.) καὶ ὁ **Δημόκριτος** ὁ Ἀβδηρίτης (460-370), κλείνουν τὸν κύκλο τῆς προσπάθειας γιὰ νὰ γεφυρωθῇ τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὶς θεωρίες τοῦ Ἡρακλείτου καὶ τοῦ Παρμενίδη. Οἱ Ἀτομικοὶ δὲν δυσκολεύονται νὰ δεχθοῦν τὴν ἐλεατικὴ θέση ὅτι τὸ ὄν εἶναι ἀγέννητο, ἀμετάβλητο καὶ ἀφθαρτο, ὅμως ἔχουν παράλληλα πεισθῇ καὶ γιὰ τὴν πολλαπλότητά του καὶ γιὰ τὴν κίνησή του, πράγματα πού οἱ Ἐλεάτες τὰ εἶχαν ἀρνηθῇ, γιατί δὲν καταλάβαιναν πῶς τὸ ὄν θὰ μπορούσε νὰ διαιρηθῇ ἢ νὰ κινῆται, ἀφοῦ γι' αὐτοὺς ἔξω ἀπὸ αὐτὸ δὲν ὑπῆρχε τίποτα. Οἱ Ἀτομικοὶ διεπίστωσαν ὅτι μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο οἱ Ἐλεάτες εἶχαν ἀρνηθῇ καὶ τὴν ὕπαρξη τοῦ κενοῦ, πού τὸ ταῦτιζαν μὲ τὸ μὴ ὄν. Ἀλλὰ τὸ «κενὸν» ἀπέναντι στὸ «πλήρες», στὸ ὄν, μπορεῖ νὰ τὸ λέμε μὴ ὄν, εἶναι ὅμως τόσο πραγματικὸ ὅσο καὶ τὸ ὄν. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ

ὑπαρξη τοῦ κενοῦ χώρου εἶναι τόσο βέβαιη ὅσο καὶ ἡ ὑπαρξη τοῦ ὄντος. "Ἐτσι τὸ «κενὸν» καὶ τὸ «πλήρες» ἔγιναν γιὰ τοὺς Ἀτομικοὺς οἱ βάσεις τῆς ἐρμηνείας τοῦ σύμπαντος.

Ἀλλὰ τί εἶναι τὸ «πλήρες»; Ἡδὴ ὁ Ἐμπεδοκλῆς εἶχε δεχθῇ ὅτι τὰ στοιχεῖα ἀποτελοῦνται ἀπὸ πολὺ μικρὰ μόρια, «ξύσματα», ποὺ τὸ μάτι δὲν τὰ βλέπει, καὶ αὐτὰ σχηματίζουν στρώματα καὶ ἀποτελοῦν τὸν αἰσθητὸ κόσμο. Ὁ ἐλεάτης Ζήνων, παρεκκλίνοντας ἀπὸ τὸ δόγμα τοῦ δασκάλου του Παρμενίδη, ποὺ ἤθελε τὸ ὄν ἀδιαίρετο, δίδασκε ὅτι τὰ σώματα «διχοτομοῦνται», διαιροῦνται, καὶ μάλιστα ἀπεριόριστα. Αὐτὸ ἔκανε τοὺς Ἀτομικοὺς νὰ σκεφτοῦν ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχουν μόρια τῆς ὕλης, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ κομματιστοῦν πάρα πέρα. Γιατὶ ἂν τὰ σώματα εἶναι διαιρετὰ σὲ βαθμὸ ἀπεριόριστο, θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχουν καὶ κενὰ σὲ βαθμὸ ἀπεριόριστο, ἀφοῦ χωρὶς κενὸ εἶναι ἀδιανόητη ἡ διαίρεση τῶν σωμάτων. Ἄν ὅμως ἡ ὕλη εἶναι διαιρετὴ σὲ βαθμὸ ἀπεριόριστο, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Ζήνων, τότε ὅλα τὰ σώματα θὰ πρέπει νὰ ἀποτελοῦνται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ κενά, ἀφοῦ δὲν θὰ ὑπάρχη τίποτ' ἄλλο ἀπὸ κενό, καὶ ἡ οὐσία τῶν ὄντων θὰ εἶναι τὸ κενό. Ἀλλὰ ἡ «διχοτομία» τοῦ Ζήωνα ἀνταποκρίνεται στὴ μαθηματικὴ πραγματικότητα, ὄχι στὴ φυσικὴ. Γι' αὐτὸ εἶναι ἀνάγκη τὰ μόρια τῆς ὕλης, ποὺ ἀπαρτίζουν τὴ μάζα τῶν σωμάτων, νὰ εἶναι ὡς ἓνα σημεῖο ἀπαλλαγμένα ἀπὸ κάθε κενό, πρέπει νὰ ἔχουν τέλεια πληρότητα, καὶ ἔτσι νὰ μὴ δέχωνται πιά ἄλλες τομές, δηλαδὴ νὰ εἶναι ἄτομα, ἄτμητα, καὶ νὰ μὴ μεταβάλλωνται. Ἀπὸ τέτοια ἄτομα μόρια ὕλης ἀποτελοῦνται ὅλα τὰ σώματα, καὶ μόνο ἀνάμεσα στὰ ἄτομα αὐτὰ παρεμβάλλεται πολὺ ἢ λίγο κενό.

"Υστερα ἀπ' αὐτὸ οἱ Ἀτομικοὶ δὲν δυσκολεύτηκαν ν' ἀποδώσουν στὸ ἄτομο τὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ ὁ Παρμενίδης ἔδινε στὸ ὄν: Τὸ ἄτομο εἶναι ἀγέννητο, ἀφθαρτο, ἀμετάβλητο, ἀπλὸ καὶ μὲ ὀρισμένα ὅρια. Ἀλλες ιδιότητες πέρα ἀπὸ τὴ σωματικὴ ἔκταση, τοῦ ὄγκου, δὲν ἔχει τὸ ἄτομο. Ἐτσι μὲ βάση τὴν ὄντολογία τοῦ Παρμενίδη πρωτοφαίνεται στὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἡ ἔννοια τῆς ἀποίου ὕλης. Οἱ ποιότητες ἐρμηνεύονται ἀπὸ τὴ συμπλοκὴ τῶν ἀτόμων κατὰ τὸν ἀπαρτισμὸ τῶν σωμάτων.

Τρεῖς μεγάλες προσπάθειες ἔγιναν, γιὰ νὰ γεφυρωθῇ τὸ χά-

σμα ανάμεσα στον Ἡράκλειτο καὶ στον Παρμενίδη: Τοῦ Ἐμπεδοκλῆ, τοῦ Ἀναξαγόρα καὶ τῶν Ἀτομικῶν. Ἀπὸ αὐτὲς ἡ τελευταία ἔφτασε σὲ πιὸ ὀριστικά ἀποτελέσματα καὶ ἔδωσε μιὰ πιὸ ἀνθεκτικὴ ἀπάντηση στὸ πρόβλημα τῆς οὐσίας τοῦ κόσμου, τὸ πρῶτο πρόβλημα τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ποῦ τὸ ἔθεσαν οἱ παλαιοὶ δάσκαλοι τῆς Μιλήτου.

2. ΣΟΦΙΣΤΕΣ

Ἡ ἐποχὴ τῶν Σοφιστῶν θεμελιώνεται πάνω στὴν ἀστικὴ κοινωνία ποῦ βγῆκε ὕστερα ἀπὸ τοὺς περσικοὺς πολέμους μὲ τὶς πρακτικὲς ἀνάγκες τῆς γιὰ νέα μορφή παιδείας. Οἱ Σόφιστὲς σταδιοδρομοῦν ὥς δάσκαλοι τῆς σοφίας, παίρνουν ἀπὸ τὰ πλουσιόσιπα τοὺς νεαροὺς καὶ τοὺς προετοιμάζουν γιὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς, γιὰ δύναμη καὶ πλοῦτο. Οἱ Προσωκρατικοὶ ἦταν γνήσιοι ἐρευνητές. Ἀναζητοῦσαν τὴν ἀλήθεια γιὰ χάρη τῆς ἀλήθειας. Ἐρευνοῦσαν τὴ συνάφεια τῶν πραγμάτων μέσα στὸ μακρόκοσμο καὶ τὸ μικρόκοσμο. Τὸ ἐνδιαφέρον τους δὲν εἶχε σχέση μὲ τὰ καθημερινὰ προβλήματα. Μὲ τοὺς Σόφιστὲς συμβαίνει τὸ ἀντίθετο. Αὐτοὶ παρουσιάζουν μεγάλη δημόσια δραστηριότητα καὶ τρέχουν ἀπὸ πόλη σὲ πόλη, γιὰ νὰ μεταδώσουν τὶς γνώσεις τους καὶ νὰ εἰσπράξουν ὑψηλὰ δίδακτρα. Τὰ βασικὰ ἀντικείμενα τῆς διδασκαλίας τους εἶναι: ρητορικὴ, διαλεκτικὴ, ἠθικὴ, πολιτικὴ θεωρία, ὑφολογία, μυθολογία, μουσικὴ θεωρία, ἀστρονομία, μετεωρολογία. Ὁ σκοπὸς αὐτῆς τῆς διδασκαλίας εἶναι νὰ ἐκπαιδεύσουν ἀνθρώπους, νὰ κάνουν τοὺς μαθητὲς τους ὅσο γίνεται πιὸ ἱκανοὺς στὴ σκέψη, στὸ λόγο καὶ στὴν πράξη, γιὰ νὰ ἔχουν ὅσο γίνεται μεγαλύτερη ἐπιτυχία στὴ ζωὴ.

Ὁ **Πρωταγόρας** (490/85-420/15) ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ δόγμα τοῦ Ἡρακλείτου γιὰ τὴ γενικὴ μεταβλητότητα καὶ πιστεύει ὅτι ὅλα τὰ πράγματα τοῦ κόσμου ὑπὸκεινται σὲ ἀδιάκοπη μεταβολή. Γι' αὐτό, λέει, δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε γιὰ κανένα πράγμα ὅτι εἶναι ἔτσι ἢ ἄλλιῶς, ἀλλὰ μπορούμε μόνο νὰ λέμε πῶς μᾶς φαίνεται τὸ κάθε πράγμα στὴν κάθε στιγμή, δηλαδὴ νὰ κάνωμε μόνο σχετικὲς κρίσεις, καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ μέτρο γιὰ ὅλα τὰ πράγματα.

Ὁ μηδεσισμός οδηγεῖ τὸ **Γοργία** τὸ Λεοντίνιο (483-376) στὴ ρητορική, ἀπὸ τὴν ὁποία κατασκευάζει μιὰ ἀντιλογική. Ἐδῶ ἡ σκέψη καταντᾷ ἓνα παιχνίδι δεξιολογίας μὲ λέξεις καὶ μὲ σχηματικές ἔννοιες. Μοναδικὴ πίστη τοῦ Γοργία εἶναι ἡ πίστη στὴ δύναμη τοῦ λόγου. Στὴν ἴδια γράμμη βρίσκονται ὁ **Θρασύμαχος** ὁ Χαλκηδόνιος (5ος αἰ.) καὶ ὁ **Ἀντιφῶν** ὁ Ἀθηναῖος (5ος αἰ.). Ἀπὸ αὐτοὺς ὁ πρῶτος κηρύσσει τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυροτέρου καὶ τὴν ψυχολογία τῶν παθῶν καὶ ὑποστηρίζει ὅτι μπορεῖ νὰ ξεσηκώσῃ στὴν ψυχὴ τῶν ἀκροατῶν τοῦ ὁποῖα αἰσθήματα θέλει, ἐνῶ ὁ δεύτερος λέει ὅτι μὲ τὴ δύναμη τοῦ λόγου κατέχει τὴν τέχνη τῆς ἀλυπίας. Τὸ πιὸ σημαντικό μέρος τοῦ ἔργου τοῦ Ἀντιφῶντα εἶναι ἡ θεωρία του γιὰ τὸ δίκαιο, ὅπου ὑποστηρίζει ὅτι οἱ νόμοι τοῦ Κράτους δὲν εἶναι σύμφωνοι μὲ τὴ φύση, γι' αὐτὸ καὶ ὅταν τοὺς παραβαίνει κανεὶς, χωρὶς νὰ γίνῃ ἀντιληπτός, δὲν ἔχει νὰ φοβηθῇ τίποτα, ἐνῶ ὅταν παραβαίνει τοὺς φυσικοὺς νόμους, οἱ συνέπειες εἶναι ἀναπότρεπτες.

Ἀπὸ τοὺς ἄλλους Σοφιστὲς πρέπει νὰ ἀναφέρωμε τὸν **Πρόδικο** τὸν Κεῖο (470/60-;), ποὺ τὴν ἐργασία του γιὰ τὰ συνώνυμα εἰρωνεύεται ὁ Πλάτων, τὸν **Κριτία** (460/55-403), θεῖο τοῦ Πλάτωνα καὶ ἕναν ἀπὸ τοὺς Τριάκοντα τυράννους, ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τίς μορφὲς τῶν πολιτευμάτων, τίς ἀνακαλύψεις καὶ τὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ, τὸν **Ἰππία** τὸν Ἡλεῖο (5ος αἰ.) καὶ τὸν **Ἀνώνυμο** τοῦ Ἰαμβλίου (5ος αἰ.). Ὁ Ἰππίας εἶναι ὁ ἐγκυκλοπαιδιστὴς τῆς Σοφιστικῆς. Κάνει εἰσαγωγὲς στὴ διαλεκτική, στὴ γεωμετρία, στὴν ἀστρονομία, στὴ μουσική, στὴ ρυθμική, καὶ καταπιάνεται μὲ προβλήματα θεωρίας τῆς τέχνης, προϊστορίας καὶ γλωσσολογίας. Ὁ Ἀνώνυμος εἶναι γνωστός ὡς ἐχθρὸς τῆς ἠθικῆς τοῦ κυριάρχου καὶ ὡς πρόμαχος μιᾶς κοινωνικὰ προσανατολισμένης ἠθικῆς. Στὴ θεωρία του γιὰ τὸν πολιτισμὸ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἀνάγκη γέννησε τὸ νόμο καὶ τὴ δικαιοσύνη μέσα στὴν πρώτη κιόλας συμβίωση τῶν ἀνθρώπων. Ἀντιπροσωπεύει μιὰ θετικὴ ἰδεοκρατικὴ ἠθική, γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀπόσταση ποὺ τὸν χωρίζει ἀπὸ τὴ σωκρατικὴ φιλοσοφία εἶναι μικρότερη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ χωρίζει κάθε ἄλλο σοφιστὴ ἀπὸ τὸν ἰδρυτὴ τῆς Ἀττικῆς φιλοσοφίας.

Γενικὰ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἠθικῆς ἡ περίοδος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον. Ἀπὸ τὰ

κηρύγματα που ἀκούονται τὰ πιὸ χτυπητὰ εἶναι: Ἀπὸ τὴ φύση εἴμαστε ὅλοι ἴσοι· ἡ φύση μᾶς γεννᾷ ὅλους ἐλευθέρους· τὸ πραγματικὸ δίκαιο δὲν εἶναι τὸ συμβατικὸ ἀλλὰ τὸ φυσικόν, δηλαδὴ τὸ δίκαιο τοῦ πιὸ δυνατοῦ, κοινοκτημοσύνη κλπ. Τὰ κηρύγματα αὐτὰ ξεσηκώνουν πραγματικὴ ἐπανάσταση στὴν κοινωνία τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ.

Ἡ παρουσία τῆς Σοφιστικῆς περιέχει στοιχεῖα θετικὰ καὶ ἀρνητικὰ. Ἀπὸ τὴ μιὰ ἡ Σοφιστικὴ βάζει στὸ ἐπίκεντρο τῆς μελέτης τὸν ἄνθρωπο, τὴ γνώση καὶ τὴν πράξη του, θέτει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὸ γνωσιολογικὸ πρόβλημα, θεμελιώνει τὴ διαλεκτικὴ καὶ τὴ λογικὴ, ἐγκαινιάζει τὴν ψυχολογία καὶ μελετᾷ τὴν καταγωγὴ τῆς γλώσσας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως ἡ σχετικοκρατία καὶ ὁ ὑποκειμενισμὸς τῆς ἀναφορικὰ μὲ τὴ γνώση, ἡ ἐγκεντρικότητά της στὴν πράξη συνδυασμένη μὲ τὴν ἐπαναστατικότητα τῶν πνευμάτων ἀπέναντι στοὺς κοινωνικοὺς θεσμούς, ὁ σκεπτικισμὸς καὶ ἡ ἀδιαφορία της γιὰ τὴ θρησκεία βύθιζαν τὰ πάντα στὴν ἀμφιβολία. Ἡ γνώση καὶ ἡ πράξη τοῦ ἀνθρώπου ἔμεναν μετέωρες, χωρὶς ἀντικειμενικὸ κύρος. Αὐτὸ ἔκανε ἀπαραίτητη τὴν ἐμφάνιση ἐνὸς Σωκράτη, ποὺ θὰ ἀναζητοῦσε γιὰ τὴ γνώση μιὰ ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια καὶ γιὰ τὴν πράξη ἓνα καθολικὸ μέτρο, δηλαδὴ ἓνα ἀπόλυτο καλὸ καὶ ἓνα ἀπόλυτο κακόν.

Η ΑΤΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

1. ΣΩΚΡΑΤΗΣ

Ο Σωκράτης (470-399) δὲν εἶναι οὔτε προφήτης οὔτε δάσκαλος τῆς σοφίας κατὰ τὸ πρότυπο τῶν Σοφιστῶν. Ὁ τρόπος ποὺ ἀναπτύσσει τὶς σκέψεις του εἶναι ὁ διάλογος, ποὺ τὸν ἐπιδιώκει παντοῦ, στὴν ἀγορά, στὰ ἐργαστήρια καὶ στὰ γυμναστήρια. Εἶναι ὁ μόνος δάσκαλος ποὺ δὲν παίρνει δίδακτρα. Τὸ πνεῦμα του, ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης, ἔχει δυὸ βασικὲς ιδιότητες: Πρῶτα ξέρει νὰ ρωτᾷ γιὰ πράγματα ποὺ ἀπασχολοῦν τὸν ἄνθρωπο αἰώνια καὶ ὕστερα νὰ ἐλέγχει τὴν ἀπάντηση ποὺ παίρνει καὶ νὰ κρίνῃ τὸ κύρος της. Καταδικάστηκε σὲ θάνατο γιὰ ἀθεΐα, εἰσαγωγή νέων θεῶν καὶ διαφθορὰ τῆς νεολαίας. Ὅμως τὸ πέρασμά του ἄφησε τὴν ἐντύπωση μιᾶς προσωπικότητας κυριαρχημένης ἀπὸ μιὰ «δαίμονική» δύναμη, μιᾶς προσωπικότητος ποὺ μὲ τὸ παράδειγμα, μὲ τὴν προτροπή, μὲ τὸ ἥθος της ξυπνοῦσε μέσα στοὺς ἀνθρώπους, κατὰ ἓνα μοναδικὸ τρόπο, τὴν ἀνάγκη γιὰ μιὰ ὁλότελα νέα ζωή.

Ὅπως οἱ Σοφιστὲς ἔτσι καὶ ὁ Σωκράτης πατὰ στὸ ἔδαφος τοῦ «διαφωτισμοῦ». Ἡ στάση του ἀπέναντι στὶς καθιερωμένες ἀντιλήψεις εἶναι ἐκείνη τοῦ κριτικοῦ στοχασμοῦ. Καὶ ὅμως ὑπάρχει τεράστια διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ Σωκράτη καὶ στοὺς Σοφιστὲς. Ἐνῶ οἱ Σοφιστὲς μὲ τὸ σκεπτικισμό τους βάζουν σὲ κίνδυνο ὁλόκληρη τὴ γνώση, τὴν ἠθικότητα καὶ γενικὰ τὶς βάσεις τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ Σωκράτης ζεῖ μὲ τὴν πεποίθηση ὅτι ὑπάρχει ἀπόλυτη ἀλήθεια, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὶς εἰκασίες καὶ τὶς δοξασίες τόσο τοῦ ἀτόμου ὅσο καὶ τῆς μάζας, ὅτι αὐτὴ ἡ ἀλήθεια εἶναι προσιτὴ μὲ τὸν ὀρθὸ λόγον καὶ ὅτι στὸ λογικὸ εἶναι οἱ νόμοι, ποὺ διέπουν τὴ σκέψη καὶ τὴν ἀληθινὴ γνώση.

Ὁ Σωκράτης ἀνακαλύπτει στοὺς νόμους τοῦ λογικοῦ ἓναν ὁλότελα καινούργιον κόσμον, ποὺ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν αἰσθήσεων καὶ τῶν προσωπικῶν ἀπόψεων τοῦ καθενός. Μὲ τὴν ἀνακάλυψή αὐτὴ ξεπερνιέται ἡ αἰσθησιοκρατία καὶ ἡ σχετι-

κοκρατία τῶν Σοφιστῶν καὶ σώ-
ζεται ἡ ἐπιστήμη ἢ, καλύτερα,
θεμελιώνεται πραγματικὰ γιὰ
πρῶτη φορά. Γιατὶ ἀκριβῶς γιὰ
πρῶτη φορά ἐδῶ θεμελιώνεται ἡ
ἴδια ἡ ἔννοια τῆς γνώσεως.

Ὁ Σωκράτης ἐπιβάλλει γιὰ
πρῶτη φορά τὴ διάκριση ἀνά-
μεσα στὴ γνώση καὶ στὴ γνώμη.
Πραγματικὴ γνώση εἶναι ἐκεῖνη
ποὺ θεμελιώνεται μὲ ἔννοιες.
Πρῶτος ὁ Σωκράτης ἀνακαλύ-
πτει τὶς ἔννοιες, ποὺ ἰσχύουν
στὸν ἴδιο βαθμὸ γιὰ κάθε σκε-
πτόμενο ἄνθρωπο, καὶ ἔτσι γί-
νεται ὁ θεμελιωτὴς τῆς ἐπιστή-
μης τοῦ γενικοῦ, τῆς Λογικῆς.

Ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Σωκράτη
εἶναι ὁ πρόδρομος τῆς ἠθικῆς
του. Μὲ τὴ μέθοδο τῆς διαλε-
κτικῆς ὁ Σωκράτης γίνεται ὁ θε-
μελιωτὴς μιᾶς αὐτόνομης ἠθι-
κότητας, ποὺ βασίζεται ἀπο-
κλειστικὰ στὴ Λογικὴ. Μὲ αὐτὸ
τὸν τρόπο ἡ Ἠθικὴ ἀποδεσμεύ-
εται γιὰ πρῶτη φορά ἀπὸ τὴν
τερατώδη δύναμη τῆς συνή-
θειας καὶ ἀπὸ τὴν πατροπαρα-
δοτὴ θρησκευτικότητα καὶ κα-
τοχυρώνεται ἀσφαλέστερα ἀπὸ
κάθε ἄλλη φορά. Ὁ Σωκράτης
κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν πίστη σὲ
ἓνα ἀπόλυτο καλὸ καὶ ἓνα ἀπό-
λυτο κακό. Ἔτσι ἀναγνωρίζει
ἓναν ἠθικὸ νόμο, ποὺ στέκει

Σωκράτης



πάνω απ' όλα τὰ άτομα καὶ εἶναι ὁλότελα ἀνεξάρτητος ἀπὸ αὐτά.

Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄμεση ἠθικὴ συνείδηση τοῦ Σωκράτη ξεπηδᾷ ἡ ἔννοια τοῦ καθήκοντος, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος ἔχει νὰ διαλέξῃ κάθε στιγμὴ ἀνάμεσα στὸ καλὸ καὶ στὸ κακὸ. Ὁ ἠθικὸς νόμος σημαίνει ὅτι σὲ κάθε περίπτωσι πρὲπει νὰ ἀκολουθοῦμε χωρὶς παρεκκλίσεις τὴ λογικὴ ἐκείνη γραμμὴ, ποὺ μᾶς φαίνεται ἡ καλύτερη ὕστερα ἀπὸ λογικοὺς συλλογισμοὺς. Κανένας, λέει ὁ Σωκράτης, δὲν κάνει λάθος ἀπὸ ἐπίγνωση. Κανένας δὲν διαλέγει ἀπὸ ἐπίγνωση τὸ βλαβερό. Αὐτὸς ποὺ ἔχει τὴ σωστὴ ἐποπτεία θὰ ἐνεργήσῃ σωστά. Καὶ ἀφοῦ ἡ ἀρετὴ βασίζεται στὴ γνῶσι, πρὲπει νὰ εἶναι καὶ διδακτὴ.

Ἀλλὰ τί εἶναι καλὸ; Τί εἶναι ἀληθινὰ ὠφέλιμο; Ἡ ὁμορφιὰ καὶ ὁ πλοῦτος, ἡ δύναμη καὶ ἡ δόξα, ἡ σωματικὴ ἀλκὴ καὶ οἱ ἡδονὲς τῶν αἰσθήσεων, ποὺ μέσα στὴν ἑλληνικὴ λαϊκὴ συνείδηση φαντάζουν σὰν τὰ πιὸ ἀξιοζήλευτα ἀγαθὰ, γιὰ τὸ Σωκράτη δὲν εἶναι τίποτα μπροστὰ πρὸς τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Σωκράτης ἔχει ἀνακαλύψει τὴν ἀσύγκριτὴ ἀξία τῆς ψυχῆς μπροστὰ σὲ ὅλα τὰ ἀγαθὰ. Ἀπὸ ἐδῶ προκύπτει γιὰ τὸ Σωκράτη καὶ ἡ θεμελιακὴ σημασία τῆς ἀγωγῆς, ἀφοῦ ἡ σωστὴ ἀγωγή δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ συνειδητὴ διακονία τῆς ψυχῆς.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη σημαίνει ἐκπληκτικὴ ἐσωτερικευση τοῦ ἀνθρώπου. Μὲ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ νοητοῦ κόσμου καὶ τῆς ἠθικῆς ἀξίας του ἀπὸ τὸ Σωκράτη ἀρχίζει νέα φάσις τῆς πνευματικῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ ἠθικὴ τοῦ Σωκράτη, μὲ ὅλη τὴν αὐστηρότητα καὶ τὴν ἀκεραιότητά της, δὲν ἔχει τίποτα τὸ ἀσκητικόν, γιατί ποτὲ δὲν παραγνωρίζει τὴν ἀνθρώπινη φύσι. Οὔτε τὴν καταπιέζει οὔτε τὴ διαστρέφει. Τὴν κατευθύνει μόνο, μὲ βάση τὴ λογικὴ, στὸν ἀληθινὸ προορισμό της.

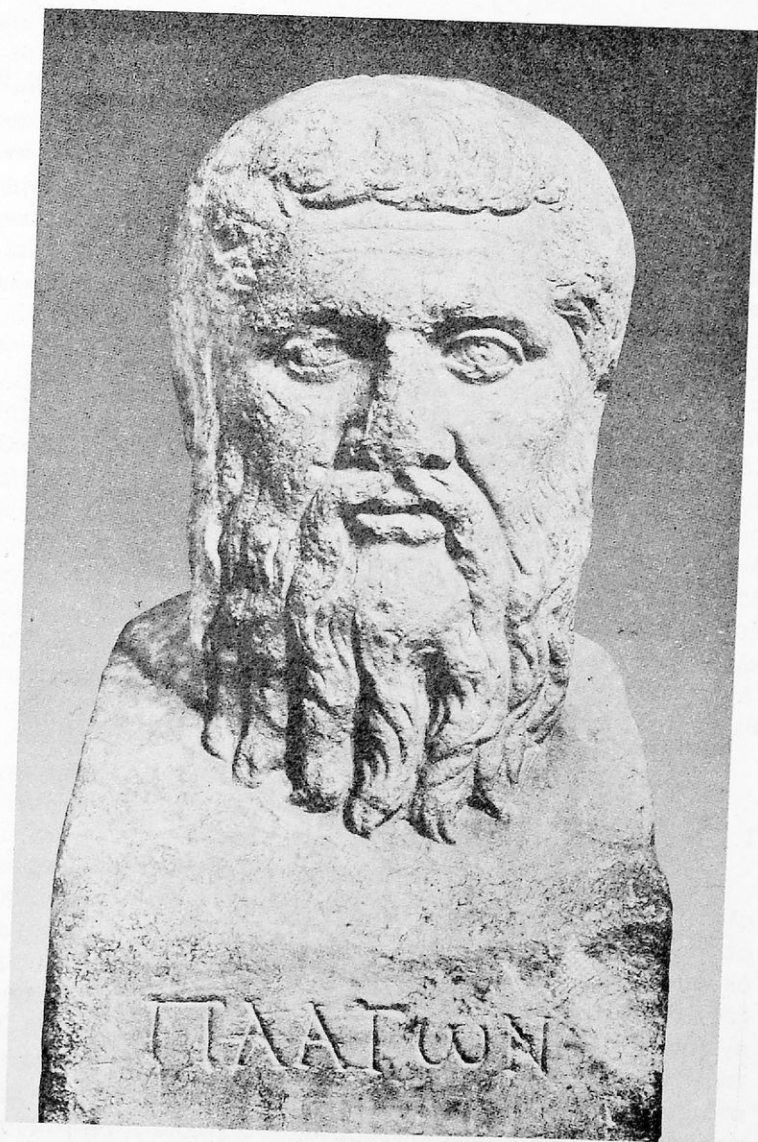
Χωρὶς ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης νὰ ἐπιδιώξῃ τὴν ἱδρυση σχολῆς, ὀρισμένοι μαθητὲς του ἱδρυσαν σχολὰς, ποὺ ἔχουν τὸ χαρακτηριστὴρ τῆς προσωπικότητάς τοῦ καθενὸς καὶ ποὺ ξεκινοῦν, λίγο ἢ πολὺ, ἀπὸ τὶς ιδέες τοῦ μεγάλου δασκάλου, ἀλλὰ τὶς ἀναπτύσσουν μονόπλευρα καὶ τὶς συνδέουν μὲ ἄλλες, κυρίως σοφιστικές. Οἱ κυριώτερες ἀπὸ αὐτὰς τὶς σχολὰς εἶναι ἡ Μεγαρικὴ μὲ ἐξέχουσες μορφὰς τὸν Εὐκλείδη καὶ τὸ Στίλπωνα, ἡ Κυνικὴ μὲ τὸν Ἀντισθένη καὶ τὸ Διογένη καὶ ἡ Κυρηναϊκὴ μὲ τὸν Ἀρίστιππο.

2. ΠΛΑΤΩΝ

Ὁ Πλάτων (427-347), ἀπὸ ἀριστοκρατική οἰκογένεια τῶν Ἀθη-
νῶν, ἔζησε τὰ νεανικά του χρόνια κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸ πό-
λεμο, ὅταν ὁ χρυσοῦς αἰὼν ἦταν πιά ἀνάμνηση, γεύτηκε τὴν
πίκρα τῆς ἡττας τῆς πατρίδας του καὶ τῆς ἐθνικῆς συμφορᾶς μὲ
τὴ συνείδηση τοῦ θρεμμένου ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς κλασσικῆς τρα-
γωδίας, γνώρισε ἀπὸ τὸν Κρατύλο τὴ φιλοσοφία τοῦ Ἡρακλεί-
του, ἀλλὰ τὴν ἀληθινὴν πνευματικὴ ἀφύπνισή του τὴν ἔζησε, ὅταν
συναντήθηκε μὲ τὸ Σωκράτη, ποῦ ὁ ἥρωικὸς θάνατός του τὸν
συγκλόνισε ὥς τις ρίζες τῆς ὑπαρξέας του καὶ τὸν ὁδήγησε στὴν
ἀπόφαση νὰ ζήσει καὶ νὰ δράσει σύμφωνα μὲ τὸ φωτεινὸ παρά-
δειγμα ἐκείνου. Ταξίδεψε στὴν Αἴγυπτο, στὴν Κυρήνη καὶ στὴν
Κάτω Ἰταλία καὶ ἀντάλλαξε σκέψεις μὲ πολλοὺς σοφοὺς. Τὰ κυ-
ριώτερα ἔργα του, ὅλα σὲ μορφὴ διαλόγου, εἶναι τὸ «Συμπό-
σιον», ὁ «Φαῖδων», ὁ «Φαῖδρος», ἡ «Πολιτεία», ὁ «Παρμενί-
δης», ὁ «Θεαίτητος», ὁ «Σοφιστής» καὶ οἱ «Νόμοι». Στὸ περι-
βάλλον τῆς σχολῆς του, τῆς Ἀκαδημίας, ἀνήκουν ὁ ἀνιψιὸς του
Σπεύσιππος, ὁ Ξενοκράτης, ὁ Φίλιππος ὁ Ὀπούντιος, ὁ Ἡρα-
κλείδης, ὁ Εὐδόξος ὁ Κνίδιος καὶ ὁ πιὸ μεγαλοφυῆς ἀπ' ὅλους, ὁ
Ἀριστοτέλης, πού, παρὰ τὸ ὅτι οἰκοδόμησε δικό του σύστημα,
θεωρεῖται ὁ πιὸ αὐθεντικὸς πλατωνικὸς.

1. Οἱ ἰδέες καὶ ἡ ψυχὴ

Ἡ θεωρία τῶν ἰδεῶν ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα ὁλόκληρης τῆς
πλατωνικῆς φιλοσοφίας. Ὁ Πλάτων ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν πεποίθηση
ὅτι τὶς ἔννοιες ἡ ψυχὴ πρέπει νὰ τὶς εἶχε δεχθῇ μέσα της, πρὶν
ἀκόμα δεθῇ μὲ τὸ σῶμα, σὲ μιὰ προσωματικὴ περίοδο τῆς ὑπάρ-
ξεώς της. Ἔτσι ὅλη ἡ γνώση μας καὶ κάθε μάθηση δὲν εἶναι παρὰ
ἀνάμνηση τῶν ὅσων εἶχε δεῖ ἡ ψυχὴ μας στὴν προσωματικὴ ζωὴ
της. Ἡ ψυχὴ ξαναθυμᾶται ὅσα εἶχε ξεχάσει μὲ τὴν εἴσοδό της
στὸ σῶμα. Ἡ ναρκωμένη μνήμη ξυπνᾷ, ὅταν βλέπη πράγματα
ποῦ μοιάζουν ἢ καὶ ποῦ διαφέρουν ἀπὸ τὶς ἄλλοτε γνωστές της
ὑπερκόσμιες μορφές. Ἔτσι π.χ. ἡ θέα μιᾶς ωραίας μορφῆς ξυπνᾷ



Πλάτων

στην ψυχή την ανάμνηση του πρωταρχικά ωραίου, που κάποτε είχαμε δεῖ, καὶ μᾶς γεμίζει με ἀκατανίκητη νοσταλγία πρὸς τὸ αἰώνιο ἀρχέτυπο. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιὰ ἐξηγεῖται καὶ ἡ καταγωγή τῆς ἀληθινῆς ἀγάπης, τοῦ «πλατωνικοῦ ἔρωτα», ποὺ δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν πόθο τῆς ψυχῆς γιὰ τὸ αἰώνιο, ἀπὸ τὸν ἀγῶνα τῆς νὰ γνωρίσῃ τὰ πραγματικὰ ὄντα καὶ νὰ τὰ ἀπομιμηθῇ σ' αὐτὴ τὴ ζωῇ, δηλαδὴ νὰ τὰ πραγματοποιήσῃ, ὅσο γίνεται.

Γιὰ τὴ γνώση τῶν ἀληθινῶν ὄντων ἡ ψυχή θὰ ἀσκηθῇ με τὴ διαλεκτική, ποὺ ἀποστολὴ τῆς ἔχει νὰ ἀναζητήσῃ τὶς ἐννοιες, νὰ τὶς ξεχωρίσῃ με σαφήνεια καὶ νὰ προσδιορίσῃ τὶς σχέσεις ἀνάμεσά τους. Γιατὶ μόνο ἡ διαλεκτικὴ μπορεῖ νὰ θεωρήσῃ τὰ διάφορα σκόρπια πράγματα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου σὲ ἐνιαίᾳ μορφή. Ἀλλὰ τὰ ἀληθινὰ ὄντα εἶναι μόνο τὰ ἀρχέτυπα τῶν αἰσθητῶν ὄντων, δηλαδὴ οἱ ἰδέες. Ἐπομένως μόνο ἀπὸ αὐτὲς μπορούμε νὰ ἔχουμε ἀληθινὴ γνώση, ἀληθινὴ ἐπιστήμη. Οἱ ἰδέες εἶναι αὐτὰ ποὺ οἱ μεταγενέστεροι ὀνόμασαν ἐννοιες, με τὴ διαφορὰ ὅτι οἱ ἰδέες γιὰ τὸν Πλάτωνα εἶναι ὀντότητες αἰώνιες, με πραγματικὴ ὑπόσταση, ἔξω ἀπὸ κάθε σωματικότητα, ὁλότελα ἀδέσμευτες ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη σκέψη. Ἀντίθετα ἀπὸ τὰ ἀπατηλὰ φαινόμενα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, αὐτὲς μόνο εἶναι τὰ ὄντα, δηλαδὴ αὐτὲς μόνο εἶναι πραγματικές. Τὰ μεταβλητὰ φαινόμενα τοῦ κόσμου ἔχουν τὴν αἰτία τους σ' αὐτὰ τὰ ἀμετάβλητα ὄντα.

Ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι τὸ σύνολο ὅλων τῶν αἰτίων, ὁ ἀπόλυτος σκοπὸς τοῦ κόσμου καὶ ὁ ἔσχατος λόγος του. Εἶναι ἡ αἰτία ὅχι μόνο γιὰ τὴ γνώση, γιὰ τὸ νοῦ καὶ γιὰ τὸ ὅτι οἱ ἰδέες εἶναι προσεῖτες στὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ εἶναι τῶν ἰδεῶν, ἐνῶ ἡ ἴδια δὲν εἶναι τὸ εἶναι, ἀλλὰ εἶναι «ἐπέκεινα τοῦ εἶναι», δηλαδὴ αὐτὴ καὶ μόνη εἶναι ὁ δημιουργικὸς λόγος τοῦ παντός, καὶ τοῦ αἰσθητοῦ καὶ τοῦ νοητοῦ κόσμου.

Με τὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν εἶναι ἀξεχώριστα δεμένη ἡ θεωρία τῆς ψυχῆς. Τὸν βασικὸ μύθο τῆς ψυχῆς ὁ Πλάτων τὸν ὀφείλει στὸ μυστικισμό. Σύμφωνα με αὐτὸν ἡ ψυχή τοῦ ἀνθρώπου ἔχει θεία καταγωγή, ἀλλὰ, ὕστερα ἀπὸ κάποιο παράπτωμά της ἢ σύμφωνα με κάποιο νόμο τοῦ κόσμου, ὑποχρεώθηκε νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸ νοητὸν κόσμον καὶ νὰ ἔλθῃ στὸν αἰσθητό, νὰ κατοικήσῃ μέσα σ'

ένα σῶμα, ἀπ' ὅπου ἐλευθερώνεται μὲ τὸ θάνατο, ὁπότε τὸ δικαστήριο τῶν νεκρῶν κρίνει τὴ συμπεριφορὰ τῆς καὶ ἀποφασίζει ἂν θὰ μείνῃ ἐλεύθερη νὰ ξαναγυρίσῃ κοντὰ στὸ θεὸ ἢ ἂν θὰ ξαναμπῇ σὲ νέα σώματα, ἀνθρώπων ἢ ζώων, ἀνάλογα μὲ τὰ κρίματά τῆς, ὥσπου νὰ ἐξαγνισθῇ ὁλότελα. Σ' αὐτὴ τὴν ἐννοια τῆς ψυχῆς ὁ Πλάτων προσθέτει δυὸ θεμελιακὰς ιδιότητες: Ἡ ψυχὴ ἔχει τὴν ἰκανότητα ἀπὸ τῆ μιὰ νὰ γνωρίζῃ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ κινῇ τὰ πράγματα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Ἀλλὰ τὸ πιὸ σπουδαῖο εἶναι ἡ νοητικὴ δύναμή τῆς. Μόνο σ' αὐτὴ χρωστᾷ τὴ μοναδικὴ ἀξία τῆς καὶ μόνο μὲ αὐτὴν ἡ ψυχὴ μπορεῖ νὰ ἔλθῃ σὲ σχέση μὲ τὰ αἰώνια, τὰ ἀληθινὰ ὄντα, τὶς ἰδέες.

Ἡ ψυχὴ ἔχει ἰδιότυπη θέσθ ἀνάμεσα στὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν καὶ στὸν κόσμον τῶν φαινομένων. Ἐχει θεία καταγωγὴ, εἶναι συγγενικὴ μὲ τὶς ἰδέες, δὲν εἶναι ὅμως ἰδέα, ἀλλὰ ἀπὸ ὅλα τὰ πράγματα τοῦ κόσμου εἶναι τὸ μόνο ποὺ μοιάζει μὲ αὐτές. Τὸ νὰ γνωρίζῃ τὸ θεῖο γιὰ τὴν ψυχὴ ποὺ ἔχει θεία καταγωγὴ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ γίνεται καὶ ἡ ἴδια θεία. Ἡ γνώση τοῦ αἰωνίου ἀπὸ αὐτὴν σημαίνει τὴ δική τῆς θεοποίηση («ὁμοίωσις θεῷ»). Τὸ νὰ γνωρίζῃ κανεὶς τὸ ὁμορφο, τὸ καλὸ, τὸ δίκαιο, γιὰ τὸν Πλάτωνα, ὅπως καὶ γιὰ τὸ Σωκράτη, σημαίνει νὰ γίνεται ὁ ἴδιος ὁμορφος, καλὸς καὶ δίκαιος, καὶ μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο νὰ πλησιάζῃ, ὅσο γίνεται περισσότερο, τὸ θεό. Αὐτὸ βέβαια τὸ πετυχαίνει ὁποῖος μπορεῖ νὰ γνωρίσῃ τὴν ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ. Ἐτσι ἡ γνώση τοῦ αἰωνίου, ἡ πιὸ ἀνώτερη ἐπιστήμη, εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἡ πιὸ ὑψηλὴ θρησκεία.

2. Ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ πολιτεία

Ὅπως ὁ Σωκράτης ἔτσι καὶ ὁ Πλάτων πιστεύει ὅτι ὁποῖος γνωρίζῃ τὸ καλὸ, εἶναι καλὸς καὶ πράττει καλὰ, καὶ ὅτι ἐπομένως κανένας δὲν εἶναι κακὸς θεληματικά, ἀλλὰ μόνο ἀπὸ ἄγνοια. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ πλατωνικὴ ἠθικὴ ἐρμηνεύεται μέσα ἀπὸ τὴ θεωρίαν τῶν ἰδεῶν. Ἐτσι πραγματικὴ ἀρετὴ βασίζεται πάνω σὲ πραγματικὴ γνώση, ἀλλὰ πραγματικὴ γνώση εἶναι μόνο ἡ γνώση τῶν ἰδεῶν. Αὐτὸ ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ οὐσία τῆς ἀρετῆς, ποὺ πρέπει νὰ θεωρητῇ ἐνιαία, δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴ γνώση τοῦ

καλοῦ. Στὴν ἀρετὴ δίδομε διάφορα ὀνόματα, ἀνάλογα μὲ τὸν τομέα ὅπου ἀναφέρεται αὐτὴ ἡ γνώση καὶ ἡ σχετικὴ μὲ αὐτὴν πράξις. Γι' αὐτὸ ὅποιος κατέχει μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὰς ἀρετὰς, μπορεῖ νὰ κατακτῇ καὶ τὶς ἄλλες. Στὸ πολυθρύλητο ἐρώτημα ἂν ἡ ἀρετὴ εἶναι διδακτὴ ὁ Πλάτων, μὲ τὴν εὐχέρεια ποὺ τοῦ δίνει ἡ θεωρία τῶν ἰδεῶν, ἐκφράζει τὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι διδακτὴ, ἀρκεῖ νὰ βρεθῇ ὁ κατάλληλος δάσκαλος.

Ὁ Πλάτων πιστεύει ὅτι ὁ πραγματικὸς πολιτικὸς εἶναι ἐκεῖνος, ποὺ γιὰ πιὸ ὑψηλὸ σκοπὸ ἔχει τὴ βελτίωση τῶν συμπολιτῶν του, γιατί ὁ ἀνώτερος σκοπὸς τοῦ κράτους δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὴν πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ προαγωγὴ τῶν πολιτῶν. Στὸν ἰδανικὸ γιὰ τὸν Πλάτωνα τύπο κράτους ἰσχύει ἡ ἀρχὴ τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ ὅτι κάθε πολίτης κάνει τὴν ἐργασία ποὺ ταιριάζει στὴ φύση του. Ὁ πληθυσμὸς αὐτοῦ τοῦ κράτους διαιρεῖται σὲ τρεῖς τάξεις: Ἐπαγγελματίες, φύλακες καὶ ἄρχοντες. Ἡ τάξις τῶν πρώτων εἶναι ἡ μεγαλύτερη. Αὐτὴ μὲ τὴν ἐργασία τῆς συντηρεῖ καὶ τὶς ἄλλες. Ἡ δεύτερη τάξις ἔχει ἀποστολὴ νὰ προστατεύῃ τὸ σύνολο ἀπὸ ἐξωτερικοὺς ἐχθροὺς καὶ ἀπὸ ἐσωτερικὰς ἀναστατώσεις. Ἡ τρίτη τάξις, ποὺ δημιουργεῖται μὲ ἐιδικὴ ἀγωγή καὶ αὐστηρὴ ἐπιλογὴ ἀπὸ τὴ δευτέρην, ἔχει ἀποστολὴ νὰ κυβερνᾷ.

Ὁποῖος θέλει νὰ γίνῃ σωστὸς φύλακας, χρειάζεται διπλὴ ἀγωγή: Μουσικὴ ἀγωγή καὶ γυμναστικὴ ἀγωγή. Μὲ τὴν πρώτη, ποὺ ἀναφέρεται σὲ ὅλες γενικὰ τὶς πνευματικὰς ἐπιδόσεις, ὁ φύλακας γίνεται δυνατὸς στὴ γνώση. Μὲ τὴ δεύτερη γίνεται δυνατὸς στὴ βούλησιν. Στὴ μουσικὴ ἀγωγή ἀνήκει τόσο ἡ μουσικὴ καὶ ἡ ρυθμικὴ ὅσο καὶ ἡ αὐτοκυριαρχία καὶ ἡ γενναιότητα. Ἡ μουσικὴ ἀγωγή ὀλοκληρώνεται μὲ τὴ γυμναστικὴ ἀγωγή, ποὺ ὁ ἀληθινὸς σκοπὸς τῆς δὲν εἶναι τόσο ἡ αὔξησις τῶν σωματικῶν δυνάμεων ὅσο ἡ χαλύβδωσις τῆς βουλήσεως. Μόνο ἡ συνδυασμένη ἐπίδρασις τῆς μουσικῆς καὶ τῆς γυμναστικῆς ἀγωγῆς πάνω στὸ βουλευτικὸ καὶ στὸ λογικὸ μποροῦν νὰ δημιουργήσουν ἕναν καλὸ συνδυασμὸ αὐτῶν τῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς. Τὸ λογικὸ τρέφεται καὶ δυναμώνει μὲ τὴν ποίησιν καὶ μὲ τὴν ἐπιστήμην. Ἀλλὰ καὶ τὸ βουλευτικὸ μὲ τὴ μουσικὴ καὶ τὸ ρυθμὸ μετριάζεται καὶ ἐξευγενίζεται. Τελικά, μόνο μὲ ἕνα ὅσο γίνεται πιὸ καλὸ

κράμα από τὰ ἀξιώματα τῆς μουσικῆς καὶ τῆς γυμναστικῆς ἀγωγῆς μπορεῖ νὰ πετύχῃ ὁ ἄνθρωπος τὴν τέλεια δυνατὴ μόρφωση καὶ τὴν ἁρμονία τοῦ εἶναι του.

Γιὰ νὰ μὴ χρησιμοποιοῦν οἱ φύλακες τὴ δύναμή τους γιὰ προσωπικὰ ὀφέλη καὶ γιὰ νὰ ρυθμίζεται ἡ σκέψη καὶ ἡ πράξη τους μὲ γνώμονα μόνο τὸ καλὸ τοῦ συνόλου, πρέπει νὰ μὴν ἔχουν ἰδιοκτησία. Ὡς πολεμιστὲς θὰ μένουν στὸ στρατόπεδο καὶ ἐκεῖ θὰ σιτίζονται. Ἡ τάξη τῶν ἐπαγγελματιῶν θὰ τοὺς συντηρῇ. Ἡ πόρτα τους πρέπει νὰ εἶναι ἀνοιχτὴ σὲ κάθε πολίτη. Ἀπὸ τὴν τάξη τῶν φυλάκων προέρχονται καὶ οἱ φιλόσοφοι-κυβερνήτες, οἱ ἄρχοντες τοῦ κράτους. Ἡ δύναμη τῶν ἀρχόντων εἶναι ἀπεριόριστη καὶ ὑπηρετεῖ μόνο τὴν κοινὴ ὠφέλεια. Αὐτοὶ μόνο ἔχουν τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν εὐτυχία τοῦ συνόλου. Γι' αὐτὸ ἡ ἐπιλογή καὶ ἡ μόρφωση τῶν ἀρχόντων ἔχει πάρα πολὺ μεγάλη σημασία. Ὅποιος θέλει νὰ κυβερνήσῃ, πρέπει νὰ ἔχῃ στὸν ἀνώτατο βαθμὸ ἀνεπτυγμένες τὶς ἀρετὲς ποὺ διακρίνουν τοὺς φύλακες.

Σκοπὸς τοῦ κράτους δὲν εἶναι ἡ εὐτυχία τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης τάξεως, ἀλλὰ τὸ καλὸ τοῦ συνόλου. Αὐτὸς ποὺ εἶναι ταγμένος νὰ ἐπαγρυπνῇ γι' αὐτό, πρέπει νὰ προσέχῃ νὰ μὴν εἰσχωρήσουν στὸ κράτος οὔτε ὁ πλοῦτος οὔτε ἡ φτώχεια, γιατί αὐτὰ μποροῦν νὰ καταστρέψουν τὴν ἐνότητα τοῦ συνόλου. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο πρέπει νὰ μὴν ἀφήνῃ νὰ μεγαλῶνῃ πολὺ τὸ κράτος, δηλαδὴ νὰ αὐξάνῃ ὑπερβολικὰ σὲ πληθυσμό. Ἐνα ἄλλο σπουδαῖο καθήκον τῶν ἀρχόντων εἶναι ἡ ρύθμιση τῆς κοινωνικῆς στάθμης. Μὲ βάση τὴν ἐξέταση τῶν προτερημάτων κάθε ἀγοριοῦ ἢ κοριτσιοῦ, οἱ ἄρχοντες μποροῦν νὰ μεταθέτουν τὰ παιδιὰ καὶ τῶν τριῶν κοινωνικῶν τάξεων ἀπὸ τὴ μιὰ στὴν ἄλλη. Μοναδικὸ κριτήριον γι' αὐτὴ τὴν ἀνακατάταξη πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἰδιαίτερη φύση τοῦ κάθε παιδιοῦ. Ἀλλὰ τὸ πιὸ σπουδαῖο ἔργο τῶν ἀρχόντων εἶναι ἡ φροντίδα γιὰ ὅλη τὴν ἀγωγή τῆς γενιᾶς ποὺ μεγαλῶνει.

Ὀλόκληρο τὸ οἰκοδόμημα τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνα χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἄκρατο ἰδεαλισμό, μὲ ἄλλα λόγια ἀπὸ τὴν πίστη στὴ δύναμη τῶν ἰδεῶν, στὴ διδακτὴ ἀρετὴ καὶ στὴν ἐμφυτὴ καλοσύνη τοῦ ἀνθρώπου, καὶ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀριστοκρατία τῆς εὐφυΐας καὶ τῆς ἀρετῆς, βασιλείο τῶν ἀρίστων, δηλαδὴ τῶν φιλοσόφων-βασιλέων, ποὺ μὲ τὴ σοφία τους καὶ μὲ

τὸ ἥθος τους ἐκφράζουν τὶς ἀξίες τοῦ λαοῦ τους στὸν πιὸ ὑψηλὸ βαθμὸ.

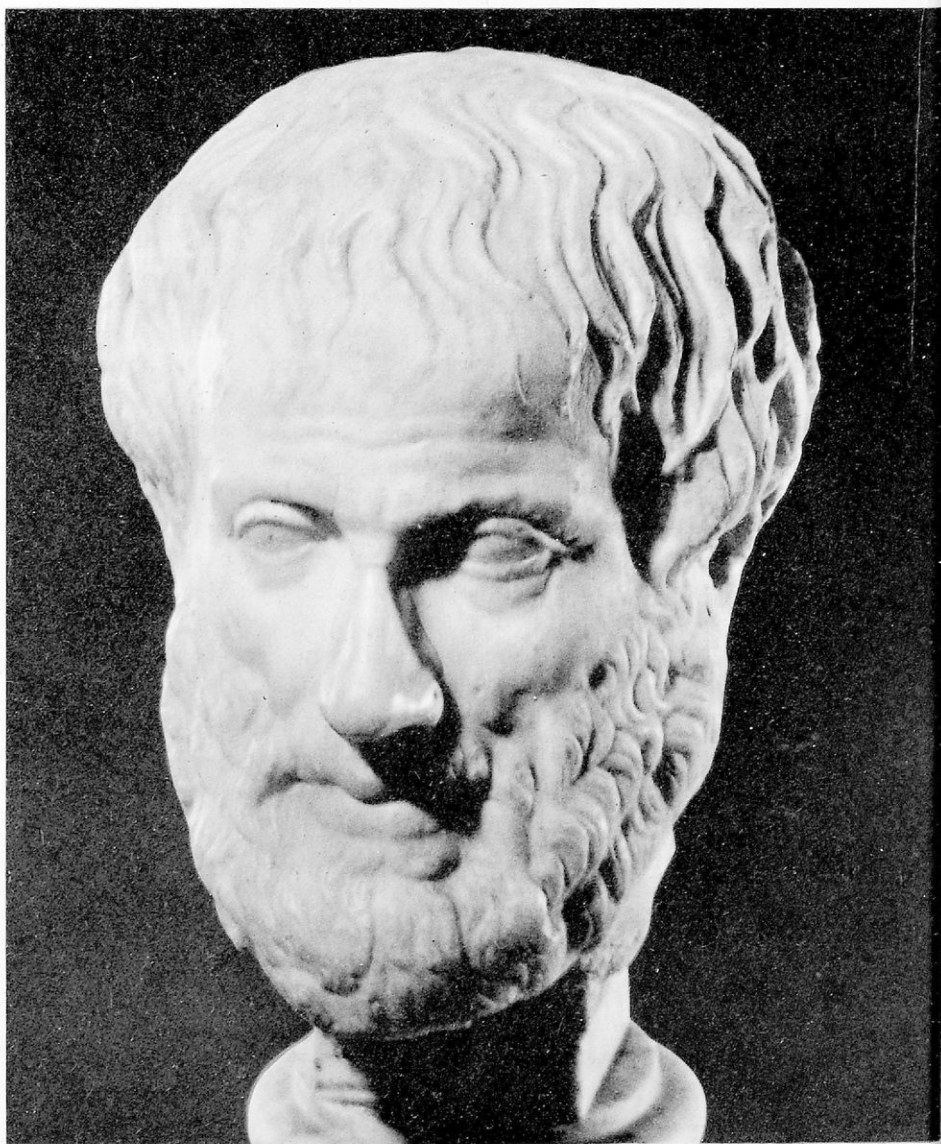
3. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

Μαθητὴς τοῦ Πλάτωνα γιὰ 20 ὁλόκληρα χρόνια ὁ **Ἀριστοτέλης** (384-322), ἔγινε δάσκαλος τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ ἰδρυτὴς τοῦ Περιπάτου, σχολῆς, ποὺ ἡ ἀκτινοβολία της ξεπέρασε ὅλες τὶς ἄλλες καὶ ἀπὸ ὅπου βγῆκαν ὁ Θεόφραστος, ὁ Εὐδήμος, ὁ Δικαίαρχος, ὁ Ἀριστόξενος καὶ ὁ Στράτων, φιλόσοφοι ποὺ διακρίθηκαν καὶ στὶς εἰδικὲς ἐπιστῆμες. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ὁ πρῶτος συστηματικὸς νοῦς τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ πατέρας πολλῶν ἐπιστημῶν. Τὰ ἔργα του τὰ διακρίνομε σὲ λογικά, μεταφυσικά, φυσικά, ἠθικά καὶ πολιτικά. Ἡ μέθοδός του εἶναι διαλεκτική, ἐφ' ὅσον ἐπιδιώκει νὰ ἀναλύσῃ τὶς ἔννοιες, καὶ ἐμπειρική, ἐφ' ὅσον ἐπιδιώκει μὲ τὴν παρατήρηση νὰ δημιουργήσῃ πλατεῖα βάση γιὰ τὸ οἰκοδόμημα τῆς φιλοσοφίας. Ταυτόχρονα ὁλόκληρη ἡ σκέψη του εἶναι προσανατολισμένη ἱστορικά, δηλαδή κατανοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, καὶ μάλιστα πρῶτος αὐτός, ὅτι ἡ γνώση ἔχει μπροστὰ καὶ πίσω της ἐξέλιξη καὶ ὅτι ὁ ἴδιος βρίσκεται ἰσὶ ἐνὰ σημεῖο τῆς ἐξελικτικῆς γραμμῆς. Γι' αὐτὸ στοὺς προβληματισμούς του συνυπολογίζει καὶ τὶς ἀπόψεις τῶν προδρόμων του καὶ τὶς ἐπεξεργάζεται μὲ κριτικὴ εὐθύνη, ὥστε ἡ διδασκαλία του νὰ ἀποτελῇ συνέχεια τῶν προβλημάτων καὶ ἀπάντησιν στὶς σχετικὲς ἀπορίες.

1. Ἡ Λογικὴ καὶ ἡ Μεταφυσικὴ

Ἡ Λογικὴ εἶναι προσωπικὸ δημιούργημα τοῦ Ἀριστοτέλη. Γι' αὐτὸν δὲν εἶναι κλάδος τῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ προπαιδευτικὴ γνώση τῶν μορφῶν τοῦ στοχασμοῦ καὶ τῶν νόμων του, ὄργανο τῆς φιλοσοφίας.

Ἐννοία κατὰ τὴν ἀριστοτελικὴ Λογικὴ εἶναι τὸ ἀντίκρουσμα τῆς οὐσίας ἐνὸς πράγματος, ἐνῶ κρίσις εἶναι ἡ πρόταση ποὺ συνδέει ἢ χωρίζει τὶς ἔννοιες μὲ τρόπο ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα καὶ συμπέρασμα ἢ πρόταση ποὺ



Ἀριστοτέλης

προκύπτει από άλλες δεδομένες προτάσεις ως κάτι νέο, δεδομένο και υποχρεωτικό για τη νόηση, χωρίς αυτό το νέο να χρειάζεται καινούργια θεμελίωση.

Ὁ Ἀριστοτέλης χωρίζει τὸ συνηθισμένο συμπέρασμα ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ ἀπόδειξη, ποὺ εἶναι συμπέρασμα βγαλμένο ἀπὸ προηγούμενες ἀναγκαῖες προτάσεις, καὶ διακρίνει τὴ διαδικασία γιὰ τὴν ἀπόδειξη σὲ ἀποδεικτικὴ, διαλεκτικὴ καὶ ἐριστικὴ, τονίζοντας ὅτι γιὰ τὴν ἐπιστήμη μόνο ἡ πρώτη ἔχει σημασία. Ἐπειδὴ ἡ ὑπόθεση γιὰ μιὰ ἀπόδειξη δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθῇ καὶ ἀπὸ τὴν πλευρά της, καί, πάρα πέρα, ἡ ὑπόθεση γιὰ τὴν πρώτη ὑπόθεση ὡς τὸ ἀπειρο δὲν μποροῦν νὰ ἀποδειχθοῦν καθαυτές, ἡ ἀποδεικτικὴ διαδικασία, λέει, σταματᾷ σὲ ὀρισμένα ἀξιώματα, ποὺ καθαυτὰ εἶναι ἀναπόδειακτα, ὅμως εἶναι ὀλοφάνερα καὶ πιὸ σίγουρα ἀπὸ τὴν ἔμμεση γνώση. Τὰ ἀνώτατα ἀξιώματα τὰ καταλαβαίνει ὁ νοῦς μὲ ἄμεση, δηλαδὴ ἐνορατικὴ γνώση. Τέτοια εἶναι ἡ ἀντίφαση, ὁ ἀποκλεισμός τοῦ τρίτου κ.λ.π. Ὅπως δὴποτε ὅμως, λέει ὁ Ἀριστοτέλης, κάθε γνώση στηρίζεται στὴν ἀναγωγή τῶν φαινομένων στὰ αἰτίαι τους, στὴν ἀναγωγή τοῦ μερικοῦ στοῦ γενικό. Ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ αὐτὴ τὴν παραγωγικὴ διαδικασία πρέπει νὰ γίνεται ἡ ἐπαγωγικὴ, ποὺ κατοχυρώνει τὸ γενικὸ μὲ τὴν πείρα ἀπὸ τίς πολλὰς μερικὲς περιπτώσεις, ποὺ προσφέρονται στίς αἰσθήσεις.

Δὲν εἶναι φανερό ἂν οἱ ἀριστοτελικὲς Κατηγορίες οὐσία, ποιότητα, σχέση κ.λ.π. πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἀνώτατες ἐννοιες, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ γενικευθοῦν περισσότερο καὶ ποὺ περιέχουν ὅλες τίς ἄλλες, ἢ ὡς μαρτυρίες γιὰ τὸ εἶναι καὶ τίς ποικίλες μορφές του. Ἡ δεύτερη ἐκδοχὴ φαίνεται πιὸ σωστή. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ἀποτελοῦν εἰσαγωγή στὴν ἀριστοτελικὴ Μεταφυσικὴ.

Μὲ τὴν κριτικὴ τῆς πλατωνικῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν βρισκόμαστε στοῦ κέντρο τῆς Μεταφυσικῆς τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ Μεταφυσικὴ, ὅπως ἐξηγεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, εἶναι γνώση ποὺ ἀναφέρεται στοῦ ὄν. Ἀλλὰ τί εἶναι ὄν; Πάνω σ' αὐτὸ τὸ ἀπόλυτο ἐρώτημα ὁ Ἀριστοτέλης ἔρχεται σὲ ὀξύτατη ἀντίθεση μὲ τὸν Πλάτωνα. Τὴν οὐσία τοῦ ὄντος τὴν ἀναζητεῖ μόνο ἐκεῖ ποὺ ὑπάρχουν συγκεκριμένες καὶ δεδομένες ἐμπειρικὲς πραγματικότητες. Μελετών-

τας ό 'Αριστοτέλης τή λειτουργία τοῦ φυσικοῦ κόσμου συμπεραίνει ότι τό όν ἔχει δυό συστατικά στοιχεῖα, τήν ὕλη καί τή μορφή. Ἡ πρώτη ἀποτελεῖ τό ὑποκείμενο, ἡ δεύτερη τό προσδιορίζει. Κανένα ἀπό αὐτά τά δυό στοιχεῖα δέν μπορεῖ νά λείψῃ, χωρίς νά καταλυθῇ τό όν. Ποτέ δέν ὑπάρχουν χωρισμένα, ὅπως ποτέ δέν ὑπάρχει σῶμα χωρίς ψυχή καί ψυχή χωρίς σῶμα. Ἐτσι τό όν γιά πρώτη φορά ἐξηγεῖται ὡς σύνθετη ἐνότητα, ὡς σύνολο, πού σχηματίζει μεταφυσική ἐνότητα. Αὐτή ἡ ἐνότητα κομματιάζεται μέσα στή νόηση, ὅχι ὅμως καί στήν πραγματικότητα.

Τόσο ἡ ὕλη ὅσο καί ἡ μορφή εἶναι ἀγέννητα. Καί τά δυό εἶναι αἰώνια. Αὐτό πού γεννιέται, πού γίνεται, δέν εἶναι οὔτε ἡ ὕλη οὔτε ἡ μορφή. Τή γένεση τήν προκαλεῖ ὁ συγκεκριμένος κάθε φορά σύνδεσμος ὕλης καί μορφῆς καί πρέπει νά τή δεχθοῦμε ὡς μετάβαση ἀπό μιά δυνατότητα σέ μιά πραγματικότητα καί ὡς μετατροπή τῆς δυνάμεως σέ ἐνέργεια. Ἡ δύναμη βρίσκεται στήν ὕλη, ἡ ἐνέργεια στή μορφή. Ἡ μετάβαση ἀπό τή δυνατότητα στήν πραγματικότητα, ἡ πραγμάτωση τῆς μορφῆς μέσα στήν ὕλη, σημαίνει κίνηση. Ἡ κίνηση εἶναι αἰώνια. Αἰώνια εἶναι καί ἡ πρώτη αἰτία γιά τήν κίνηση. Καί ἡ πρώτη αἰτία τῆς κινήσεως εἶναι καθαρῇ ἐνέργεια, πού μπορεῖ νά ταυτισθῇ μέ τή θεότητα.

2. Ἡ Φυσική καί ἡ Ψυχολογία

Μ' ὅλο πού ὁ 'Αριστοτέλης ἀποδίδει τήν ἐνότητα τοῦ κόσμου στήν ἐνότητα τῆς κινήσεως καί τῆς κινητικῆς ἀρχῆς, στή φυσική θεωρία του χωρίζει τόν κόσμο σέ δυό ζώνες: Ἡ μιά κάτω ἀπό τή σελήνη, ἡ ἄλλη πάνω ἀπό αὐτήν. Ὁ χωρισμός αὐτός δέν εἶναι μόνο τοπικός, ἀλλά καί οὐσιαστικός. Ἐπάνω ἡ ἐπικράτεια μέ τήν αἰώνια τάξη, τήν ἀπαράλλακτη κίνηση καί τήν ἀμετάβλητη κατασκευή. Κάτω ἡ ἐπικράτεια μέ τήν ἀδιάκοπη μεταβολή, τή γέννηση καί τή φθορά. Ἡ πρώτη δέν ἔχει οὔτε καν τά ἴδια συστατικά μέ τή δεύτερη, ἀλλά ἀποτελεῖται ἀπό τόν αἰθέρα, πού γιά τόν 'Αριστοτέλη εἶναι θεία οὐσία, ἐνῶ ἡ δεύτερη ἐπικράτεια σχηματίζεται ἀπό τέσσερα στοιχεῖα, πού ὁ 'Αριστοτέλης τά ἀνάγει στίς τέσσερες βασικές ποιότητες τῆς ἀφῆς: ζεστό, κρύο, ὑγρό, ξηρό. Αὐτά τά τέσσερα στοιχεῖα ἢ ποιότητες, πού πραγματικά ἀπο-

τελούν τις τέσσερις βασικές μορφές της ύλης, αλλάζουν ποιότητες και μεταπηδούν από το ένα στο άλλο. Έτσι ο Άριστοτέλης αποδίδει στην ύλη ποιοτική μεταβολή, μάλιστα όχι μηχανική αλλά χημική. Από τα ποικίλα κράματα των τεσσάρων στοιχείων προέρχονται τα σώματα, ή ανόργανη και ή οργανική φύση, που ο ίδιος ο Άριστοτέλης τις ξεχώρισε. Μεγάλη σημασία δίνει ο Άριστοτέλης στην οργανική φύση. Η κλίμακα είναι: φυτό, ζώο, άνθρωπος. Ο Άριστοτέλης πιστεύει ότι «μέσα στα έργα της φύσεως κυριαρχεί ο κανόνας. Όχι ή τυφλή τύχη, αλλά το νόημα και ο σκοπός. Και ο τελικός σκοπός, που για χάρη του έγινε το κάθε πράγμα, αναφέρεται στον κόσμο της όμορφιάς».

Η ψυχολογική έρευνα του Άριστοτέλη απλώνεται σ' ολόκληρο τον ενόργανο κόσμο, και το μέτρο το δίνει το τελεολογικό κριτήριο. Έτσι η ψυχή κρίνεται όχι μόνο ως κινητική αιτία αλλά και ως μορφοποιητική, ως «είδος» του σώματος και σκοπιμότητά του. Σύμφωνα με τον άριστοτελικό όρισμό η ψυχή είναι ο πρωταρχικός αυτοσκοπός ενός φυσικού σώματος, που έχει από μέσα του δική του ζωή: «Ψυχή ἐστὶν ἐντελέχεια ἡ πρώτη σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζῶν ἔχοντος». Το σώμα στο σύνολό του, με όλα τα όργανά του, δεν είναι τίποτ' άλλο παρά το όργανο της ψυχής.

Ο Άριστοτέλης διακρίνει τρεις τύπους ψυχής: Είναι ή θρεπτική, ή αισθητική και ο νοῦς. Τα φυτά έχουν την πρώτη. Η ενέργειά της εκδηλώνεται με τη θρέψη, την αύξηση, την αναπαραγωγή και το μαρασμό. Τα ζώα έχουν τη δεύτερη, που εκτός από τα γνωρίσματα της πρώτης διαθέτει την κίνηση μέσα στο χώρο, την αίσθηση, τη φαντασία και την επιθυμία. Ο άνθρωπος έχει την τρίτη, που πλάι στα γνωρίσματα της πρώτης και της δεύτερης έχει και την καθαρή σκέψη.

Ο Άριστοτέλης μελέτησε την αίσθηση και την ανεγνώρισε ως ψυχοφυσική λειτουργία, που συντελείται με αλλοίωση μέσα στο αισθητήριο όργανο και με αυτό τον τρόπο ή αντικειμενική πραγματικότητα αναπαράγεται υποκειμενικά αλλά και με πιστότητα. Εκτός από τις μεμονωμένες αισθήσεις ο Άριστοτέλης είδε και μιὰ κοινή, με δύναμη κριτική. Από τις πολλές φορές που δέχεται μέσα της ή αίσθηση το κάθε αντικείμενο έξηγει ο Άρι-

στοτέλης τῇ φαντασίᾳ, μονιμώτερη λειτουργία, ποῦ δὲν καταργεῖται μὲ τὴν ἀπουσία τοῦ ἀντικειμένου. Ἡ φαντασία καὶ ἡ μνήμη ἀνήκουν καὶ στὰ ζῶα. Μόνο ἡ συνειδητὴ ἀνάμνηση ἀνήκει ἀποκλειστικὰ στὸν ἄνθρωπο. Οἱ λειτουργίες τῆς αἰσθήσεως καὶ τῆς φαντασίας εἶναι δεμένες μὲ τὰ εὐχάριστα καὶ δυσάρεστα αἰσθήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα διαμορφώνεται τὸ ἐπιθυμητικὸ τῆς ψυχῆς, ἐνῶ τὸ βουλευτικὸ θεωρεῖται ξεχωριστὴ δύναμη, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ λογικόν.

3. Ἡ Ἠθικὴ καὶ ἡ Πολιτικὴ

Ὁ Ἀριστοτέλης, ἀφοῦ σ' ἓνα πρῶτο συγγραφικὸ στάδιο προσπάθησε νὰ θεμελιώσῃ μεταφυσικὰ τὴν Ἠθικὴ μὲ τρόπο πλατωνικόν, προχώρησε στὰ ὥριμα χρόνια του σὲ πιὸ πρακτικὴ θεώρησίν της. Ἔτσι συμμερίζεται τὴν πεποίθησιν ὅτι εἶναι στὸ χέρι τοῦ ἀνθρώπου νὰ εἶναι εὐτυχισμένος, γιατί στὸ χέρι του εἶναι νὰ εἶναι καλός, δηλαδὴ νὰ κατακτήσῃ τὴν ἀρετὴ. Ὁ Ἀριστοτέλης τονίζει ὅτι τελικὸς σκοπὸς τῆς Ἠθικῆς δὲν εἶναι νὰ γνωρίσωμε τὴν ἀρετὴ, ἀλλὰ νὰ εἴμαστε ἠθικοί, ὅτι ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι ἀπλῶς γνώση, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο εἶναι πράξις, καὶ ὅτι ἀπὸ τὴν πράξιν ἐξαρτᾶται ἡ εὐτυχία ποῦ εἶναι ὁ στόχος κάθε ἐνέργειας τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ εὐτυχία εἶναι γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἐνέργεια τῆς ψυχῆς σύμφωνα μὲ τὸ λογικόν καὶ τὴν ἀρετὴ. Ἡ ἀρετὴ πάλι εἶναι κάποια ὀρισμένη, μόνιμη δεξιότητα τῆς ψυχῆς. Ἐδῶ φανερώνεται ἡ σημασία τοῦ ἔθιμου. Ὁ Ἀριστοτέλης γνωρίζει ἀκόμα τὴν προαίρεσιν, ποῦ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς σκέψεως μπροστὰ σὲ ὀρισμένες δυνατότητες, ἀλλὰ μέσα στὴν προαίρεσιν διακρίνει τὸ στοιχεῖο τῆς ἀποφάσεως, στοιχεῖο καθαρὰ βουλευτικόν, ποῦ ἐξαρτᾶται ἀπὸ μᾶς. Γι' αὐτὸ πιστεύει ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ ὁ δημιουργὸς τῶν πράξεων του καὶ ὅτι, ἀφοῦ εἶναι ἔτσι, εἶναι στὸ χέρι του νὰ γίνῃ καλός. Ἔτσι ὁ Ἀριστοτέλης διατυπώνει τὴν τελικὴ θέσιν του: Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὶς πράξεις του καὶ γιὰ τοὺς τρόπους του, ἐφ' ὅσον μὲ τὴ λογικὴ ἐξουσιάζει τὴ βούλησίν του.

Ὁ ἄνθρωπος ἔχει κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὴ φύσιν τὴ δύναμιν νὰ δημιουργῇ κράτος, εἶναι « φύσει πολιτικὸν ζῶον ». Αὐτὸ

σημαίνει ότι μόνο μέσα στο κράτος μπορεί να βρῇ τὸν προορισμό του. Ἀλλὰ τί εἶναι κράτος; Εἶναι σύνθετο σχῆμα μὲ συστατικά στοιχεία τοὺς πολίτες. Πολίτης πάλι εἶναι αὐτὸς ποὺ ὡς ἰσότιμο μέλος μπορεῖ νὰ παίρνη μέρος στὴ διακυβέρνηση καὶ στὴν ἀπονομὴ δικαιοσύνης. Καὶ ὅμως αὐτὰ δὲν εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ φανερώσουν τὴν οὐσία τοῦ κράτους. Μιὰ ὁποιαδήποτε ὁμάδα ἀνθρώπων, ποὺ συμβιώνουν, δὲν ἀποτελεῖ κράτος. Ἐὰν τὸ κράτος γεννήθηκε ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐξασφαλίσῃ στὸν καθένα τὶς ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιὰ τὴ ζωὴ, ὁ σκοπὸς αὐτὸς δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθῇ, παρὰ μόνο πάνω σὲ βάση ἠθική. Γιατὶ καὶ ὁλόκληρη ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου, ὡς μέλους τῆς κοινότητος, στηρίζεται στὸ δίκαιο καὶ στὴν ἠθικότητα. Ἀπὸ ἐδῶ προκύπτει ἡ αὐτάρκεια, δηλαδή ἡ δυνατότητα τοῦ κράτους νὰ δημιουργῇ μὲ δικές του δυνάμεις τοὺς ὅρους ζωῆς γιὰ τοὺς πολίτες, πράγμα ποὺ ἀποτελεῖ βασικὸ γνῶρισμα τοῦ κράτους. Ἡ αὐτάρκεια περιέχει ὑλικά καὶ πνευματικά στοιχεία, δηλαδή δὲν στηρίζεται μόνο στὰ μέσα διατροφῆς, στὶς ἐπιχειρήσεις, στὰ ὄπλα καὶ στὰ χρήματα, ἀλλὰ καὶ στὴν κοινὴ λατρεία καὶ στὴν προσήλωση σὲ ὅ,τι εἶναι ἀπαραίτητο καὶ δίκαιο γιὰ τοὺς πολίτες, μὲ ἄλλα λόγια στὴν κυβερνητικὴ καὶ στὴ δικαστικὴ ἐξουσία.

Ὡς ἐδῶ ἡ πολιτικὴ σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη παρουσιάζει συγγένεια μὲ τὰ διδάγματα τοῦ Πλάτωνα. Ἀπὸ ἐδῶ ὅμως ἀρχίζει ἡ διαφορὰ. Οἱ πολίτες χωρίζονται οἰκονομικὰ σὲ γεωργούς, τεχνίτες καὶ ἐμπόρους, ἐνῶ κοινωνικὰ χωρίζονται σὲ φτωχοὺς, πλούσιους καὶ μεσαίους. Ἀπὸ τὴ σχέση ποὺ ἔχουν μεταξύ τους οἱ φτωχοὶ καὶ οἱ πλούσιοι ἐξαρτᾶται ἡ μορφή τοῦ πολιτεύματος. Ἡ εὐτυχία τῶν πολιτῶν, τελικὸς σκοπὸς τοῦ κράτους, ἐπιδιώκεται μὲ τὸ πολίτευμα καὶ τὴν ἀγωγή.

Τὸ πολίτευμα εἶναι ὁ καταστατικὸς χάρτης τοῦ κράτους ἀναφορικὰ μὲ τοὺς βασικοὺς παράγοντές του καὶ τὶς ἀρμοδιότητές τους. Τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ εἴδη πολιτευμάτων ὀφείλεται στὸ ὅτι κάθε κράτος ἀποτελεῖται ἀπὸ διαφορετικὰ στοιχεία, καὶ κυρίως στὸ ὅτι ἔχει τὶς δυὸ βασικὲς κατηγορίες πολιτῶν, πλουσίους καὶ φτωχοὺς. Οἱ πρῶτοι συνήθως εἶναι λίγοι, οἱ δεῦτεροι πολλοί. Ἡ μορφή λοιπὸν τοῦ πολιτεύματος ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ σὲ ποιά χέρια βρίσκεται συγκεντρωμένη ἡ δύναμη ἢ

ἀπὸ τὸ πῶς εἶναι μοιρασμένη. Τὸ πολίτευμα μπορεῖ νὰ ἔχῃ τρεῖς μορφές: Τῆς βασιλείας, τῆς ἀριστοκρατίας καὶ τῆς δημοκρατίας. Στὴν πρώτη ἡ ἐξουσία εἶναι στὰ χέρια ἑνός, στὴ δεύτερη εἶναι στὰ χέρια ὀλίγων καὶ στὴν τρίτη εἶναι στὰ χέρια πολλῶν. Ἐκτροπὲς τῆς βασιλείας εἶναι ἡ τυραννίδα, τῆς ἀριστοκρατίας ἡ ὀλιγαρχία καὶ τῆς δημοκρατίας ἡ ὄχλοκρατία. Τελικὰ ὁ Ἀριστοτέλης πιστεύει ὅτι ὑπάρχουν μόνο δυὸ βασικὲς μορφὲς πολιτευμάτων. Στὴν πρώτη τὸ μέτρο τὸ δίνει τὸ κοινὸ καλὸ, στὴ δεύτερη τὸ συμφέρον τοῦ ἄρχοντα.

Ἡ προτίμηση τοῦ Ἀριστοτέλη στρέφεται στὴ «Μέση πολιτεία». Σ' αὐτὴν ἡ μεσαία τάξη ἐξασφαλίζει τὴν ἰσορροπία ἀνάμεσα στοὺς φτωχοὺς καὶ στοὺς πλουσίους, μὲ τὸν καλύτερο τρόπο, ἂν εἶναι ἰσχυρότερη ἀπὸ τὶς δυὸ ἄλλες τάξεις μαζὶ ἢ τουλάχιστον ἀπὸ τὴν καθεμιὰ τους. Ὅταν ἀπειλῇται σύγκρουση ἀνάμεσα στὶς ἀκραῖες τάξεις, αὐτὴ κρατᾷ τὸ κέντρο τοῦ βάρους στὴ μέση. Ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ μεσαία τάξη, δὲν ἀναπτύσσεται κοινωνικὸ μίσος, ἀπὸ ἀποψη ἰδιοκτησίας εἶναι ὅλοι περίπου ἴσοι, καὶ ἔτσι οἱ κίνδυνοι ἀνατροπῆς εἶναι ἐλάχιστοι.

Ἡ ζωὴ τῶν πολιτῶν στὸ ἰδανικὸ κράτος εἶναι ἀδιάκοπη ἄσκηση τῆς ἀρετῆς γιὰ τὸ γενικὸ καλὸ, πλουτισμένη μὲ πολλὰς εὐκαιρίες γιὰ τὴ χαρὰ τῆς ὁμορφιάς. Ἀλλὰ τέτοιο κράτος δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ χωρὶς τὴν ἀγωγή. Ἐτσι τὰ παιδιὰ πρέπει νὰ μορφώνωνται ὡς αὐριανὰ μέλη τοῦ κράτους. Καὶ ἐπειδὴ ὁ σκοπὸς τοῦ κράτους εἶναι ἐνιαῖος, ἐνιαία πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἡ ἀγωγή, καὶ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ προσφέρεται ὁργανωμένη ἀπὸ τὸ κράτος καὶ μὲ τὴν ἐποπτεία τοῦ κράτους. Ἡ διδασκαλία δὲν ἀρκεῖ νὰ προσφέρῃ χρήσιμες γνώσεις, πρέπει καὶ νὰ ἐθίξῃ στὴ χαρὰ τοῦ ὠραίου καὶ τοῦ καλοῦ. Ὁ αὐριανὸς πολίτης πρέπει νὰ ἐθίζεται στὶς πράξεις τῆς ἀρετῆς. Σ' αὐτὸ πρέπει νὰ ἐντοπίζεται τὸ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον τοῦ κράτους. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ὡς κλασσικὸς Ἕλληνας ἔχει ἰδανικὸ τοῦ ἑνα πνεῦμα γεμάτο ὑγεία μέσα σ' ἑνα σῶμα γεμάτο ὑγεία. Γι' αὐτὸ, ὅπως καὶ ὁ Πλάτων, δίνει μεγάλη σημασία τόσο στὴ γυμναστικὴ ὅσο καὶ στὴ μουσικὴ.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΡΩΜΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

1. ΣΤΩΙΚΟΙ

Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος πῆρε στὰ χέρια τοῦ τὴν τύχη τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων, ἡ ἑλληνικὴ ζωὴ ἄλλαξε, ἔχασε τὶς αὐστηρὲς γραμμὲς ποὺ εἶχε μέσα στὰ τεῖχη τῆς ὀλιγάνθρωπης πολιτείας, γιατί ἀπλώθηκε πέρα ἀπὸ τὰ ὅριά της. Μεγάλες πολιτειακὲς ἐνότητες σχηματίζονται, καὶ ἡ παλαιὰ πόλη χάνει τὴν αὐτάρκεια καὶ τὴν αὐτοτέλειά της καὶ καταντᾷ κοινότητα ἀδύναμη γιὰ νὰ ἐπηρεάσῃ τὴ γενικὴ πολιτικὴ ζωὴ. Τὸ ἄτομο χάνει τοὺς ἄμεσους πολιτικούς καὶ πνευματικούς δεσμούς μετὰ τὴν πόλη, γεγονὸς ποὺ ἐπηρεάζει τὸ αἶσθημα καὶ τὸ στοχασμὸ τοῦ καὶ τὸ συγκλονίζει. Νέες παραστάσεις γεννοῦν νέες ιδέες καὶ διαμορφώνουν νέα νοοτροπία. Ὅλα αὐτὰ δὲν ἦταν δυνατό νὰ μὴν ἐπηρεάσουν τὴν ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ὁ ἄνθρωπος ζητᾷ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὴ μιὰ νὰ ἀνταποκριθῇ στὶς πρακτικὲς ἀνάγκες τῆς ζωῆς καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ τοῦ διασφαλίσῃ τὴ σαλεμένη ψυχικὴ ἰσορροπία. Τὸ πρῶτο αἶτημα ὁδηγεῖ στὴν ἀνάπτυξη τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν καὶ στὴν τεχνολογικὴ πρόοδο. Τὸ δεύτερο στὴν ἀνθήση τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας.

Ἡ Στωικὴ φιλοσοφία ἀποτελεῖ ἴσως τὸ πιὸ μεγάλο σύστημα αὐτῆς τῆς περιόδου. Ἐπιδίωξή της εἶναι νὰ ὁδηγήσῃ τὸν ἄνθρωπο στὴν εὐτυχία μετὰ μιὰ βιοθεωρία θεμελιωμένη ἐπιστημονικᾶ. Ὡς βάση στὴν ἐπιδίωξή της αὐτὴ ἔχει τὴν πεποίθηση ὅτι ἡ εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἴδιο. Ἐτσι ἐρχεται νὰ ἀφυπνίσῃ τὸν ἄνθρωπο γιὰ μιὰν ἀδιάκοπη ἠθικὴ δραστηριότητα τόσο ἀναφορικὰ μετὰ τὸ ἄτομό του ὅσο καὶ ἀναφορικὰ μετὰ τὴν κοινότητα.

1. Ἡ ἀρχαία Στοά

Ἰδρυτὴς τῆς ἀρχαίας Στοᾶς εἶναι ὁ **Ζήνων** ἀπὸ τὸ Κίτιο τῆς

Κύπρου (333/2-262/1), άνθρωπος με παροιμιώδη απλότητα και ήθος. Αὐτός, ξαναζωντανεύοντας τὴν ἡρακλειτική θεωρία τοῦ λόγου, ἀνέπτυξε σύστημα με τὸ σχῆμα Λογική, Φυσική, Ἠθική. Ἡ γνώση κατὰ τὸ Ζήνωνα ἀκολουθεῖ τὴν παρακάτω διαδικασία: Τὰ αἰσθητήρια μεταβιβάζουν στὸ νοῦ τὴν εἰκόνα τοῦ ἀντικειμένου καὶ σχηματίζουν τὴν παράσταση («φαντασία»), τύπωμα τῶν ὄντων στὸ νοῦ. Ὄταν ἡ συνείδηση συγκατατίθεται, ἡ παράσταση ἐνωμένη με τὴ συνείδηση γίνεται ἐννοιακὴ («καταληπτικὴ φαντασία»), δηλαδὴ κατάλληλη νὰ ἐννοήσῃ τὸ ἀντικείμενό της. Ἡ ἐννοιακὴ παράσταση εἶναι τὸ κριτήριο τῆς ἀλήθειας, γιατί ἡ συμφωνία της με τὴ συνείδηση προϋποθέτει τὸ ἐγώ, ποῦ κρίνει καὶ ἀποφασίζει.

Ὁ Ζήνων γιὰ νὰ ξεπεράσῃ τὴ διαρχία τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη, στρέφεται στὴν κοσμολογία τοῦ Ἡρακλείτου καὶ συνθέτει φυσικὴ θεωρία μονιστικῆ. Ὑλὴ καὶ πνεῦμα ἐξηγοῦνται ἀπὸ αὐτὸν ὡς παθητικὸ καὶ ἐνεργητικὸ στοιχεῖο. Κάθε πραγματικὸ ὄν ἔχει καὶ σωματικὴ ὑπόσταση, ἐπομένως καὶ ὁ θεὸς καὶ ἡ ψυχὴ. Ἡ ἐνέργεια τοῦ πνεύματος ἐκδηλώνεται πάνω στὴν ὕλῃ ὡς «λόγος σπερματικός». Ἡ ὕλῃ βρίσκεται σὲ ἀδιάκοπη μεταβολή, ἀλλὰ ἡ σταθερὴ βάση τοῦ πνεύματος διασφαλίζει τὴν ἐνότητα τοῦ κόσμου. Ἡ ἐνότητα πάλι κάνει ὅλα τὰ ὄντα συγγενικά, καὶ αὕτῃ εἶναι ἡ «συμπάθεια τῶν ὄλων», ποῦ ὁδηγεῖ στὴν παγκόσμια ἀρμονία. Τὸ σύμπαν εἶναι καμωμένο με ὀρισμένο σχέδιο ἀπὸ δημιουργικὸ νοῦ, ποῦ δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸ θεό. Στὸ σύμπαν ἐπικρατεῖ ἀπόλυτὴ τάξη, καὶ ὅ,τι συμβαίνει ἔχει τὸ λόγο του, πεποίθηση ποῦ ὁδηγεῖ στὴ διδασκαλία γιὰ θεοδικία καὶ θεία πρόνοια.

Τὰ πάθη κατὰ τὸ Ζήνωνα ὀφείλονται σὲ σφαλερὴ κρίση. Βασικὰ πάθη εἶναι ἡ ἐπιθυμία, ἡ ἡδονή, ὁ φόβος καὶ ἡ λύπη. Ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση εἶναι ἀπαραίτητὴ γιὰ τὴν ἠθικὴ πράξη. Ἡ ἀρετὴ εἶναι πράξη. Ρίζα γιὰ ὅλες τὶς ἀρετὲς θεωρεῖ ὁ Ζήνων τὴ φρόνηση. Ἔτσι οἱ ἄνθρωποι χωρίζονται σὲ μωροὺς καὶ σοφοὺς. Ὁ σοφὸς εἶναι ἐλεύθερος ἀπὸ πάθη, ἔχει αὐτάρκεια καὶ εἶναι ὁμοίος με τὸ θεό.

Ὁ Κλεάνθης (331-232), πυγμαῖος, προτοῦ γίνῃ διάδοχος τοῦ Ζήνωνα, με σπάνια βούληση, ἀρνήθηκε τὴν ἡδονὴ ὡς φυσικὴ

κατάσταση, στη θέση της φρόνησης έβαλε την έγκράτεια ως ρίζα των άρετων και κήρυξε ότι ζούμε και κινούμαστε και υπάρχομε μέσα στο σώμα της θείας ουσίας.

Ο Χρύσιππος (280-210), ο πιο συστηματικός της αρχαίας Στοάς, έδωσε 5 «τρόπους» για την απόδειξη:

1. "Όταν υπάρχει Α, υπάρχει και Β. Άλλα υπάρχει Α. Άρα υπάρχει και Β.
2. "Όταν υπάρχει Α, υπάρχει και Β. Άλλα δεν υπάρχει Β. Άρα δεν υπάρχει και Α.
3. Το Α και το Β δεν υπάρχουν ποτέ ταυτόχρονα. Άλλα υπάρχει το Α. Άρα δεν υπάρχει το Β.
4. Υπάρχει ή Α ή Β. Άλλα υπάρχει Α. Άρα δεν υπάρχει Β.
5. Υπάρχει ή Α ή Β. Άλλα δεν υπάρχει Α. Άρα υπάρχει Β.

Συμπληρώνοντας τη φυσική θεωρία του Ζήνωνα, ο Χρύσιππος διδάσκει ότι το σύμπαν αναφλέγεται κατά περιόδους, για να ξαναγίνει από την αρχή, και μάλιστα απaráλλακτο όπως ήταν πριν. Έρμηνεύει την ψυχή ως πύρινη ουσία, που γεννιέται μέσα στο αίμα και πεθαίνει μαζί με το σώμα, τις αισθήσεις, τη γενετήσια ικανότητα, τη γλώσσα και το λογικό ως μέρη της ψυχής, ενώ έξηγει την αίσθηση ως σωματικό γεγονός και δεν δέχεται άλογες δυνάμεις πλάι στο λογικό («ήγεμονικόν») της ψυχής. Τέλος, για να ξεπεράσει τη μοιρολατρική φυσική θεωρία τονίζει ότι η βούληση του ανθρώπου είναι ελεύθερη και επιτρέπει στο έγω ύστερα από σκέψη, που φυσικά δεν είναι μηχανική, να αναλάβει τις ευθύνες για τις πράξεις του.

2. Η μέση και η νέα Στοά

Καινούργια φωνή στην ελληνική φιλοσοφία αποτελεί ο άνθρωπολογικός μονισμός του Παναϊτίου του Ροδίου (185-109), που, αντίθετα στη μακρά δυαρχική παράδοση του πυθαγορισμού και του πλατωνισμού θεωρεί τον άνθρωπο, σώμα και ψυχή, ως ενιαία ουσία, θνητή και στα δυο φανερώματά της. Χωρίζοντας τις λογικές από τις άλογες δυνάμεις της ψυχής, ο Παναίτιος δικαιώνει τα πάθη και αναγνωρίζει το λογικό ως ρυθμιστή της πνευματικής ισορροπίας, θέση που τον οδηγεί στην αποδοχή της

ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως καὶ στὴν ἄρνηση τῆς ἀρχαιότερης στωικῆς διδασκαλίας γιὰ ἀτέλειωτη καὶ πανομοιότυπη παλιγγενεσία. Τὴν προαίρεσή μας δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς τὴν ἀλλάξη οὔτε ὁ θεός, λέει ἐμφαντικά ὁ Παναίτιος, καὶ μὲ πολλὴ αἰσιοδοξία ἀναθέτει τὴ μοίρα τοῦ ἀνθρώπου στὶς πράξεις του ὅπως τὶς ὑπαγορεύει ἡ ἐλεείθερη βούλησή του.

Ὁ Παναίτιος ἐντοπίζει τὴν ὑπεροχὴ τοῦ ἀνθρώπου στὴ λογικὴ δύναμη τῆς ψυχῆς καὶ διακρίνει τέσσερις βασικὲς ψυχονευματικὲς ὁρμές: Γιὰ γνώση, γιὰ κοινωνικὴ συμβίωση, γιὰ κατάκτηση περισσοτέρων ἀγαθῶν καὶ γιὰ γαλήνη τῆς ψυχῆς. Ἀπὸ αὐτὲς ἀναπτύσσονται ἡ σοφία, ἡ δικαιοσύνη, ἡ γενναιότητα καὶ ἡ αὐτοκυριαρχία, ἀρετὲς ποὺ ἀποτελοῦν ἐνότητα. Ἡ Ἠθικὴ τοῦ Παναϊτίου διακρίνει ὑποχρεώσεις ἐναντὶ τοῦ θεοῦ, τοῦ ἑαυτοῦ μας καὶ τῆς κοινωνίας, διαπιστώνει τὴν κοινωνικὴ καὶ τὴν ἀτομικὴ φύση καὶ χαράζει γιὰ πρώτη φορὰ τὰ ὅρια τῆς ἀτομικότητος.

Ἐνας γνήσιος ἐκπρόσωπος τοῦ πνεύματος τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς εἶναι ὁ **Ποσειδώνιος** (135-51). Στὸ πρόσωπο αὐτοῦ τοῦ συγγραφέα μὲ τὴν καταπληκτικὴ πολυμέρεια, ἐνώνονται ἡ σοφία ἡ ἐλληνικὴ καὶ ἡ ἀνατολική, ὁ μυστικισμὸς καὶ ὁ ὀρθολογισμὸς, ἡ πίστη στὰ θαύματα καὶ ἡ αἰτιοκρατία, ἡ θεωρητικὴ καὶ ἡ ἐμπειρικὴ σκέψη, ἡ προσωπικὴ παρατήρηση καὶ ἡ ἱστορικὴ παράδοση. Ἡ κεντρικὴ ἐννοία τῆς κοσμοθεωρίας τοῦ Ποσειδωνίου εἶναι ἡ ζωτικὴ δύναμη, ποὺ κατὰ τὴ θεώρησή του εἶναι πρωταρχικὸ φαινόμενο. Ἐτσι φορέας τῆς ζωῆς στὸν ὀργανικὸ κόσμον θεωρεῖται ἡ θερμότητά, πύρινη πνοὴ ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸ λόγο, καὶ ὁ κόσμος ἀποτελεῖ τεράστιον ζωντανὸ ὀργανισμὸ μὲ ψυχὴν τοῦ λόγου. Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι πύρινη ἐπίσης πνοὴ μὲ λογικὴ δύναμη, ἔρχεται ἀπὸ τὸν ἥλιο καὶ ἐπιστρέφει σ' αὐτόν. Ἀπὸ τὶς ἀντιθέσεις τοῦ κόσμου ἀναδύεται ἁρμονία καὶ ὁμορφιὰ προσιτὴ μόνον στὸ πνεῦμα.

Κατὰ τὸν Ποσειδώνιον ὁ ἄνθρωπος εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ τὰ ζῶα, γιὰτὶ μὲ τὸ λογικὸν μπορεῖ νὰ μετρά, νὰ σχηματίζει ἐννοίες, νὰ μεταχειρίζεται τὴν ἐμπειρία του, καὶ νὰ οἰκοδομῇ συλλογισμούς, ἀξιώματα, συμπεράσματα καὶ συστήματα ἀπὸ τέχνες καὶ

ἐπιστῆμες. Ἔτσι ὁ Ποσειδώνιος τὴν ἀρχὴ τοῦ πολιτισμοῦ δὲν τὴ βρίσκει στὴν ἀνάγκη ἀλλὰ στὴ λογικὴ δύναμη ποὺ χαρακτηρίζει τὸν ἄνθρωπο. Αὐτὴ εἶναι ἡ προωστικὴ δύναμη γιὰ τὴν ἐξέλιξη καὶ τὴν πρόοδό του. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ διαπίστωση ὑπαγορεύεται καὶ ἡ ἠθικὴ ἐπιταγὴ: Ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει καὶ στὴ σκέψη καὶ στὴν πράξη νὰ ἀκολουθεῖ τὸ λόγο, ποὺ φωλιάζει μέσα του, γιατί μόνο ἔτσι ἡ ζωὴ εἶναι σύμφωνη μὲ τὴ φύση του. Φυσικὰ ἡ ἀρετὴ μόνη δὲν εἶναι ἀρκετὴ γιὰ ὀλοκληρωμένη εὐτυχία. Ἔτσι κρίνονται ἀπαραίτητα ἡ ὑγεία, ἡ δύναμη καὶ ἄλλα ἀντικειμενικὰ ἀγαθὰ. Τέλος ἡ καθηκοντολογία τοῦ Ποσειδωνίου ἀναφέρεται περισσότερο στὴν κοινωνικὴ καὶ λιγότερο στὴν ἀτομικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου.

Στοὺς πιὸ νέους Στωικούς, ποὺ ἡ δράση τους πέφτει στοὺς δυὸ πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες, παρατηροῦμε δυὸ κατευθύνσεις: Ἡ μὴ ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐμπέδωση τῶν στωικῶν ἀπόψεων καὶ ἡ ἄλλη μὲ τὴ διάδοση καὶ τὴν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ κυρίως τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν τῆς σχολῆς. Ὅλοι πλησιάζουν πιὸ πολὺ τὸν πλατωνισμό καὶ τὸν Κυνισμό, τονίζουν τὴ συγγένεια τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ θεὸ καὶ κηρύσσουν τὴν ἀγάπη γιὰ τὸ συνάνθρωπο. Οἱ ἰδέες τους ἔχουν μεγάλη διάδοση ἀνάμεσα στοὺς ἐξαθλιωμένους ἀπὸ τὴ ρωμαϊοκρατία λαούς.

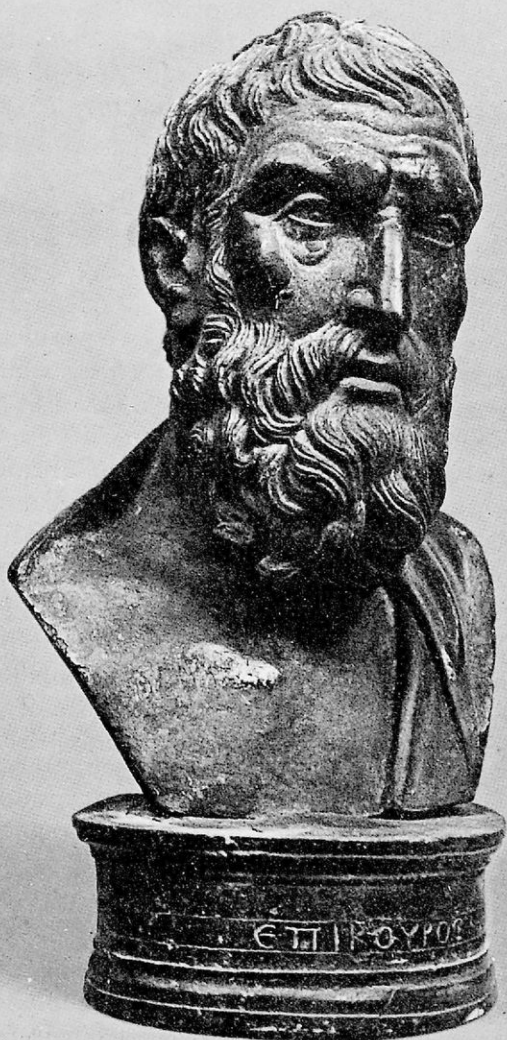
Ὁ **Σενέκας** (4-65 μ.Χ.), παιδαγωγὸς καὶ σύμβουλος τοῦ Νέρωνα, ἐξωτερικεύει τὸν πόθο γιὰ λύτρωση ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ σώματος καὶ ἐγκωμιάζει τὸ θάνατο ὡς ἀρχὴ τῆς ἀληθινῆς ζωῆς. Ἀπόστολος τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας ὁ δοῦλος **Ἐπίκτητος** (50-135), ἀνακαλύπτει μέσα στὸν ἄνθρωπο ἓνα χῶρο, ὅπου ἡ βία τῆς ὑλικῆς δύναμης ἢ ὁ δελεασμὸς τῶν ἐξωτερικῶν ἀγαθῶν δὲν μποροῦν νὰ εἰσβάλουν, καὶ ὑποστηρίζει ὅτι μὲ τὴν ἀδιαφορία μπροστὰ στὰ πράγματα ποὺ δὲν εἶναι στὴν ἐξουσία μας μποροῦμε νὰ λυτρωθοῦμε ἀπὸ τὰ πάθη. Θαυμαστής του ὁ Ρωμαῖος αὐτοκράτωρ **Μάρκος Αὐρήλιος** (121-180), λέει ὅτι ἡ ἐπίγνωση ὅτι ὅλα ἀλλάζουν μᾶς ὁδηγεῖ στὸ νὰ μὴν ἐπιθυμοῦμε καὶ νὰ μὴ φοβόμαστε τίποτα τὸ ἐξωτερικὸ καὶ ὅτι πρέπει νὰ ὑποτασσόμαστε στὴ φυσικὴ πορεία τοῦ κόσμου καὶ νὰ καλλιεργοῦμε τὴν ἐσωτερικὴ ἐλευθερία, ποὺ εἶναι σύμφωνη μὲ τὴ λογικὴ φύση μας.

2. ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ

Τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Ζήνων ἱδρυσε στὴν Ἀθήνα τὴ Στοά, ὁ **Ἐπίκουρος** (341-270) ἐγκαينίασε ἐπίσης στὴν Ἀθήνα τὸν «Κῆπο» του, σχολὴ τόσο σημερινή γιὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους ὅσο καὶ ἐκείνη τῶν Στωϊκῶν. Ἀπὸ τὰ κύρια γνωρίσματα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐπικούρου καὶ τῶν μαθητῶν του εἶναι ἡ συνέχιση τῆς φυσικῆς θεωρίας τῶν Ἀτομικῶν καὶ ἡ τάση ἐπιστροφῆς στὴν ἀρχαϊκὴ λιτότητα καὶ αὐτάρκεια τοῦ ἀτόμου. Ὁ «Κῆπος» ἐξελίχθηκε σὲ κοινότητα εἰρηνικὴ, ἀμέτοχη στὴν παραζάλη τῆς πολιτικῆς, καὶ καλλιέργησε τὴ φιλία καὶ τοὺς ἀπλοὺς ἐλληνικοὺς τρόπους. Ἐκεῖ δὲν γινόταν διάκριση δούλου καὶ ἐλευθέρου ἢ ἐταίρας καὶ συζύγου, ἀλλὰ ὅλα τὰ μέλη ἦταν ἰσότιμα. Γιὰ πεντακόσια περίπου χρόνια τὰ διδάγματα τοῦ Ἐπικούρου εἶχαν διάδοση σ' ὁλόκληρο τὸν ἐλληνικὸ καὶ τὸ ρωμαϊκὸ κόσμο καὶ πρόσφεραν παρηγοριὰ σὲ ἀμέτρητα εὐγενικὰ πνεύματα, ποὺ ἔνιωθαν τὸ βάρος τῶν ἀλλαγμένων καιρῶν. Καὶ στίς πιὸ μικρὲς πόλεις ὑπῆρχαν ὡς τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου ὁμάδες Ἐπικουρεῖων καὶ τὰ βιβλία τους ἔβρισκαν παντοῦ φίλους.

Ἡ γνώση κατὰ τὸν Ἐπίκουρο βασίζεται στὴν αἴσθηση. Ἡ αἴσθηση εἶναι πάντα σωστή, ἡ κρίση ἄλλοτε ναί, ἄλλοτε ὄχι. Σωστή εἶναι, ὅταν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ πράγματα, δηλαδὴ ὅταν ἀντιλαμβανόμαστε τὰ ἀντικείμενα καθαρὰ καὶ ὄχι στίς συνθήκες ποὺ τὰ παραμορφώνουν. Λαθεμένα εἶναι, ὅταν συμβαίνει τὸ ἀντίθετο. Τὰ ἀντικείμενα ἐκπέμπουν σωματίδια καὶ τὰ αἰσθητήρια ὄργανα ἀντιδρῶν ὡς δέκτες στίς «ἀκτινοβολίες» τους. Αἴσθηση καὶ νόηση συμβαδίζουν.

Ἡ φυσικὴ θεωρία τοῦ Ἐπικούρου συνεχίζει τοὺς Ἀτομικοὺς. Ἔτσι ὁ κόσμος ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄτομα καὶ κενό. Ἄτομα εἶναι τὰ σταθερὰ καὶ ἀναλλοίωτα μόρια ὕλης, κενό ὁ ἄδειος χώρος, ὅπου κινοῦνται τὰ ἄτομα σὲ ἀπειρους συνδυασμούς, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ σχηματισμὸ τῶν ὄντων. Οἱ βασικὲς θέσεις τοῦ Ἐπικούρου εἶναι: Τίποτα δὲν γίνεται ἀπὸ τὸ τίποτα. Τὸ σύμπαν ἦταν, εἶναι καὶ θὰ εἶναι πάντα ὅπως τὸ ξέρομε. Ὑπάρχουν ἀμέτρητοι κόσμοι, ὅμοιοι ἢ διαφορετικοὶ ἀπὸ τὸ δικό μας. Ζωὴ ὑπάρχει σὲ ὅλους τοὺς κόσμους. Ἀπὸ τὰ σώματα ἄλλα εἶναι ἀπλά, ἄλλα σύνθετα.



Ἐπίκουρος

Σῶμα εἶναι καὶ ἡ ψυχὴ, ποὺ τὴν ἀποτελοῦν λεπτὰ μόρια καὶ εἶναι διάχυτη σὲ ὅλο τὸ σῶμα σὰν θερμὴ πνοή. "Ὅταν σπᾶσῃ ὁ δεσμός της μὲ τὸ σῶμα, σκορπιζέται καὶ δὲν τῆς ἀπομένει καμιὰ ἀπὸ τῆς δυνάμεις ποὺ ἐκδηλώνονται μὲ τῆς λειτουργίης τοῦ ὀργανισμοῦ. 'Ἡ ψυχὴ γιὰ τὸν 'Επίκουρο δὲν εἶναι ἀσώματη, ἐπειδὴ τὸ ἀσώματο στὴ σκέψη του ταυτίζεται μὲ τὸ κενό, καὶ ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι νοητὴ ὡς κενό. 'Ὁ 'Επίκουρος καλλιέργησε καὶ τὴ μετεωρολογία, γιὰτὶ πίστευε ὅτι μὲ τῆς ἐξηγήσεις ποὺ δίνει αὐτὴ ἡ ἐπιστῆμη γιὰ ὅσα συμβαίνουν στὸ χῶρο γύρω ἀπὸ τὴ γῆ διαλύει πολλοὺς μύθους καὶ λυτρώνει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ ἄγχος. 'Ἡ μετεωρολογία γι' αὐτὸν ἔχει σκοπὸ «ἀταραξίαν καὶ πίστιν βέβαιον». Κατὰ τὸν 'Επίκουρο κανένα φυσικὸ φαινόμενο δὲν γίνεται μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῶν θεῶν, γιὰτὶ τέτοιες ἀσχολίες θὰ ἦταν ἀταίριαστες στὴ μακαριότητά τους. Θεοὶ ὑπάρχουν βέβαια, ἀλλὰ δὲν ἀσχολοῦνται μὲ τὸν κόσμον καὶ τοὺς ἀνθρώπους.

"Ἄν θέλαμε νὰ συνοψίσωμε τὴν Ἠθικὴ τοῦ 'Επικούρου σὲ μιὰ μόνη πρόταση, θὰ λέγαμε: Εὐτυχία χωρὶς ψυχικὴ εὐεξία εἶναι ἀδιανόητη. 'Ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὸν 'Επίκουρο μπορεῖ νὰ ἐπιτύχῃ μόνος του τὴν εὐτυχία, ἀρκεῖ μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἐπιστῆμης νὰ καταπολεμήσῃ τῆς ἐνοχλήσεις, ποὺ ἔχουν ρίζα τὸ φόβο, τὴν ἀμάθεια καὶ τῆς ὑπέρμετρες φιλοδοξίες.

Τὸ πιὸ ὑψηλὸ ἰδανικὸ εἶναι ἡ γαλήνη τῆς ψυχῆς. "Ἄν ἔχωμε γαλήνη, δὲν χρειαζόμαστε οὔτε ἡδονὴ οὔτε χαρὰ, γιὰτὶ καὶ αὐτὲς ὡς αἰσθήματα προκαλοῦν ταραχή. Προχωρώντας ὅμως ὁ 'Επίκουρος, βρίσκει συγγένεια ἀνάμεσα στὴν ψυχικὴ γαλήνη καὶ στὴν ὀργανικὴ ἡδονή, γιὰτὶ, καθὼς παρατηρεῖ, ἡ ἱκανοποίηση εἶναι ὁ δείκτης τῆς ὁμαλῆς λειτουργίας κάθε ὀργανισμοῦ. Καὶ ἀφοῦ ἀπὸ τὴ φύση τους ὅλα τὰ ὄντα ἀποφεύγουν τὸν πόνο καὶ ἐπιζητοῦν τὴν ἡδονή, σημαίνει ὅτι ἡ ἡδονὴ εἶναι συγγενικὴ μὲ τὴ φύση μας, ἐνῶ ὁ πόνος εἶναι ξένος. "Ἔτσι ὁ 'Επίκουρος ἔρχεται νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν ἡδονὴ καὶ νὰ τὴ θέσῃ σκοπὸ τῆς ζωῆς. 'Ἡ ἔννοια τῆς ἡδονῆς στὸν 'Επίκουρο ἔχει πολὺ εὐρὺ φάσμα: 'Ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ὀργανικὴ χαρὰ καὶ φτάνει ὡς τῆς πιὸ ὑψηλῆς συγκινήσεις ποὺ φέρνουν οἱ πνευματικὲς ἐπιδόσεις.

'Ἡ φιλία ἔχει γιὰ τὸν 'Επίκουρο μεγάλη σημασία. Τὴ φιλία τὴ ζητοῦμε, λέει, γιὰτὶ μᾶς βοηθᾷ νὰ ἀσφαλίσωμε τὴ γαλήνη μας. Τὴ

φιλία πρέπει να τη θέλουμε γι' αυτή την ίδια. Δεν χρειαζόμαστε τόσο τη βοήθεια των φίλων όσο την εμπιστοσύνη για τη βοήθειά τους. Φίλος δεν είναι ούτε εκείνος που επιδιώκει με κάθε τρόπο την ωφέλεια ούτε εκείνος που συστηματικά αποφεύγει να υποχρεωθεί. Γιατί ο πρώτος καπηλεύεται τη συμπάθεια για κέρδη και ο δεύτερος κόβει κάθε ελπίδα.

Στο πρόβλημα του θανάτου ο Έπικουρος θεωρεί χρέος του φιλοσόφου να λυτρώση τον άνθρωπο από το φόβο. Είναι ανοησία, λέει, να φοβάσαι το θάνατο. Φρόντισε να συνηθίσης στην ιδέα ότι ο θάνατος δεν έχει σημασία, γιατί κάθε καλό και κάθε κακό βρίσκεται στην αίσθηση. Άλλα θάνατος θα πη να στερηθής την αίσθηση. "Όταν εμείς υπάρχομε, ο θάνατος δεν είναι παρών. "Όταν πάλι είναι παρών ο θάνατος, εμείς δεν υπάρχομε. "Ωστε ο θάνατος δεν έχει σχέση ούτε με τους ζωντανούς ούτε με τους νεκρούς. "Όταν θα πεθάνωμε, θα είμαστε όπως πριν γεννηθούμε, δηλαδή τίποτα. Γενικά πρέπει να πούμε ότι η συμβολή του Έπικουρισμού στην καταπολέμηση του άγχους ήταν τεράστια.

3. ΣΚΕΠΤΙΚΟΙ

Σκεπτικισμός είναι γενικά η άμφιβολία για το κύρος της γνώσεως, αλλά ως ιδιαίτερο φιλοσοφικό ρεύμα ξεκινά στους άλεξανδρινούς χρόνους. Η προϊστορία του διαπιστώνεται στην περιοχή της αρχαίας Σοφιστικής, καθώς και σε όρισμένους οπαδούς του Δημοκρίτου και σε εκπροσώπους της Κυρηναϊκής σχολής, ενώ η ιστορία του εκτείνεται από τον 3ο αιώνα π.Χ. ως τον 3ο μ.Χ. και επηρεάζει τη διαμόρφωση και την εξέλιξη όλης της φιλοσοφίας των άλεξανδρινών χρόνων.

Τις βασικές γραμμές του Σκεπτικισμού τις χάραξε ο Πύρρων ο Ήλεις (360-270 π.Χ.), που εκφράζει την πεποίθηση ότι γενικά αδυνατούμε να γνωρίσωμε τα πράγματα. Κατά τον Πύρωνα δεν είναι μόνο οι έντυπώσεις διαφορετικές στον καθένα, αλλά και οι απόψεις που σχηματίζομε ύστερα από σκέψη είναι διττές και συχνά αντικρουόμενες· σε κάθε ισχυρισμό, λέει ο Πύρρων, μπορούμε με το ίδιο δικαίωμα να αντιτάξωμε έναν άλλο. "Ετσι δεν μπορούμε να λέμε « το χιόνι είναι λευκό », αλλά μόνο μās φαίνε-

ται αυτή τη στιγμή λευκό, γιατί δεν ξέρομε τί υπάρχει στο βάθος των φαινομένων.

Ἡ θέση αὐτὴ ἰσχύει κατὰ τὸν Πύρρωνα καὶ στὴν περιοχὴ τῆς Ἠθικῆς. Καὶ ἐδῶ ἀμφισβητεῖται τὸ κύρος τῶν ἀπόψεων ποὺ ἔχουν ἢ ἀποδέχονται οἱ ἄνθρωποι. Γιὰ τὰ ἴδια πράγματα, ἐξηγεῖ ὁ Πύρρων, οἱ ἀπόψεις τῶν ποικίλων λαῶν εἶναι διαμετρικὰ ἀντίθετες. Ὅ,τι στὸν ἓνα λαὸ φαίνεται θεῖο, στὸν ἄλλο φαίνεται φρικτό. Ἄν τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ ἦταν «φύσει», ὅχι «θέσει», θὰ ἔπρεπε ὅλοι οἱ ἄνθρωποι νὰ ἀναγνωρίζουν ὡς καλὸ ἢ κακὸ τὸ ἴδιο πράγμα, ὅπως ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἀναγνωρίζουν ὅτι τὸ χιόνι τοὺς φαίνεται κρύο. Ἔτσι καὶ στὸ χωρὸ τῆς Ἠθικῆς, καταλήγει ὁ Πύρρων, δὲν μπορούμε νὰ κάνωμε ἀξιολογικὲς κρίσεις, ἀλλὰ μόνο νὰ λέμε πῶς μᾶς φαίνεται τὸ κάθε πράγμα.

Ἡ παραίτηση ἀπὸ τὴν προσπάθεια νὰ ὀρίσωμε τὰ πράγματα ὁδηγεῖ κατὰ τὴ σκεπτικὴ ἄποψη στὴ γαλήνη τῆς ψυχῆς, στὴν ἀταραξία. Αὐτὸ κατὰ κάποιον τρόπο φέρνει τὸ Σκεπτικισμὸ κοντὰ στὴ στωικὴ φιλοσοφία καὶ στὸν Ἐπικουρισμὸ. Θὰ νόμιζε κανεὶς ὅτι ἡ ἀδιαφορία γιὰ τὴ γνώση θὰ ἀπομάκρυνε τοὺς Σκεπτικούς ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ζωὴ, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν συνέβη. Ἡ θέση τοὺς σ' αὐτὸ τὸ θέμα εἶναι: Στὶς φυσικὲς ἀνάγκες ν' ἀκολουθοῦμε τὴ φυσικὴ τάση μας καὶ στὰ ἄλλα τὴ συνήθεια ἢ ὅ,τι μᾶς φαίνεται πιὸ καλὸ.

Ὁ Ἀρκεσίλαος (316-242), ποὺ μετέφερε τὸ Σκεπτικισμὸ στοὺς κόλπους τῆς Ἀκαδημίας, ἀμφισβητεῖ στοὺς Στωικούς τὴν ἐννοιακὴ παράσταση («καταληπτικὴ φαντασία») καὶ τὴ γνώση ποὺ βασίζεται σ' αὐτήν, τονίζοντας ὅτι καμιὰ παράσταση βασισμένη σὲ κάτι πραγματικὸ δὲν εἶναι τέτοια ποὺ νὰ μὴν ὁδηγῇ σὲ κάποιαν ἄλλη ἐξαρτημένη ἀπὸ κάτι ὄχι πραγματικὸ. Στὴν παρατήρηση ὅτι μὲ τὴ ριζικὴ ἄρνηση τῆς δυνατότητας γιὰ γνώση ἀναιρεῖ καὶ τὴν ἠθικὴ πράξη, ὁ Ἀρκεσίλαος ἀπαντᾷ ὅτι ἡ ἐπιθυμία ὁδηγεῖ στὴν πράξη, χωρὶς νὰ χρειάζεται ἐσωτερικὴ κατάφαση. Ἡ θέση αὐτὴ τοῦ Ἀρκεσίλαου τελικὰ μετριάζεται μὲ τὴ θεωρία τοῦ γιὰ τὸ εὐλογό, ποὺ ὁ σκεπτικὸς τὸ ἀνεβάζει στὸ ὕψος ἀρχῆς γιὰ τὴν πρακτικὴ ζωὴ.

Συνεχίζοντας πιὸ διεισδυτικὰ ὁ ἐπίσης ἀκαδημαϊκὸς **Καρνεάδης** (214-129 π.Χ.) ἀρνεῖται κάθε κριτήριον. Ἡ παράσταση, λέει,

πού γεννιέται από την αίσθηση, μᾶς ἀπατᾶ συχνὰ καὶ ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὰ ἀντικείμενα πού τὴν προξενοῦν, πράγμα πού σημαίνει ὅτι κριτήριο γιὰ τὴν ἀλήθεια δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι κάθε παράσταση, ἀλλὰ μόνο ἡ σωστή. Ὅμως ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει παράσταση πού νὰ μὴ μᾶς ἀπατᾶ ποτέ, τὸ κριτήριο μεταφέρεται στὴν κοινὴ, πού βέβαια δὲν εἶναι «καταληπτική», δηλαδὴ δὲν μπορεῖ νὰ συλλάβῃ τὴν ἀλήθεια, καὶ ἔτσι δὲν ἀποτελεῖ κριτήριο. Ἀλλὰ ἂν δὲν ὑπάρχῃ ἐννοιακὴ παράσταση, δὲν ἰσχύει ὡς κριτήριο οὔτε ἡ λογικὴ, γιατί καὶ αὐτὴ βασίζεται στὴν παράσταση. Καὶ ἀφοῦ τρίτη δύναμη δὲν ὑπάρχει, χάνει τὸ κύρος του κάθε κριτήριο.

Γιὰ τὴν πρακτικὴ ζωὴ ὁ Καρνεάδης προτείνει τὸ εὖλογο καὶ διακρίνει τρεῖς βαθμούς του: Τὴν πιθανὴν παράσταση, τὴν πιθανὴ καὶ ἀναντίρρητη καὶ τὴν πιθανή, ἀναντίρρητη καὶ γενικὰ ἐλεγμένη. Στὴ συνήθη πρακτικὴ ζωὴ ἀρκοῦν οἱ παραστάσεις πρώτου βαθμοῦ, ὅταν ὑπάρχουν διαφορετικὲς γνώμες, μεταχειριζόμεστε παραστάσεις δευτέρου βαθμοῦ, καὶ μόνο στὶς περιπτώσεις πού κρίνεται ἡ τύχη μᾶς εἶναι ἀπαραίτητες παραστάσεις τρίτου βαθμοῦ.

4. ΝΕΟΠΛΑΤΩΝΙΚΟΙ

Μὲ τὸ πέρασμα τοῦ καιροῦ καὶ τὴν ἀδιάκοπη ἐπεξεργασία τῶν βασικῶν προβλημάτων στὰ ἑλληνιστικὰ καὶ στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὶς σχολὰς ἄρχισαν νὰ ὑποχωροῦν, ἐνῶ ἐγκαινιαζόταν ἡ προσπάθεια νὰ φωτιστοῦν οἱ ὁμοιότητές τους, γεγονὸς πού ὁδήγησε σὲ συγκεραστικὲς τάσεις. Αὐτὴ τὴν κίνηση τὴ λέμε Ἐκλεκτικισμό, καὶ ἔχει τὴ βαθύτερη αἰτία τῆς στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πέρα ἀπὸ τὸ κλασσικὸ μέτρο ζωὴ καὶ σκέψη μαζί μὲ τὴν ἀμφιβολία γιὰ τὸ κριτήριο τῆς ἀλήθειας ἀποτελοῦσαν θανάσιμο κίνδυνο γιὰ τὴ συνέχιση τῆς φιλοσοφίας. Αὐτὸ ἀνάγκασε τοὺς ἐκπροσώπους τῶν ποικίλων σχολῶν νὰ συσπειρωθοῦν γύρω ἀπὸ πανανθρώπινες πεποιθήσεις καὶ αὐταπόδεικτες ἀληθείες. Ἔτσι ὁ, τι καλὸ εἶχε προτείνει κάθε σύστημα γινόταν κοινὸ κτῆμα. Ἀπὸ τὴ συμβίωση ἀνατολικῶν μὲ ἑλληνικὲς

ιδέες δὲν ἔμεινε ἀνεπηρέαστος οὔτε ὁ ἰουδαϊσμός. Ἔτσι προέκυψε μιὰ ἰουδαιο-ἐλληνικὴ φιλοσοφία, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ ἐκλεκτικισμό μὲ τάσεις συγκεραστικές καὶ χαρακτήρα μυστικιστικό.

Ὁ Νεοπλατωνισμός εἶναι τὸ τελευταῖο φιλοσοφικὸ ρεῦμα τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου. Ξεκινᾷ τὸν 3ο αἰῶνα μ.Χ. ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, ὅπου συναντήθηκαν ἐλληνικὲς καὶ ἀνατολικὲς ιδέες, καὶ σταματᾷ, ὅταν ὁ Ἰουστινιανὸς κλείνει τὶς φιλοσοφικὲς σχολὲς τῶν Ἀθηνῶν (529 μ.Χ.). Πρόκειται γιὰ ὕστατη συνθετικὴ προσπάθεια, ποὺ ἔρχεται ὡς συνέχεια τοῦ Πλατωνισμοῦ καὶ τοῦ Νεοπυθαγορισμοῦ, συνδυάζει πλατωνικὲς, ἀριστοτελικὲς, στωικὲς, ἐπικουρικὲς καὶ σκεπτικὲς θέσεις καὶ ἐκφράζει νέα μορφή Ἐκλεκτικισμοῦ. Ὡς σύστημα ὁ Νεοπλατωνισμός δὲν ἀποτελεῖ συμπίλημα ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ποὺ πρεσβεύουν τὰ προηγούμενα, ἀλλὰ-καταξίωση τοῦ φιλοσοφικοῦ παρελθόντος μὲ τονισμό κυρίως τῶν ὁμοίων στοιχείων ἀνάμεσα στὶς κλασσικὲς θεωρίες καὶ παραμερισμὸ τῶν διαφορῶν τους.

Γενικὸ γνῶρισμα τῶν Νεοπλατωνικῶν εἶναι ὅτι διακρίνουν στὸ ὄν πολλὰς ὑποστάσεις. Σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴ θέση ἡ κάθε ἐπόμενη ὑπόσταση εἶναι γέννημα τῆς προηγούμενης καὶ κατωτερῆς της. Ἐπίσης κάθε μιὰ χωριστὰ ἀλλὰ καὶ ὅλες μαζὶ παράλληλα ἀνάγονται στὴν πρώτη πηγὴ τους· καὶ ἡ ἀναγωγή αὐτὴ δὲν εἶναι ἀπλῶς λογικὴ ἀναφορὰ ἀλλὰ καὶ πραγματικὴ ἐπιστροφή, γιὰτὶ οἱ ὑποστάσεις μὲ μιὰ μυστικὴ τάση ποὺ τὶς διακρίνει ἐπιδιώκουν νὰ ἐπιστρέψουν καὶ νὰ ἐνωθοῦν μὲ τὴν πρώτη πηγὴ τοῦ εἶναι.

Ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας περνᾷ ἀπὸ τρία στάδια. Πρῶτα ὁ Πλωτῖνος θέτει τὶς βάσεις τοῦ συστήματος καὶ ὁ μαθητὴς του Πορφύριος τὶς ἐπεξεργάζεται μᾶλλον μορφολογικὰ καὶ τὶς προεκτείνει σὲ κάποια δευτερεύοντα σημεία τους. Ὡς ἐδῶ τὰ ἐπιστημονικὰ κριτήρια συνοδεύουν τὴ μέθοδο. Μὲ τὸν Ἰάμβλιχο, μαθητὴ τοῦ Πορφυρίου, ἡ ἀνανέωση τῆς πολυθεΐας γίνεται κύριο μέλημα τοῦ νεοπλατωνικοῦ στοχασμοῦ εἰς βάρος τῆς καθαρῆς θεωρίας. Τέλος μὲ τὸν Πρόκλο σημειώνεται ἐπιστροφή στὴ μελέτη τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ ἐνίσχυση τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου, ἀλλὰ ἡ γονιμότητα τοῦ ἀρχαίου πνεύ-

ματος έχει ήδη εξαντληθῇ καὶ τὸ κίνημα δὲν κατορθώνει νὰ ξεπεράσῃ τὸ μέτρο τοῦ Σχολαστικισμοῦ, ὥσπου οἱ φιλοσοφικὲς σχολὲς κλείνουν.

Ἡ παράδοση θέλει ἰδρυτὴ τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ τὸν Ἀμμώνιο Σακκά, ποὺ δίδαξε τὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία στὴν Ἀλεξάνδρεια ὡς τὰ μέσα περίπου τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ἀλλὰ ὁ πραγματικὸς ἀρχηγὸς τῆς σχολῆς εἶναι ὁ μαθητὴς τοῦ **Πλωτίνου** (205-270 μ.Χ.), ποὺ γεννήθηκε καὶ μεγάλωσε στὴν Αἴγυπτο, ταξίδεψε στὶς χώρες τῆς Ἀνατολῆς, γιὰ νὰ γνωρίσῃ τὴ σοφία τῶν Περσῶν καὶ τῶν Ἰνδῶν, καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴ Ρώμη, ὅπου δίδαξε ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του.

Ἐνλόκληρο τὸ σύστημα τοῦ Πλωτίνου συγκεφαλαιώνεται στὴ θεωρία του γιὰ τὶς τρεῖς ὑποστάσεις. Αὐτὲς εἶναι τὸ ἓνα («ἓν»), ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸ ἀπόλυτο καλὸ («ἀγαθόν»), τὸ πνεῦμα («νοῦς») καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ σύμπαντος («ψυχή»). Ἀπὸ τὸ ἀπόλυτο ἓνα γεννιέται τὸ πνεῦμα καὶ ἀπὸ αὐτὸ ἡ ψυχὴ τοῦ σύμπαντος, ποὺ εἶναι δημιουργὸς ὅλων τῶν ὄντων τοῦ κόσμου. Παράλληλος αὐτοῦ τοῦ δρόμου τῆς γενέσεως ἢ τῆς καθόδου τῶν ὄντων εἶναι ὁ δρόμος τῆς ἐπιστροφῆς ἢ τῆς ἀνόδου. Αὐτὸς ὁ δεῦτερος δρόμος ἐγκαινιάζει καὶ τὸν περίφημο μυστικισμὸ τοῦ Πλωτίνου, δηλαδὴ τὴν προσπάθεια μὲ ἔκσταση ἢ ἄσκηση γιὰ ἔνωση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν πηγὴ τοῦ εἶναι, μὲ τὸ ἀπόλυτο ἓνα.

Τὸ ἀπόλυτο ἓνα εἶναι ἀπλὸ καὶ τέλεια ξεχωριστὸ ἀπὸ ὅλα τὰ ὄντα. Δὲν ταυτίζεται οὔτε μὲ τὸ πνεῦμα οὔτε μὲ τὸ ὄν, γιὰτὶ εἶναι πέρα καὶ ἀπὸ τὴν οὐσία ἀκόμα. Τὸ πνεῦμα εἶναι ταυτόσημο μὲ τὸ ὄν. Αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ πρότυπο τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Τὰ ἀντικείμενα τοῦ πνεύματος, οἱ ἰδέες, εἶναι ἓνα μὲ αὐτό. Ἔτσι τὸ πνεῦμα εἶναι καὶ ἀπλὸ καὶ διπλό, γιὰτὶ τὸ ἴδιο εἶναι καὶ ὑποκείμενο καὶ ἀντικείμενο τῆς νοητικῆς λειτουργίας. Ἡ ψυχὴ τοῦ σύμπαντος εἶναι θεϊκὴ οὐσία, ἔχει ζωὴ ἀπὸ μέσα της, εἶναι ἀθάνατη, ἀπλή, μοιρασμένη παντοῦ, καὶ ταυτόχρονα ἀκομμάτιστη, εἶναι ἡ ὁργανωτικὴ ἀρχὴ τοῦ ζωντανοῦ ὁργανισμοῦ, δίνει στὰ σώματα ζωὴ καὶ κίνηση καὶ εἶναι ἡ αἰτία τῆς ἐνότητος καὶ τοῦ σώματος τοῦ κόσμου.

Ἡ θεωρία γιὰ τὶς τρεῖς ὑποστάσεις εἶναι μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ συγκρητισμοῦ τῆς ἐποχῆς της, ἐκφράζει τὴν προσπάθεια νὰ ξε-

περαστή ή αντίθεση ανάμεσα στις μονιστικές και πολυαρχικές ή μονοθεϊστικές και πολυθεϊστικές έρμηνείες, εξέλισσεται παράλληλα με τὸ χριστιανικὸ δόγμα τῆς Ἀγίας Τριάδος καὶ ὡς ἓνα βαθμὸ ἐπηρεάζει τὴν τελικὴ διαμόρφωσή του.

Μετὰ τὸν Πλωτῖνο ὁ Νεοπλατωνισμὸς διαμορφώθηκε σὲ σχολές, τῆς Συρίας, τῆς Περγᾶμου, τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀλεξανδρείας, ἀπὸ ὅπου ὁ τελευταῖος ἐκπρόσωπός του, σὲ ἀρχὲς τοῦ ἑβδόμου αἰῶνα, πέρασε στὸν κόσμον τοῦ Βυζαντίου μετὰ τὴν ἐγκατάστασή του στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἔτσι ἔκλεισε ὁ κύκλος μιᾶς χιλιόχρονης προσπάθειας τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος, γιὰ νὰ περιορίσῃ τὴν περιοχὴ τοῦ μύθου καὶ τοῦ φόβου, νὰ εὐρύνη τὰ ὅρια τῆς συνείδησης καὶ νὰ δώσῃ στὸν ἄνθρωπον τὸ θάρρος νὰ σταθῇ μόνος του ὀρθίος στὴ ζωὴ καὶ νὰ σηκώσῃ ὁ ἴδιος τὴν εὐθύνη γιὰ τὶς πράξεις του, δηλαδὴ νὰ γίνῃ ἐλεύθερος. Καὶ ἡ προσπάθεια αὕτῃ δὲν ἦταν χωρὶς ἀποτέλεσμα, ἀφοῦ ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἐπιστημῶν στὴν ἐποχὴ μας, ἡ τεχνολογικὴ πρόοδος, οἱ ἐλευθερίες καὶ οἱ κάθε εἴδους κοινωνικὲς κατακτήσεις τὴν ἀρχὴ τους τὴν ἔχουν στὸ φωτεινὸ πνεῦμα τοῦ ἀρχαίου ἐλληνισμοῦ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γεωργούλης, Κ.Δ., Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, 1-2.

Ἀθῆναι, Παπαδήμας 1975, 850 σελ.

Τσάτσος, Κ.Δ., Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων.

Ἀθήνα, Δίφρος 1962, 324 σελ.

Θεοδωρακόπουλος, Ι.Ν., Μαθήματα Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας τῶν Ἑλλήνων. Ἀθῆναι 1955, 55 σελ.

Βέικος, Θ., Οἱ Προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι. Θεσσαλονίκη 1972, 286 σελ.

- Ντόκας, 'Αγ., 'Ο Έλληνικός διαφωτισμός. 'Η προσωκρατική φιλοσοφία. 'Αθήναι, Φέξης 1961, 124 σελ.
- Τατάκης, Β.Ν., 'Ο Σωκράτης. 'Η ζωή του, ή διδασκαλία του. 'Αθήναι, Παπαδημητρίου 1970, 147 σελ.
- Μπαγιόνας, Α., 'Η πολιτική φιλοσοφία τών Κυνικών. 'Αθήναι, Παπαζήσης 1970, 115 σελ.
- Θεοδωρακόπουλος, Ι.Ν., Είσαγωγή στόν Πλάτωνα. 'Αθήναι 1970, 382 σελ.
- Δεσποτόπουλος, Κ.Ι., Πολιτική φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος. 'Αθήναι, Σεφερλής 1957, 133 σελ.
- Παπανοῦτσος, Ε., Τò θρησκευτικό βίωμα στόν Πλάτωνα. 'Αθήνα, Δωδώνη 1971, 163 σελ.
- Γεωργούλης, Κ.Δ., 'Αριστοτέλης ó Σταγίριτης. Θεσσαλονίκη, 'Ιστορική καί Λαογραφική 'Εταιρεία Χαλκιδικῆς 1962, 434 σελ.
- Μιχελάκης, Ε.Μ., 'Η θεωρία τοῦ 'Αριστοτέλους περί τών πρακτικῶν ἀρχῶν. 'Αθήναι, Κλεισιούνης 1961, 141 σελ.
- Φλωράτος, Χ., 'Η Αἰσθητική τών Στωικῶν. 'Αθήναι 1973, 165 σελ.
- Θεοδωρίδης, Χ., 'Επίκουρος. 'Αθήνα 1955, 416 σελ.
- Πεντζοπούλου-Βαλαῶ, Τ., 'Η ἔννοια τῆς ἐνάργειας στοὺς ἀρχαίους Σκεπτικούς. Θεσσαλονίκη 1975, 364 σελ.
- Θεοδωρακόπουλος, Ι.Ν., Πλάτων - Πλωτῖνος - 'Ωριγένης. 'Αθήναι 1959, 79 σελ.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ 1. ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΙ 'Υλοιστές Θαλής π. 625-546 'Αναξίμανδρος π. 610-546 'Αναξίμανδρος π. 585-525 'Άλλοι 'Ιωνες Ξενοφάνης π. 570-470 'Ηράκλειτος π. 540-480 Πυθαγόρειοι Πυθαγόρας π. 570-496 Φιλόλαος π. 474-388 'Ελεάτες Παρμενίδης π. 515-440 Συνδυαστικοί 'Εμπεδοκλής π. 492-432 'Αναξαγόρας π. 500-428 'Ατομικοί Λεύκιππος 5ος αι. Δημόκριτος π. 460-370 2. ΣΟΦΙΣΤΕΣ Πρωταγόρας π. 490/85-420/15 Γοργίας 483-376 'Αντιφών 5ος αι. Πρόδικος 470/60- (?) 'Ιππίας 5ος αι. Κρίτιος 460/55-403	Η ΑΤΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ 1. ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΑΙ ΣΩΚΡΑΤΙΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ Λαϊκοί Σωκράτης 470-399 Ξενοφών 428-354 Μεγαρικοί Ευκλείδης π. 450-380 Κυνικοί 'Αντισθένης π. 445-360 Διογένης π. 412-323 Κυρηναίοι 'Αριστοτέλης 435-355 2. ΠΛΑΤΩΝ ΚΑΙ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΙ Πλάτων 427-347 Σπेουσιππος π. 407-339 Ξενοκράτης π. 395-315 Εύδοξος π. 390-340 3. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΠΑΤΗΤΟΙ 'Αριστοτέλης 384-322 Θεόφραστος 372-288 Εύδημος β' ημ. 4ου αι. Δικαίαρχος " " " 'Αριστόξενος 375/60- (?)	Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΡΩΜΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ 1. ΣΤΩΙΚΟΙ 'Αρχαίοι Ζήνων 333-262 Κλεάνθης 331-232 Χρύσιππος 280-210 Μέσοι Παναιτίος 185-109 Ποσειδώνιος 135- 51 Νεώτεροι Σενέκας 4- 65 μ.Χ. 'Επικτήτος 55-135 μ.Χ. Μάρκος Αυρήλιος 121-180 μ.Χ. 2. ΕΠΙΚΟΥΡΕΙΟΙ 'Επίκουρος 341-270 π.Χ. 3. ΣΚΕΠΤΙΚΟΙ Πύρρων 360-270 π.Χ. 'Αρκεσίλαος 316-242 π.Χ. Καρνεάδης 214-129 π.Χ. 4. ΝΕΟΠΛΑΤΩΝΙΚΟΙ Πλωτίνος 205-270 μ.Χ.
--	--	--

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ

Θαλής ο Μιλήσιος	περίπου	625-546 π.Χ.
Ἀναξίμανδρος ο Μιλήσιος	»	610-546
Ἀναξίμανης ο Μιλήσιος	»	585-525
Πυθαγόρας ο Σάμιος	»	570-496
Ξενοφάνης ο Κολοφώνιος	»	570-470
Ἡράκλειτος ο Ἐφέσιος	»	540-480
Παρμενίδης ο Ἐλεάτης	»	515-440
Ἀναξαγόρας ο Κλαζομένιος	»	500-428
Ἐμπεδοκλῆς ο Ἀκραγαντίνος	»	492-432
Πρωταγόρας ο Ἀβδηρίτης		490/85-420/15
Γοργίας ο Λεοντίνος		483-376
Πρόδικος ο Κεῖος		470/60- (;)
Σωκράτης ο Ἀθηναῖος		470-399
Κριτίας ο Ἀθηναῖος		460/55-403
Ἱππίας ο Ἡλεῖος		5ος αἰ.
Ἀντιφῶν ο Ἀθηναῖος		»
Δημόκριτος ο Ἀβδηρίτης	περίπου	460-370
Πλάτων ο Ἀθηναῖος		427-347
Διογένης ο Σινωπεύς	περίπου	412-323
Ἀριστοτέλης ο Σταγίρης		384-322
Θεόφραστος ο Ἐρέσιος		372/70-288/8
Πύρρων ο Ἡλεῖος		360-270
Ἐπίκουρος ο Ἀθηναῖος		341-270
Ζήνων ο Κιτιεύς		333/2-262/1
Κλεάνθης ο ἐξ Ἀσσοῦ		331-232
Ἀρκεσίλαος ο Αἰολεὺς		316-242
Χρύσιππος ο Σολεὺς	περίπου	280-210
Καρνεάδης ο Κυρηναῖος		214-129
Παναίτιος ο Ρόδιος		185-109
Ποσειδώνιος ο Ρόδιος		135- 51
Σενέκας		4- 65 μ.Χ.
Ἐπίκτητος	περίπου	55-135
Μάρκος Αὐρήλιος		121-180
Πλωτῖνος		205-270

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ



024000019475

Α'. Εισαγωγή

Σελίς

1. Έννοια καὶ ἀντικείμενο τῆς Φιλοσοφίας.....	5
2. Ἐπιστήμη καὶ Φιλοσοφία	16
3. Ἡ ἀξία τῆς Φιλοσοφίας	23

Β'. Γνωσιολογία

1. Τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως	34
2. Πηγὲς τῆς γνώσεως. Οἱ σχετικὲς φιλοσοφικὲς Θεωρίες.....	40
3. Τὸ πρόβλημα τῆς πραγματικότητος τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου.....	57
4. Τὸ κύρος τῆς γνώσεως	73

Γ'. Ἠθικὴ

1. Ἡ ἔννοια τῆς φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς	83
2. Ἠθικὴ συνείδηση καὶ ψυχολογικὴ συνείδηση.....	87
3. Παράγοντες τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως.....	96
4. Οἱ ἀξίες καὶ τὰ συναφῆ προβλήματα	105
5. Οἱ ἠθικοὶ κανόνες	113
6. Τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως.....	115

Δ'. Αἰσθητικὴ

1. Έννοια καὶ ἀντικείμενο τῆς Αἰσθητικῆς.....	125
2. Ἡ Τέχνη.....	127
3. Τὸ Ὁραῖο.....	140
4. Οἱ Αἰσθητικὲς Κατηγορίες.....	147

Ε'. Ἡ Φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων

Εἰσαγωγή.....	155
1. Ἡ Προσωκρατικὴ φιλοσοφία.....	161
2. Ἡ Ἀττικὴ φιλοσοφία.....	172
3. Ἡ φιλοσοφία τῶν ἀλεξανδρινῶν καὶ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.....	189